

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsyati Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
158. évfolyam (2024) 5. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra,
Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba,
Molnár Antal, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Szakály Sándor,
Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (Egyesült Királyság),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Marosi Zsófia

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate

www.primerate.hu

ISSN 0039-8098

TARTALOMJEGYZÉK

TÁRSADALMI KIHÍVÁSOK – NŐI SZEREPVÁLTOZÁSOK

<i>Sárai Szabó Katalin</i> : Barátnők között. Hampel Józsefné Pulszky Polyxena női kapcsolatai az 1870-es évektől az 1900-as évek elejéig	807
<i>Unger Gabriella</i> : Női vezetők a politikai rendőrségen 1956 és 1962 között önéletrajzaik tükrében	843
<i>Kiss László – Ring Orsolya</i> : A gyermekgondozási segély bevezetése és hatása a nők munkaerőpiaci helyzetére 1967 és 1985 között	877

TANULMÁNYOK

<i>Molnár Péter</i> : A Dubnici Krónika utolsó fejezetei (cc. 229–235.): szerzői arcél és módszerek	895
<i>Tóth Kelemen</i> : Eldurvult közízlés vagy növekvő önérték? A becsület bántalmazása és védelme a dualizmus kori bűnügyi statisztikák tükrében	919
<i>Vukman Péter</i> : A bajai háromszögben élő délszlávok és a változó magyar–jugoszláv kapcsolatok (1944–1956)	951
<i>Tóth Ágnes</i> : Keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok (1949–1973)	979

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Barabás Gábor</i> : A pápai delegált bíróság az Árpád-kori Magyarországon. Püspökök – prépostok – pápai káplánok (<i>Somogyi Szilvia</i>)	1001
<i>Bocsi Zsófia – Gulyás László Szabolcs</i> : Berettyóújfalú településtörténete a középkorban (<i>Kádas István</i>)	1004
Marchut Réka (vál., jegyz., bev.): Kisebbségi kérdések a magyar–román diplomáciai kapcsolatokban (1920–1931). Dokumentumok (<i>Antal Róbert-István</i>)	1007
<i>Ványai Márton</i> : A magyar 2. hadsereg doni katasztrófája szovjet hadművelési iratok és emlékezések tükrében, 1943. január 12–24. (<i>Fóris Ákos</i>)	1010
Jan Němeček (főszerk.): Československá zahraniční politika po osvobození 1945 (<i>Miklós Dániel</i>)	1014

<i>Zoran Janjetović: Konfrontacija i integracija. Nacionalne manjine u Srbiji</i> <i>1944–1964 (A. Sajti Enikő)</i>	1016
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	1021

Sárai Szabó Katalin

BARÁTNŐK KÖZÖTT

Hampel Józsefné Pulszky Polyxena női kapcsolatai az 1870-es évektől az 1900-as évek elejéig

„Aki Budapesten az utóbbi negyven–ötven év alatt a közélet és a kulturális tevékenység háttérében lefolyó társadalmi életbe bepillantott, okvetlenül találkozott egy kis termetű, mozgékony, okosságtól sugárzó arcú asszonnyal, aki ott volt mindenütt, finom és elmés társalgásával magához vonzott mindenkit, véleményét alkotott, és véleményt terjesztett mindenről, s ez a vélemény mindig okos és szellemes volt, az esze mindig tevékeny és fürge, szeretetreméltósága meghódított mindenkit, műveltsége, amely nem könyvszagú tudás, hanem a megismert dolgok lélekkel és ideggel való átélése, tiszteletet parancsolt tudósok között is. Azokra a Franciaországban egykor történelmi szerepet játszott hölgyekre emlékeztetett, akik a szalonélet háttéréből anélkül, hogy innen csak egy lépéssel is kiléptek volna, befolyással tudtak lenni koruk irodalmi, politikai és tudományos mozgalmaira. [A külföldiek előtt – S. Sz. K.] Ő reprezentálta a magyar asszonyi műveltséget és kedvességet.” – írta a *Vasárnapi Újság* 1921-ben, Pulszky Polyxena halálakor.¹ Mindehhez még hozzátehetjük: mindenhol ott volt, ahol a társadalmi, művelődési előrehaladásért, a rászorulókat támogatásáért, a nők tanulási lehetőségeiért, boldogulásáért szövetkeztek.

Ezt a néhány sort azért tartottam fontosnak kiemelni már az elején, mert igen lényeges megállapítást tett e tanulmány főszereplőjével, Pulszky Polyxenával kapcsolatban. Nevezetesen: széleskörű műveltsége, elmés társalgása és önálló gondolkodása okán kortársai a fővárosi társas élet meghatározó alakjaként tartották számon. A szöveg jól illeszkedett abba a 19. századi diskurzusba, amely a magánélet és a közélet határán elhelyezkedő társas életet taglalta. Már a század első felének politikus-közírói is felvetették a civilizált viselkedés ügyét olyan nagy jelentőségű kérdések tárgyalása során, mint a birtokrendszer és a gazdálkodás reformjai vagy a közgondolkodás előítéletessége; a neoabszolutizmus korszakában pedig a társadalom egységének zálogát látták a rendi különbségeket felüggesztő (netán megszüntető) viselkedési szabályokban és a rájuk épülő társas érintkezésben. A társas élet „reformja”, a viselkedéskultúra „modernizációja”

¹ Sz. n.: Hampelné Pulszky Polyxena (1857–1921). *Vasárnapi Újság* 68. (1921) 104. A sajtóból és a levelekből származó szövegrészleteket a helyesírás mai szabályai szerinti írásmódban közlöm a tanulmányban.

is beletartozott a társadalmi átalakulás (a rendi szerkezet felszámolásának) programjába.² A társas élet szinterei közül a szalonok különös jelentőséggel bírtak. A kortársak a társas viselkedés, érintkezés, a művelt társalgás, az információáramlás, a kapcsolatépítés egyik jelentős terepeként tekintettek rá. A század második felében számos férfi és nő szervezett különböző összejöveleteket otthonában hosszabb vagy rövidebb ideig, több-kevesebb sikerrel. Ezeket az alkalmakat felolvasásokkal, koncertekkel, különböző előadásokkal, lakomákkal próbálták minél érdekesebbé tenni.³ A klasszikus szalonokként számontartott találkozási helyek – köztük Pulszky Ferenc vagy a Wohl nővérek szalonja – az általuk rendezett összejöveleteken különböző eszményeket próbáltak érvényre juttatni.

A Pulszky házaspár háza Firenzében is ismert találkozóhelye volt a művészeknek, a tudósoknak és a politikusoknak. A háziasszonyról, Pulszky Terézről így emlékezett meg Pulszky Ferenc életrajzában: „Feleségem rendkívül jó háziasszony volt; értett ahhoz, úgy összehozni a vendégeket, hogy senki se unatkozzék; maga is ki értvén a zenéhez, nem volt zenészi notabilitás, mely Flórenczen keresztül utazva nem kereste volna a meghívást szombati estélyeinkhez [...]. Szalonom nemzetközi jellege vonzerővel bírt az olaszokra is [...]”⁴ Budapesten az 1870-es években az akkor már özvegy Pulszky Ferenc, a Nemzeti Múzeum igazgatója lakosztályában szintén nagystílű szalonéletet folytatott, amelyet a kortársak magas társadalmi presztízszű, elegáns társasági szintérnek tartottak.⁵ A vendégek leginkább a politikai, az egyházi és a tudáselitet képviselték, a „hagyományos elithez való tartozás – mint a csoporthoz tartozás kritériuma – teljesen háttérbe szorult”.⁶ Itt találkozhattak a magyar és a nemzetközi tudományos élet fő képviselői, szocializálódhattak az újonnan professzionalizálódó tudományszakok – például a régészet vagy a néprajz – művelői. Pulszky célja a magyar társadalom rendi elkülönülésének oldása volt, vagyis olyan találkozási helyet kívánt létrehozni, ahol különböző gondolkodású, értékrendű, felekezetű emberek cserélhettek eszmét,

² *Fábr Anna*: „Eszmesúrlódások”. A 19. századi magyar közirodalom a (pesti) társaséletről. In: *Társasélet Pesten és Budán*. Szerk. Fábr Anna. Budapesti Negyed 12. (2004) 4. sz. 4.

³ Mészáros Zsolt ezeket a neveket emelte ki közülük dolgozatában: Csekonics Liptay Leona, Vachott Sándorné, De Gerando Teleki Emma, Csengery Antal, Pulszky Ferenc, Rudnay Józsefné Veres Szilárda, Földváry Emma, Hollósy Kornélia, Fraknói Vilmos, Justh Zsigmond. – *Mészáros Zsolt*: Wohl nővérek munkássága: irodalom, sajtó, szalon. Disszertáció (ELTE-BTK). Bp. 2016. 164. Megemlíthetjük Csáky Albinné sikertelen próbálkozását is arra, hogy létrehozzon egy közös társasági helyszínt az arisztokrácia és művészek számára.

⁴ *Pulszky Ferenc*: Életem és korom II. Bp. 1884. 432.

⁵ *Rónay Mária*: Egy század története Pest politikai és irodalmi szalonjaiban. Magyar Hírlap, 1934. december 25. 37–40.

⁶ *Császtyay Tünde*: Erő tér/tér erő. Élet és társadalomformáló kapcsolatok a 19. század utolsó harmadának irodalmi életében. Bp. 2017. 63.

nemcsak a hazai, hanem külföldi prominensekkel is.⁷ Természetesen a „tudás-elitet” és a politikai elitet számos arisztokrata is képviselte, de fontos hangsúlyoznunk, hogy esetükben nem származásuk, hanem a különböző körökben elért presztízisük számított.

A korabeli napilapokban megjelent, a szalonról szóló híradások mindegyike kitért Pulszky Ferenc lánya, Polyxena személyére, a tudósítók elragadtatással írtak arról a rendkívüli képességéről, amellyel fiatal lányként betöltötte a háziaszszony szerepét.⁸ Hangsúlyozták, hogy meglátszik rajta kitűnő, különleges neveltetése, az, hogy sokat tanulhatott a társaságbeli viselkedésről külföldön töltött éveit alatt, illetve kitértek arra is, hogy kulturális fölényét nőként csak a világ műveltebb felén sajátíthatta el. Csodálták tudós, magas rangú férfiakkal folytatott társalgásának fesztelenségét, a vendégekkel való viselkedésének könnyedségét, és azt, ahogy köztük sokszor egyedüli nőként forgolódott.⁹

Pulszky Ferenc halála után a Hampel házaspár vette át a stafétát. Marczali Henrik történész – aki feleségével, Schmiedl Laurával szintén tartott saját szalont – úgy emlékezett, hogy „Rendszeresen odajárt [Hampelékhez – S. Sz. K.] Festetich Pálné (Pálffy Franciska), aki korának legműveltebb asszonya volt, a szép Bánffy Györgyné (Bethlen Margit), Fejérváry miniszter gyönyörű feleségével, a Batthyányiak, a Tiszák, az Andrásiak, gróf Kornissék, báró Gerliczy és Apponyiék, Thallóczy, Fraknoi. Szilágyi Dezső vitte a szót többnyire. Ott voltak a külföldi követségek képviselői, felkeresték őket külföldi tudósok [...], képviselve volt a művészet minden ága náluk. Úgy emlékszem, a művészek közül leggyakrabban Feszty Árpádot és Bulyovszky Lillát láttam ott.”¹⁰ Pulszky Polyxena barátnői közül többen is, így például Teleki Sándorné (Szikra) vagy Feszty Árpádné Jókai Róza és férje is tartottak fenn szalont. A Marczali házaspár rendszeres vendége volt nemcsak a Pulszky házaspár, hanem Telekiék szalonjának is.

Teleki Sándor feleségével, Szikrával az 1890-es években nyitott szalont a Múzeum körút 31. számú házban, közel a Hampel házaspár múzeumi

⁷ A szalon gyakori vendégei voltak a politikusok, tudósok, művészek közül – többek között – Trefort Ágoston, Apponyi Albert, Szilágyi Dezső, Rémer Flóris, Ipolyi Arnold, Gyulai Pál, Liszt Ferenc, Szilágyi Sándor, Marczali Henrik, Fraknoi Vilmos, Hunfalvy Pál, Vámbery Ármin, Herman Ottó, Thallóczy Lajos, Toldy Ferenc, Székely Bertalan, Than Mór. – *Merényi Hajnalka: A Pulszky-szalon*. In: *Társasélet Pesten és Budán*. Szerk. Fábri Anna. Budapesti Negyed 12. (2004) 4. sz. 339.

⁸ A következőkben lesz arról szó, hogy anyja 1866-ban meghalt.

⁹ Sz. n.: Pulszky Ferencnél. – Sturm Albert »Culturbilder aus Ungarn«-jából. Fővárosi Lapok, 1875. november 13. 1118–1119.

¹⁰ *Rónay M.: Egy század története i. m.* 39. Marczali Lipcsében ismerkedett meg Pulszky Károllyal, abból az időből származott barátságuk kezdete, és amikor hazatértek összebarátkozott Polyxenával is: „Polyxena nevelgetett, mert bizony meglehetősen nagy medve voltam, amikor hazakerültem. »Poly mama« – ahogy a nálam két esztendővel fiatalabb nőt hívogattam – tanított meg az emberekkel bánni, ő mondogatta, hogy kivel hogyan kell beszélni: »most ecsetet, most seprűt kell kézbe venni...«” – Uo.

lakásához. „Huszzonegy évig állt fenn a Teleki-szalón, ahol minden hétfőn negyven-ötven ember fordult meg. *Nagyjából ugyanaz a társaság, amelyik Pulszkyékhoz bejáratos volt, szóval »a« társaság.*” [kiemelés tőlem – S. Sz. K.] Telekiék összejövetelein Hampelékön kívül állandó vendég volt Vay Péter pápai prelátus mellett úgyszólván az egész magyar arisztokrácia, az írók közül Herczeg Ferenc, Mikszáth, a művészek közül Feszty Árpád. Odajárt Szalay Imre (Arany Lászlóné rokona), Fraknoi Vilmos, itt tűnt föl Tormay Cecile, akinek elvileg Telekiné egyengette az útját. A külföldi vendégek közül kiemelte a nőmozgalom két jeles képviselőjét, Stuttner Bertát és Ellen Keyt.¹¹

A szalonéletben mindig meghatározó volt a háziasszonyok szerepe. Az újdonságot az jelentette, hogy az 1890-es években működő szalonokban nagyarányúvá vált a női részvétel a vendégek sorában is. Ez azt is elősegítette, hogy az összejövetelek a nők számára is lehetőséget teremtsenek a saját társadalmi csoportjukon túli találkozásokra, ismeretségek, kapcsolatok építésére, amely kapcsolatok különböző társadalmi tevékenységeikhez is hozzájárulhattak. Az említett szalonok vendégköre nagyban átfedte egymást, ami tovább segítette a kapcsolati hálókat aktivizálását is.

A tanulmány elején idézett sorokban egy másik lényeges elemre is utalt a tudósítás szerzője: Pulszky Polyxena befolyására az irodalmi, a politikai és a tudományos mozgalmakban. Személyiségén és műveltségén túl ennek a szerepnek a betöltését apja, testvérei és később férje tudós, politikus és művész ismeretségi köre is lehetővé tette. Társadalmi elfogadottságának, presztízsének köszönhetően valóban befolyásos személye volt a 19. század végi és 20. század eleji különböző egyesületeknek, társadalmi mozgalmaknak.¹²

A reformkorban megfogalmazott társadalmi átalakulást – a rendi szerkezet felszámolását – célzó törekvésekben a reprezentatív nyilvánosság társadalmi nyilvánossággá való átalakulásának is fontos szerepe volt. A polgári nyilvánosság új elemei közül az egyesületek első virágkorukat a reformkorban élték. Tóth Árpád a magyarországi fejlődés szempontjából meghatározó érvényűnek látja azt az interpretációt, miszerint „az egyesület a társadalom szerveződésének új módja, amennyiben a hagyományos társadalomra jellemző rendies (korporatív) szerveződést általuk váltja fel a modern, az egyén döntési (belépési, kilépési, vagy

¹¹ Uo. 39–40.

¹² Tagja volt többek között a következő egyesületeknek: Földrajzi Társulat, Történelmi Társulat, Magyar Gazdasszonyegylet, Országos Kisdiedvédő Egylet, Pesti Szegény Gyermekkorház Egylet, Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete, Gondviselés Ápolónőképző Egyesület, Poliklinika Egyesület, Országos Nőképző Egylet, Országos Nőiparegylet, Mária-Dorothea Egyesület, Magyar Pedagógiai Társaság, Márta Egyesület, Házipari Szövetség, Magyar Nők Közművelődési Egyesülete, Művészet és Művelődés Magyar Nők Egyesülete, Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége stb. A legtöbb egyesületben az elnökségben vagy a választmányban foglalt helyet.

éppen magát a szervezet felosztását elhatározó) szabadságán alapuló szerveződéés”.¹³ Funkciójuk, tevékenységi körük széles spektrummal bírt. „Közös vonásuk volt, hogy egyéni, tehát nem hatósági kezdeményezésre jöttek létre, [...] hogy elvileg, és a legtöbb esetben gyakorlatilag is, nyitva álltak mindenki számára, rendi hovatarozástól függetlenül – így az egyletek a rendi válaszfalak lebomlásának színterei voltak; hogy a tevékenységhez igazodó formális struktúrát hoztak létre [...] így [...] elsősorban a nem nemesek számára a közélet iskoláivá is váltak.”¹⁴ A kiegyezést követően már tömegesen alakultak a „nemzetjobbítási”, jótékonyági, közművelődési, gazdasági célú egyesületek; 1878-ban csaknem 4000 egyesületet tartottak nyilván 6–700 000 taggal, a világháború előtt pedig már közel 11 000 volt azoknak a társulásoknak a száma, amelyek engedélyért folyamodtak a belügyminisztériumhoz.¹⁵ Az egyesületek igyekeztek kielégíteni az új, a polgári individuumok sajátos igényeit, hosszú időn keresztül az önművelés, a társas élet egyetlen nyilvánosan hozzáférhető terei voltak. Emellett vitathatatlan szerepük volt az értelmiségi professzionalizáció, illetve az egyes tudományágak intézményesülésének folyamatában is. Példaként érdemes megemlíteni a Történelmi Társulat létrejöttét.¹⁶ A szakmai vagy hivatáscsoportok érdekvédelmi egyesületei szintén fontos szerepet játszottak a professzionalizációban (ilyen volt például a tanítónők és a nevelőnők számára alakított Mária Dorothea Egylet, Pulszky Polyxena mindkettőnek tagja volt). A művelődés és az érdekvédelem mellett a szociális problémák megoldására is nagy hangsúlyt fektettek, és ezek a területek – a reformkortól kezdve – nagy arányban aktivizálták a társadalom nőtagjait. Első volt a sorban az 1817-ben megalakult Pesti Jóltéví Asszonyi Egyesület.¹⁷ „A tömeges pauperizáció gondjain enyhítendő – állami gondoskodás, tehát szociálpolitika hiányában – a társadalmi filantropia vette gondjaiba a szegényeket, ez maga is a társadalmi egyesületek keretei közé szorult. Az egyesületi karitás főként a közép- és felső osztályok nőtagjainak a vezetésével egy már erősen individualizált, ugyanakkor súlyos egyenlőtlenségek között élő társadalom szociális feszültségein kívánt és tudott némiképpen enyhíteni.”¹⁸

A magánélet terei mellett tehát a társadalmi nyilvánosság különböző, egyre szélesedő és a nők számára is elérhető, lehetőséget adó tereiben kialakuló női

¹³ *Tóth Árpád*: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. Bp. 2005. 20.

¹⁴ *Pajkossy Gábor*: Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban. Bp. 1991. 17–18.

¹⁵ *Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán*: Magyarország társadalmi a 19. század második felében. In: Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Bp. 2003. 432.

¹⁶ *Gyáni Gábor*: Individualizálódás és civil társadalom. Történeti érvek, elméleti megfontolások. Történelmi Szemle 52. (2010) 504.

¹⁷ *Tóth Á.*: Önszervező polgárok i. m. 59.

¹⁸ *Gyáni G.*: Individualizálódás és civil társadalom i. m. 504.

hálózatok igen hatékonynak bizonyultak mind a közéletet, mind az egyéni ambíciókat tekintve. Magánleveleket, egyesületi névsorokat, társadalmi események híradásait böngészve egyértelműnek tűnik, hogy a rokoni, a társasági kapcsolati hálók és a bizalmas barátnői körök egyre fontosabb szerepet tölthettek be. A nők közötti szolidaritás, a segítségnyújtás egyéni és családi krízisek esetén, a közös szórakozás, tevékenység mindig is megszokott volt minden társadalmi rétegben. Az együttműködés különféle társadalmi, nemzeti, emancipációs törekvések érdekében a 19. században vált – elsősorban a felső társadalmi rétegekhez tartozó nők életében – gyakorlattá. A 19. század utolsó harmadában, 20. század elején kiszélesedő körökben egyre nagyobb számban képviseltette magát a középosztály, a polgárság, de megjelentek például a munkásmozgalmon belül a munkásnők szervezetei is. Jellegét tekintve is változott a kép: növekedett azon társaságok száma, amelyek nem „felülről” próbáltak meg a rászorulókon segíteni, hanem az önszervezés, az önképviselés, az érdekérvényesítés, a jogkiterjesztés fórumaivá, mondhatjuk a női szolidaritás terepeivé váltak. A nők között (is) megjelent az a fajta patronálás és protezsálás, amely az egyéni szakmai boldogulásban és a szakmai előmenetelben, így az önmegvalósításban nyújtott segítséget. Mindez bizonyítja, hogy a modern társadalomban, annak kihívásaiban különösen fontos szerepet kaptak az úgynevezett gyenge kötések, amelyeknek Mark Granovetter hídszerepet tulajdonított. Nem kétséges, hogy ezeknek a kötéseknek közvetítő, tranzakciós, integrációs szerepük van, hiszen képesek összekapcsolni a különböző társadalmi csoportokat.¹⁹ A szoros baráti, rokoni kapcsolatok – erős kötések – mellett meglévő gyenge kötéseknek elengedhetetlen szerep jutott a fővárosi elit – amelynek Pulszky Polyxena is tagja volt – különböző együttműködéseiben is. Elemzésem során szem előtt kívánom tartani Granovetter azon megállapítását is, miszerint az ilyen komplex kapcsolatrendszer, amelynek a korszakban egyik fő jellegzetessége a nyitottság volt a különböző társadalmi rétegek és felekezetek felé, a csoport tagjaitól úgynevezett kognitív rugalmasságot követelt. Ahogy Granovetter fogalmazott: „A hídszerű gyenge kötések valóban összekapcsolják a különböző csoportokat, [...] ezek pontosan azok a kötéstípusok, amelyek komplex szerepkészletekhez vezetnek, és megkövetelik hordozóalanyaiktól a szellemi és kognitív rugalmasság kifejlődését. [...] a komplex önkéntes szervezetekben való működésre és azok létrehozására irányuló képesség függhet egy olyan gondolkodási habitustól, ami lehetővé teszi, hogy valaki egyszerre becsülje fel igen nagyszámú különböző ember szükségleteit, motívumait és cselekvéseit.”²⁰

¹⁹ Társadalmak rejtett hálózata. Szerk. Angelusz Róbert – Tardos Róbert. Bp. 1991. 19.

²⁰ *Mark Granovetter: A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata.* In: Társadalmak rejtett hálózata i. m. 374–375.

Forrásadottságok és célok

Pulszky Polyxena teljes hagyatéka nem áll rendelkezésünkre. Forrásként elsősorban az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található magánlevelek szolgálnak. Igen esetleges – amint a legtöbb esetben –, hogy kiktől maradtak fenn Pulszky Polyxenának szóló levelek, ráadásul a Polyxena által írottak közül csak néhány darabbal rendelkezünk. A kutatást tovább nehezíti, hogy a legtöbb levélírótól csak egy vagy pár darab levél maradt hátra. Mindebből következik, hogy a vizsgálható dokumentumok száma nem utal a kapcsolat minőségére vagy annak intenzitására. Hiszen lehetséges, hogy egy levélírótól az ismerősök között megszokott udvarias stílusú levél őrződött csak meg, bár a kapcsolat a későbbiekben baráti lett, vagy fordítva, később elhidegültek egymástól a felek. Néhány levélíró esetében szerencsére nagyobb korpusz maradt fenn, ezekben az esetekben viszont az jelent akadályt, hogy elsősorban az 1880–1910 közötti évekből származnak a dokumentumok.

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy – az előzőekben bemutatott forrásadottságokat figyelembe véve – megvizsgáljam Pulszky Polyxena magyarországi²¹ női kapcsolatrendszerét a 19. század utolsó két évtizedében és a 20. század első éveiben. A levélírók²² közül azokat választottam ki, akikkel Polyxena közelebbi baráti és „szakmai” viszonyban állt, és akiktől megfelelő mennyiségű és minőségű írás áll rendelkezésre ahhoz az elemzéshez, amelynek során a nőörténet számára fontos modern női barátságokat, a női szolidaritás, a női együttműködés társadalmi és felekezeti határokon átívelő új formáit mutatom be.

A levelezőpartnerek névsora már első ránézésre is beszédes, egyaránt szerepelnek benne arisztokraták, köznemesek és polgárok, Pulszky Polyxena társadalmi és társasági ismertsége, elismertsége tehát rendkívül széleskörű és kiterjedt volt. A korszak csaknem minden számottevő társadalmi, szakmai tekintélyével és befolyással bíró női szereplőjével ismeretségben állt. A levélírók csak egy részét képezték Polyxena kapcsolatainak, az ő kapcsolati hálója és tőkéje jóval szélesebb körű volt. A kortársak is elismerték rendkívüli, férfiakhoz mérhető erudícióját,

²¹ Azért fontos hangsúlyozni, hogy a magyarországi kapcsolatait veszem számba, mert igen kiterjedt volt külföldi kapcsolati hálója is.

²² Az OSZK Kézirattára összesen 40 magyar levélírótól őriz leveleket: Apponyi Albertné, Apponyi Sándorné, Arany Lászlóné, Batthyány Ferencné, Batthyány Hermin, Benczúr Gyuláné, Beniczky Bajza Lenke, Berzeviczy Albertné, Czóbel Minka, Csáky Albinné, De Gerando Antonina, Eötvös Józsefné, Fadrusz Jánosné, Feszty Árpádné, Geöcze Sarolta, Gineverné Győry Ilona, Gregersen Anna, Gyarmathy Zsigáné, Hadik Ilona, Hegedűs Sándorné, Kállay Vilma, Katona Lajosné, Návay Lenke, Radisics Jenőné, Rosenberg Augusztá, Rudnayné Veres Szilárda, Schwimmer Róza, Szarvas Gáborné, Tabódi Ida, Takács Janka, Teleki Sándorné, Tisza Kálmánné, Tormay Cecile, Ugron Gáborné, Velics Haynald Teréz, Wahrmann Renée, Wencheim Frigyesné, Zichy Nándorné, Zichy Sarolta és Wohl Janka.

aktivitását, és méltatták azon készségeit, amelyekre szükség volt a társasági életben való sikeres érvényesüléshez; minderre elsősorban apja tudós barátaival folytatott levelezésében találunk számos megjegyzést, utalást.²³

Pulszky Polyxena családja és neveltetése

Polyxena edukációja eltért a hozzá hasonló származású lányok neveltetésétől. Apja, csefalvi és lubóczi Pulszky Ferenc jómódú, evangélikus, német nyelvű köznemesi családból származott, Eperjesen született 1814-ben. Jogot tanult a pesti egyetemen, de érdekelte a politika, a művészettörténet és a régészet is. Tagja volt a reformkori ellenzéknek, az 1839/40. évi országgyűlésen Sáros vármegye követeként vett részt. 1848-ban Kossuth Lajos mellett volt pénzügyi államtitkár, majd a király személye körüli miniszter, Eszterházy Pál oldalán töltött be államtitkári posztot Bécsben. 1849-ben Kossuth küldötteként utazott Londonba támogatókat keresve a magyar függetlenség ügyének. A szabadságharc bukása után halálra ítélték, így nem térhetett vissza Magyarországra. Londonban maradván az emigráció alatt feleségével, Walter Teresiával hasznos ismeretségeket kötött politikusokkal, közéleti férfiakkal, tudósokkal, művészekkel. Teréz anyja, Henriette Mayer-Walter Firenzében élt, a család 1863-ban szintén itt telepedett le.

Pulszky Ferenc 1866-os magyarországi visszatérése előtt néhány hét leforgása alatt tifuszból elvesztette feleségét, Harriett lányát és Gábor fiát. Három életben maradt fiát, Károlyt,²⁴ Ágostot,²⁵ Garibaldit²⁶ és lányát, Polyxenát egyedül nevelte tovább. Hazatérése után politikai pályáját a Deák-pártban folytatta, az országgyűlésben Szentest, majd Szécsényt képviselte. 1869-ben került a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatói székébe mint nemzetközileg is ismert és elismert

²³ *Sári Szabó Katalin*: Hampel Józsefné Pulszky Polyxena a „tudós férfiak” körében. In: *Egy underground történet. Tanulmányok Lugosi András tiszteletére*. Szerk. Szécsényi Mihály. Bp. 2024. 85–121.

²⁴ Pulszky Károly (1853–1899) művészettörténeti tanulmányokat folytatott, bölcsészdoktorátusát Lipcsében szerezte. Korának egyik legkiválóbb művészettörténészeként tartják számon. 1881-ig az Iparművészeti Múzeum kurátora, majd az Országos Képtár igazgatója volt. Széleskörű műkereskedelmi tapasztalatokkal és kapcsolatokkal rendelkezett. Elszámolási problémái támadtak a magyar állammal: sokkal több pénzt költött el, mint amennyit a minisztérium egy bizonyos időszakra kiutalt számára. Fivére Ágost megtérítette a hiányzó összeget, de Károly pályája derékba tört. Ausztráliába menekült, ahol öngyilkosságot követett el. Felesége Márkus Emília, színésznő volt.

²⁵ Pulszky Ágost (1846–1901) jogtudós, jogszociológus, egyetemi tanár, politikus. Ő volt az első szociológiai társaság, a Társadalomtudományi Társaság elnöke. 1894–95-ben a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban Eötvös Loránd mellett volt államtitkár.

²⁶ Pulszky Garibaldi (1861–1926) mérnök, miniszteri tanácsos. 1904-ben kinevezték a MÁV zágrábi üzletvezetőjévé, majd négy évre rá a Vasúti és Hajózási Főfelügyelőség vezetője lett. 1910-ben megválasztották a Kassa–Oderbergi Vasút Rt. vezérigazgatójává.

művészettörténész és régész, az intézményt 1894-ig vezette. 1895-ben megválasztották a Magyar Tudományos Akadémia másodelnökének.

Az 1870-ben létrejött Magyarországi Jánosrendi Nagy-páholy nagymestere, majd az 1886-ban a két nagypáholy (a Jánosrendi és Magyarország Nagy-Oriense) egyesülésével megalakult Magyarországi Symbolikus Nagypáholy nagymestere lett. Irodalmi munkássága is számottevő és változatos volt, tudományos, politikai, szépirodalmi műveket egyaránt írt.²⁷ 1897-ben halt meg Budapesten.

Polyxena anyja, Teresia Walter 1819-ben született Bécsben, a protestáns hitre áttért²⁸ zsidó származású Walter családban. Apja és nagybátyja Németországból települtek át Bécsbe, ahol elindítói és főrésztvevényesek voltak az Österreichische National-Banknak. A család is a „Zweite Gesellschaft”²⁹-nak (‘második társaság’-nak) nevezett körhöz tartozott, ahol megszokott volt a lányok magas szintű oktatása. Teresia a németen kívül három nyelven (francia, olasz, angol) beszélt. Nevelőit, oktatóit gondosan megválasztották, irodalmat például neves bécsi professzoroktól hallgatott. Természetesen tanulmányaiból nem maradt ki a zene és a rajz-festés sem. A Walter-villa a Landstrassén a „zweite Gesellschaft” házi báljainak, koncertjeinek, soirée-inak egyik legfontosabb helyszíne volt a 19. század első évtizedeiben, ahol nagykövetek, arisztokraták, főtisztviselők, művészek fordultak meg.³⁰

Pulszky 1845-ben, egy ilyen estélyen ismerkedett meg Teresiával; még ugyanabban az évben összeházasodtak. A fiatalasszony mesés hozománnyal érkezett Magyarországra, 1846-ban megvásárolták a szécsényi kastélyt és birtokot. Magyarországi tartózkodásuk rövid volt, Pulszky Ferenc 1849-től emigrációban élt Londonban, ahová felesége is követte. Miután vagyonukat az osztrák hatóság itthon zár alá helyezte, Teresia is kenyérkeresetre kényszerült, írással próbált anyagi helyzetükhöz hozzájárulni.

Polyxena szocializációját meghatározta szülei sajátos (német, osztrák, ki-keresztelkedett zsidó, evangélikus, földbirtokosi, bécsi nagypolgári) családi háttere, a külföldi neveltetés, a magyarországi és európai kapcsolati háló, továbbá az angol, olasz, (német) értelmiségi, polgári minta együttes jelenléte.

²⁷ Életem és korom címmel írt egy kétkötetes memoárt.

²⁸ Gyulai Éva kutatásai szerint August Walter családjá Németországban tért át „közelebről meg nem nevezett protestáns vallásra”. 1816-ban Münchenből települt át két fivér Bécsbe. Az pedig még kérdéses, hogy anyai ágon is izraelita felmenői voltak-e. – *Gyulai Éva*: Egy református politikusfeleség a bécsi „zweite Gesellschaftból”: Pulszky Terézia (Therese Walter, 1719–1866). In: *A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben*. Szerk. Dienes Dénes – Kegyes Erika – Veres Ildikó. Sárospatak 2019. 222.

²⁹ A kör tagsága a jozefinizmussal kezdődően a bécsi (és osztrák) elitnek az udvari társaságon, azaz a (történelmi) arisztokrácián kívüli, tehető, jórészt polgári vagy polgári eredetű, újdonsült nemességét jelentette.

³⁰ *Gyulai É.*: Egy református politikus i. m. 213.

Magyarországi neveltetését alapvetően befolyásolta a körülötte lévő férfiak jelenléte, illetve hogy környezetét a szűk család mellett Pulszky Ferenc baráti és munkatársi tudós köre jelentette, akik közül többen egészen szorosan kötődtek a családhoz, és akik közül többekkel baráti vá vált a kapcsolata, így például Fraknoi Vilmosmal, Herman Ottóval, Szilágyi Sándorral, Bubics Zsigmonddal, Thallóczy Lajossal, Grünwald Bélával.³¹

Pulszky Polyxena 1857-ben Londonban született, ahol hatéves koráig lakott, majd 1863-tól Firenzében nevelkedett. 1866-ban, amikor Magyarországra telepedtek, elvesztette anyját. A család először a szécsényi kastélyba költözött, de miután Pulszky Ferencnek képviselőként sokszor kellett Pestre és Bécsbe utaznia, Polyxena elsősorban nevelőnőivel töltötte az idejét. Apja távollétében leveleken keresztül folytatta lánya nevelését.³² Polyxenáról a nevelőnők, illetve a valószínűleg időnként ott időző nagymama (Henriette Mayer-Walter) is rendszeresen beszámoltak. Az egyik – vélhetően a nagymama által küldött – tudósításban olvasható néhány igen érdekes észrevétel, amely bepillantást enged abba az sajátos és nehéz helyzetbe is, amelyet Pulszky Ferenc minden odaadása és figyelme sem tudott ellensúlyozni: nevezetesen abba, hogy Polyxena anyja nélkül, azaz közvetlen női minta nélkül nevelkedett.³³ Polyxenát bizonyos tekintetben „fiúsították” az őt körülvevő férficsaládtagnak, tanulmányaival szemben is magasabb mércét állítottak, illetve nagyobb önállóságra szoktatták, mint ez a korszakban a lányoknál megszokott volt.

Pulszky Ferenc 1869-ben, múzeumigazgatói kinevezése után a fővárosba hozta a lányát. Polyxena 1872–1874 között – a korszakban társadalmi körükben még igen szokatlan módon – az Országos Magyar Királyi Mintarajz tanodában tanult, illetve egy rövid ideig a tanítónőképzőbe is járt, ahol azonban egy 1875-ös görögországi körút miatt már nem vizsgázott le. Az önképzésben – ahogy a család férfitagjainál – az utazás nála is kiemelt szerepet játszott. Polyxena számos alkalommal járt Olaszországban, anyai nagyanyja ugyanis továbbra is Firenzében élt, nála hosszabb időszakokat is töltött egyhuzamban. 1875-ben részt vett egy görögországi „expedíció” apjával és Károly fivérével. Az út költségeit Hadik Barkócy Ilona grófnő – Pulszky Ferenc jó barátja, Polyxena anyai barátnője³⁴ – fedezte, aki

³¹ Részletesen erről lásd *Sári Sz. K.*: Hampel Józsefné Pulszky Polyxena i. m.

³² 1866–1889 közötti időszakból Pulszky Ferencről 73 db, Polyxenától pedig 28 db levél maradt fenn. Ezeket Pálóczi Ágnes elemezte egy tanulmányban. – *Pálóczi Ágnes*: „A legtevékenyebb mozgatóerő” – Pulszky Polyxena (1857–1921). Egy különleges női életpálya a dualizmus korában. In: Doktorandusz Hallgatók IX. konferenciájának tanulmányai. Szerk. Szuromi Rita. (Konferenciák, műhelybeszélgetések 18.) Eger 2020. 215–227.

³³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban OSZK Kt) Fond VIII/847/9. Ismeretlen személy (valószínűleg Henriette Mayer-Walter) levele Pulszky Ferenchez. Szécsény, 1869. aug. 13.

³⁴ Közelebbi baráti viszonyt ápoltak a grófnővel; Zichy Miklósné grófné, született tolnai Festetics Francziska grófnő temetésén ő kísérte (nyilván anyapótlékként) Polyxenát. Pulszky Ferenc 1875-ben támogatta

szintén tagja volt az „expedíciónak” Henszlmann Imrével és Johannes (Adolph) Owerbeck³⁵ lipcsei tanárral együtt. Emiatt az út miatt nem fejezte be tanulmányait a tanítóképzőben.

Utazást tett Európa több országában, illetve járt Kis-Ázsiában is. Férficsaládtagjaihoz hasonlóan ő is „hasznosan” töltötte az utazásra szánt időt, megtekintette a gyűjteményeket, kereste az ismeretségeket. Polyxena utazásaihoz hozzátartozott az is, hogy a hazai újságotolvasók – a *Pesti Napló*, a *Fővárosi Lapok* közönsége – számára úti levelekben rögzítette élményeit, benyomásait. Ragaszkodott azonban ahhoz, hogy álnéven jelenjenek meg írásai, szerzői névként a Csselfalvai (előnevük) Zsuzsannát használta.

Az 1870-es években valamilyen bőrbetegséggel kúrálták. Bécs legnevesebb bőrgyógyásza, Ferdinand von Hebra ajánlására a család afrikai éghajlatra, Algírba küldte egyedül a 24 éves lányt. Az utazásra 1881/1882 telén került sor, és fél évet töltött ott egy angol barátnőjénél. Úgy tűnik, meggyógyult, mert a későbbiekben már nem esett szó a betegségéről.

1883-ban Pulszky Polyxena házasságot kötött Hampel József (1849–1913) régésszel, egyetemi tanárral. Hampel német eredetű katolikus polgárcsaládból származott, és eredetileg jogásznak készült. 1877-ben azonban bekerült a Magyar Nemzeti Múzeumba Rómer Flóris utódként, mint az érem- és régiségtár őre. 1890-től volt a múzeum igazgatója, illetve a budapesti egyetem klasszika-archeológia tanára. Az Akadémia 1884-ben választotta levelező, majd 1892-ben rendes tagjává.

Esküvőjüket a krisztinavárosi katolikus templomban tartották, Fraknói Vilmos,³⁶ a család és Polyxena jóbarátja adta őket össze.³⁷ Görögországba másodszer már férjével ment 1883-ban, ott töltötték a nászútjukat. Heinrich Schliemann, német amatőr régésszel³⁸ is találkoztak útjuk során, javaslatára felvették útitervükbe Trója, illetve az ásatások megtekintését is.

Polyxena számára nemcsak az apja, fivérei és a család barátai, hanem férje is támogató háttérrel biztosított széleskörű társadalmi tevékenységéhez, önműveléséhez,

Hadik grófnő felvételét az ungvári Egyenlőség páholyba, de felvételét később a páholy tagjai szabálytalannak ítélték.

³⁵ Owerbeck a lipcsei egyetem klasszika-archeológia professzora és az egyetem antik gyűjteményének vezetője volt. Először 1865-ben járt Pulszkyknál Firenzében, attól kezdve folyamatosan levelezésben álltak egymással, illetve látogatták egymást. 1868-tól terveztek egy közös utazást Görögországba és Konstantinápolyba.

³⁶ Fraknói Vilmos (1843–1924) 1874-ig Frankl Vilmos, történétíró, váradi kanonok, Arbe címzetes püspöke, a Magyar Tudományos Akadémia titkára. Orvos apja az ő születése előtt keresztelkedett ki. Közeli barátságukról bővebben lásd *Sárai Sz. K.*: Hampel Józsefné Pulszky Polyxena i. m. 114–116.

³⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, A Krisztinavárosi katolikus plébánia Házassági Anyakönyve, 1883. márc. 29. A 00110.337.

³⁸ Schliemann északnyugat Törökországban a Hiszarik dombbal azonosította Tróját.

irodalmi munkásságához. Hampel József is elfogadta önállóságát, bizonyos fokú függetlenségét, és ami nem volt gyakori a korszakban, archeológiai érdeklődésük is közös volt. A házaspárnak öt gyermeke született, négy fiú³⁹ és egy lány.⁴⁰

Baráti kapcsolatok

Az előbbieken többször is szó esett arról, hogy Polyxena neveltetésében és későbbi társadalmi tevékenységében kulcsfontosságú volt családi, illetve elsősorban a családon keresztül nyert ismerősi, majd saját baráti köre. Georg Simmel, a modern barátságfogalom úttörő teoretikusa az 1900-as évek elején a modern barátságok differenciált voltáról beszélt. Azt az álláspontot képviselte, miszerint „[...] a modern érzésmód inkább hajlik a differenciált barátságokra, amelyek a személyiségeknek csak egy oldalát foglalják el, és a többit nem érintik. Ezzel a barátság egy meghatározott típusa lép fel [...]. Azok a barátságok, amelyek bennünket egy emberrel a kedélye okán, egy másikkal a szellemi közösség miatt, egy harmadikkal a vallási ösztönzések jóvoltából, egy negyedikkel a közös élmények révén kötnek össze. [...] a barátság fontos föltétele a közös vagy legalábbis egymáshoz hajlítható, egymást toleráló erkölcsi és esztétikai ízlés [...]”⁴¹

Pulszky Polyxena életében – mint az eddigiekből kiderült – meghatározónak bizonyult apja férfiakból álló széles baráti köre, amelynek tagjaival barátság esetén – a korban elfogadott férfi-nő kapcsolatnak megfelelő módon – egyénenként különböző szakmai és tudományos, társasági, esetleg magánéleti kérdésekről esett szó. Polyxena női barátságait – amelyek alapját, ahogyan általában, a kölcsönös szimpátia, az egy társasághoz való tartozás, a közös érdeklődés (általában a kultúra, a művészet, az utazás) jelentette – ugyanúgy fontosnak tartotta; ezeket a férfiak világában látott, tapasztalt barátságok értékrendje, annak jelenléte vagy hiánya is alakította. Kapcsolataiban elengedhetetlennek tűnt, hogy barátnői hozzá hasonlóan önálló, alkotó, az átlagostól eltérő, tevékeny életet élő, valamilyen ügy iránt elhivatott nők legyenek. A társadalmi, a vallási hovatartozás, a kasztszellem ennél jóval kisebb szerepet játszott, ahogyan a közhasznú tevékenységeket végző csoportok, körök tevékenysége is – ezt a későbbiekben látni fogjuk – ebbe az irányba haladt.

³⁹ Ferenc orvos, Gábor a Kereskedelmi Bank hivatalnok, József pedig ügyvéd, grafikus volt. Vilmos 1904-ben, 12 éves korában meghalt.

⁴⁰ Beatrix, képesített tanítónő unokatestvéréhez, a katolikus Kern Aurél zenekritikushoz ment feleségül. 1928-ban, férje halála után öngyilkos lett.

⁴¹ Idézi *Radnóti Sándor: A barátság filozófiája*. Holmi 25. (2013) 11. sz. 1370.

A legközelebbi barátnők. Pulszky Polyxena barátsága Benczúr Gyuláné Boldizsár Piroskával és Teleki Sándorné Kende Júliával (Szikrával)

A barátnői levelek elemzését a hasonló társadalmi állás, műveltség és érdeklődési kör alapján szerveződő és összetartozó közeli kapcsolatokkal kezdem. A már említett forráshiány miatt nincs megnyugtató válasz arra a kérdésre, hogy érzelmileg hogyan állíthatjuk sorba barátnői kapcsolatait. Az azonban bizonyosra vehető, hogy Benczúrnéval, Szikrával, Aranynéval, Jókai Rózával, Batthyányné Trefort Edittel egy szorosabb baráti kört alkottak. Bizalmas, közeli volt ennek a néhány nőnek a viszonya, életük több ponton találkozott, érintkezett; amit tovább erősíthetett az, hogy férjeik (férfi családtagjaik) is baráti kapcsolatban álltak egymással.

Pulszky Polyxena és barátnői – ahogyan ez a barátságokban megszokottaknak tekinthető – életük eseményeiről, nehézségeiről, aktuális gondolataikról, lelkiállapotukról folyamatosan tájékoztatták egymást. A levelekben a tördés, az egymásra figyelés mellett megfigyelhető az egy „társasághoz” tartozás tudata, a bennfentesség érzése és érzékeltetése, melyhez sok esetben a pletykák is hozzájárultak. Egymás iránti érzelmeikről is beszéltek, elfogulatlanul megfogalmazták, hogy mit jelent számukra, és milyen jelentőséggel bír a másik személye – ez Polyxena férfibarátságaiban is megszokott volt –, de mindemellett már tetten érhető a férfitársaságokra jellemző meritokratikus megítélés is.

Barátnői közül Benczúr Gyula festőművész feleségével, ürmössy Boldizsár Piroskával (1853–1928) a hasonló kulturális, művészeti érdeklődésen túl a nőnevelés iránti elköteleződés is összekötötte. Benczúrné férjhezmenetele előtt Zirzen Janka⁴² intézetében tanított történelmet és földrajzot. Benczúrral való házasságkötése (1892) után elhagyta önálló hivatását, férje előző házasságából született gyermekeit nevelte, emellett aktívan tevékenykedett különböző egyesületekben, illetve egy gyűjteményben igyekezett megőrizni mindent, amit addig nők írtak, vagy ami a nőkről szólt. Létrehozta az első magyar női könyvtárat. Ő is azok közé a nők közé tartozott, akik baráti érzéseiket gyakran megfogalmazták: „[...] tudod, hogy boldogságom kiegészítő része a Te barátságod”,⁴³ „Szellemileg, lelkileg felüdülve távozom Tőled mindig, s ezért vagyok én hálás neked. Csak mosolyogj rajtam, de tarts meg közeledben!”⁴⁴ – írta Polyxenának. Kifejezetten gyöngéd, figyelmes, aggódó hangot ütött meg leveleiben. Jellemző például azon reakciója, amikor egy alkalommal ambachi meghívásuknak a Hampel család nem tudott eleget tenni: „[...] az én szívem elszorult leveled olvasására, és jó Uram vigasztalása nem igen

⁴² Zirzen Janka (1824–1904) 1869-től a Magyar Királyi Tanítónő Képezde igazgatója. Az intézetet többször átszervezték, 1888-tól a felsőlányiskolákban és tanítónőképzőkben képeztek tanárnőket.

⁴³ OSZK Kt. Fond VIII/2114/9. Benczúr Gyuláné levele Pulszky Polyxénához. Ambach, 1897. aug. 16.

⁴⁴ OSZK Kt. Fond VIII/2114/47. Benczúr Gyuláné levele Pulszky Polyxénához. H. n., d. n.

fogott rajtam, de hogy is, mikor mennyire készültünk Téged ápolni és dédelgetni, hogy kifáradt idegeid és megkínzott kedélyed némileg megpihenjen a mi kedves csendes tavunk mellett.”⁴⁵ Máskor arra próbálta figyelmeztetni barátnőjét, hogy önfeláldozásával tönkreteszi magát, és az volt a véleménye, hogy nem helyes mások igényeit mindig a magáé elé helyezni. Közös ismerőseik, mint Fraknói Vilmos vagy Zichy Tivadar, közös barátnőik, mint Arany Lászlóné, Szikra, Sebestyénne Stettina Ilona tanítónőképző-intézeti igazgató gyakran előkerültek a levelekben. Benczúrné Szikrát Polyxenán keresztül ismerte meg, és miután vele ugyanazt a lelki rokonságot érezte, amely Polyxenával összekötötte, barátnők lettek ők is. Valószínűleg Szikra ismertette meg vele Czóbel Minka költőnőt. (Pulszky Polyxena és Czóbel Minka között is Szikra volt az összekötő kapocs.) Boldizsár Piroska ettől kezdve különös figyelemmel követte Szikra – a barátok Iszkanak nevezték – munkásságát is, ahogy többi alkotó barátnőjét is. „Úgy szívemhez nőtt ez az apró, kis csupaszellem, hogy valósággal vele élvezem mindazt, ami neki örömet, diadalt, sikert hoz és jelent. Nincsenek tisztább örömeink a másikénál, de mélyebb fájdalmaink sem a saját szenvedéseinknél. És ez jól van így, és szép, hogy csak azt osztjuk meg mással, ami örömet okoz. Ez olyan természetes szép, fennkölt és magasztos berendezés az életben!”⁴⁶ Benczúrné beszámolt Batthyány Ferencné Trefort Editnél tett látogatásáról, ahol az éppen ott időző Hampel gyerekekkel is találkozott.⁴⁷ Trefort Edit – aki szintén mindannyiuk barátnője volt – ugyanis többször felajánlotta, hogy amíg a Hampel házaspár külföldön tartózkodik, ő vigyáz a fiaikra.⁴⁸ Egészen fiatal koruk óta ismerték egymást, ugyanis Trefort Ágoston Pulszky Ferenc szalonjának rendszeres látogatója volt, különféle eseményeken, társasági összejöveteleken Polyxena és a Trefort lányok együtt vettek részt. A Trefort Edittől fennmaradt levelek arról tanúskodnak, hogy Polyxenával bizalmasan megosztotta lelki problémáit, belső családi ügyeit, illetve Polyxena minden további nélkül akár hosszabb időre is rábízta gyermekeit.

Benczúrné és Pulszky Polyxena barátságát tovább erősíthette az a bizalmi gesztus is, hogy Polyxena elküldte neki anyja naplóját elolvasásra. Pulszky Teréz írása mély hatást gyakorolt Boldizsár Piroskára: „Egyéniségének varázsa alatt állok, és *végtelen hálás vagyok bizalmadért!* [kiemelés tőlem – S. Sz. K.] Nem

⁴⁵ OSZK Kt. Fond VIII/2114/4. Benczúr Gyuláné levele Pulszky Polyxenához. Ambach, 1896. júl. 24.

⁴⁶ OSZK Kt. Fond VIII/2114/17. Benczúr Gyuláné levele Pulszky Polyxenához. Ambach, 1898. aug. 4.

⁴⁷ OSZK Kt. Fond VIII/2114/20. Benczúr Gyuláné levele Pulszky Polyxenához. H. n., 1899. ápr. 13.

⁴⁸ OSZK Kt. Fond VIII/2110/6. Batthyány Ferencné levele Pulszky Polyxenához. Gellérthegy, 1900. aug. 21.

képzeled minő erkölcsi hatással van az emberre olvasva ezt a mélyen vallásos, nemesen fejlődő ifjú lélek őszinte vallomásait.⁴⁹

Benczúrné leveleiben olykor az élet értelméről filozofált, amelyet a másokért való szolgálatban vélt megtalálni. Egyik eszmefuttatásában a hiábavalóság érzéséről elmélkedett, és ha nem is fogalmazott konkrétan, szavai arra utalnak, hogy házasságkötésük előtt eltervezett pályáját férje mellett már nem tudta megvalósítani. Hasonlóan Feszty Árpádné Jókai Rózához, aki nevelőapja (Jókai), majd férje kedvéért hagyott fel művészi ambícióival: „M megbocsáthatod nekem, ha elfogult vagyok Gyulám művészetére iránt! Nekem ő kivüle ez a legértékesebb drágaságom. Az ő művészetete teszi ki életem tartalmát. Mikor együtt ülünk a vászon előtt, és ő hangosan gondolkozva önti ki lelkének inspirációit – elhíttetem magammal, hogy lelkem is része jó Uram teremtő ecsetének halhatatlanságában. Ez végtelesen boldoggá tesz. Ilyenkor úgy érzem, mintha nem hiába élnék. Nevezz Polym, de hagyjatok meg hitemben, mert úgysem mindig sikerül ám a tudom-ot a »hiszem-mel« megegyeztetni. De ez már nem tartozik ide.”⁵⁰

Benczúrné és Hampelné kapcsolatának elemzését megkönnyíti, hogy ebben az esetben megmaradt néhány levél Pulszky Polyxenától, amelyeket később, Hampel József halálakor, 1913-ban és a háborús években írt. Ezek egyikében, amikor megköszönte barátnője együttérző sorait, feltárta rossz, labilis lelkiállapotát és az emberekben való csalódottságát. Úgy tűnik, Károly testvére megvádolása, perbe fogása és öngyilkossága,⁵¹ a családot ért támadások megingathatták korábbi pozícióját a társaságban, sokan fordulhattak ellenük a korábbi jó ismerősök közül is. Ezekben az években meglehetősen keserű hangúvá váltak Polyxena levelei: „Kedves Pirim! Mikor tegnapelőtt megérkeztem, itt várt jóleső leveled, köszönöm, annál is inkább, mert tudtam, és tudom, hogy Ti Józsimnak és nekem jó barátai voltatok, és vagytok ma is, és emlékétek éppúgy fogjátok becsülni a jövőben, mint a múltban! Ő számomra nem halt meg, lelke mindég itt van körülöttem, az ő szelleme irányítja gondolkozásomat és tetteimet, ő csak előre ment, s vár, hogy majd én is, mikor gyermekeim sorsát némileg elintézhetem, utána menjek, oda, ahol pihenés van s nyugalom. A sok csalódás és keserű tapasztalás, amelyen keresztül kellett gázolnom, igazán nem bánt, hiszen az csekélység ahhoz

⁴⁹ OSZK Kt. Fond VIII/2114/22. Benczúr Gyuláné levele Pulszky Polyxenához. Ambach, 1899. jún. 29.

⁵⁰ OSZK Kt. Fond VIII/2114/45. Benczúr Gyuláné levele Pulszky Polyxenához. H. n., d. n. Az itt és máshol előforduló aláhúzások az eredetiben szereplő kiemelések.

⁵¹ 1895-ben megvásárolta a múzeum számára Sebastiano del Piombo Férfiképmás című festményét, ami botrányt kavart, mert hamis Raffaello-képnek gondolták, amelyet igen drágán vásárolt meg, és nem tudott elszámolni a kormány által rábízott, festményvásárlás céljára szolgáló pénzzel. A botrány nyomán idegösszeomlást kapott, öccse, Pulszky Ágost pedig megtérítette az összeget. 1898-ban megszűntették Pulszky Károly ellen az eljárást. Ezután emigrált Ausztráliába, ahol öngyilkos lett.

képest, amit átéltem! De azért mégis nagyon jól esik, ha jó embereim, az a kevés igaz, aki maradt, néha megemlékeznek rólam.”⁵²

Gróf Teleki Sándorné kölcsei Kende Júliával (Szikrával) kialakult barátságának a művészet iránti elhivatottságon túl a nőmozgalom melletti elköteleződés lehetett az egyik mozgatórugója. Telekiné író-újságíróként regényeiben, novelláiban elsősorban arisztokrata, illetve középosztálybeli női sorsokkal foglalkozott, a nők házasságban, családban betöltött szerepét, lehetőségeit boncolgatta. A Feministák Egyesülete Politikai Bizottságának elnöke, az egyesület *A Nő* című lapjának szerkesztője, emellett a Magyar Írónok Egyesületének alapító elnöke, a magyar PEN klub alelnöke és a Petőfi Társaság tagja volt. Ezenkívül számos kulturális, művészeti, társadalmi mozgalomba bekapcsolódott. A háború alatt Pulszky Polyxena a Munkácsy utcai kórház vezető ápolónője, Telekiné pedig a kórház étellemezéssel foglalkozó önkéntese volt. Férje Teleki Sándor gróf – a „vad Teleki gróf” fia – szintén foglalkozott újságírással. Szikra levelei stílusukban eltértek a többi barátnőétől, ugyanis rendkívül szórakoztató szarkazmussal írt: „Hallottad-e, hogy Bánffy né [valószínűleg Bánffy Györgynéről van szó – S. Sz. K.] hogy sétál a Zugligetben? Egy francia és egy német társalkodónővel, és 3 (mondd, három!) inassal [...]. Mégiscsak sok keleti vonás maradt ezeknél a Transilvanusoknál – ugye? –, hiszen egy sejk felesége sem tehetné különben?”⁵³

A barátnők egymás közötti leveleiben egyébként számtalan szellemes, mulatságos részletet találunk, főként amikor egy-egy helyzetről vagy egy-egy személyről formáltak véleményt, vagy elemezték őket. Beszélgetéseiket, érintkezéseiket is ez a közvetlenség jellemezte.

Szikra igazán szoros barátságot alkotótársával, Czöbel Minkával⁵⁴ ápolt, vele megosztotta a többiekéről kialakult véleményét is. Így több ízben referált barátnőjének – többek között – Pulszky Polyxenáról is. Ezekből a rövid jellemzések-ből kirajzolódnak Polyxena karakterének egyes vonásai. Úgy tűnik, Szikra nem volt annyira elfogult vele szemben, mint például Benczúrné Boldizsár Pirooska. Szavaiból érződik, hogy kritikái ellenére bizalmas, közeli kapcsolatuk volt, sokat tudtak egymásról, és odafigyeltek egymásra. Leírásai alapján Polyxena

⁵² OSZK Kt. Levelestár 1. Pulszky Polyxena levele Benczúr Gyulánának. Marienbad, 1913. aug. 14.

⁵³ OSZK Kt. Fond VIII/2370/19. Teleki Sándorné levele Pulszky Polyxenához. Salzburg, 1897. júl. 2.

⁵⁴ Czöbel Minka (1855–1947) költő. Jómódú nagybirtokos családban született Anarcon. Orczy Lőrinc dédunokája, Mednyánszky László festőművész sógornője, Justh Zsigmond közeli barátja volt. Versei és prózai művei az 1890-es évektől jelentek meg. Ötévesen elolvasta Goethe Faustját, 12 évesen Byron életművét. Már gyerekként is verselt. Mednyánszky vezette be a korszak művészkörébe, ő kérte föl Justhot, hogy segítsen kiadni első kötetét, a Nyírfalombokat (1890). Beutazta Európát, hallgatott órákat a Sorbonne-on, 1900-ban ő tudósított a párizsi világkiállításról. 1910-es évektől viszont alig mozdult ki Anarcsról. 1914 után nem jelent meg kötet, még életében elfelejtették. Költészetét a szimbolizmushoz kötik, a szabadvers előfutáraként tartják számon.

meglehetősen makacs és gyakran irracionálisan önfeláldozó volt elsősorban családtagjai irányában. Ezeket a tulajdonságokat a többi barátnő is szóvá tette, aggodásuknak adva hangot, bár sejtették, hogy mindhiába. Trefort Edit például Hampel József anyjának halála után kérte, hogy takarékoskodjon az erejével; valószínűleg akkor is túlteljesített: „[...] és leveledből egyáltalán látom, mennyire minden oldalról szomorú körülményekkel és benyomásokkal vagy körülvéve. Neked hiába mondja az ember: vigyázz magadra, úgysem teszed. Te magad nem létezel, feldarabolod magad másokért – de lásd, azért mégis kell takarékoskodnod erőddel, hogy minél többeknek lehess még hasznára, segítségére. Igazán Kedvesem, vigyázz kissé magadra! Azt fogod mondani: »Nem tehetem, nem lehetséges...«”⁵⁵ Szikra megnyilatkozásai viszont kritikusak és egyben ironikusak is voltak: „Póly kedden indul Porto D’Arrióba. Örültebb párbajt Istennel nem is képzelek: öt hónap óta fekszik. Levegőn még nem volt. Csipáit sem képes felhúzni. S mindennek dacára: indul, cselédet nem visz, de igenis: kisfiát, akit őneki kell mosdatni, öltöztetni [...]. Mindez pedig azért: »mert ha már menni muszáj (és a doktor azt mondja, nem gyógyulok meg, ha levegőt nem változtatok), tehát oda megyünk, ahol Józsi felfrissítheti tudását.« Ennyi oktalansággal szemben csakis az Úr végtelen bölcsességében bízhatunk és a Pulszky faj kipusztíthatatlan szívóosságában [...]”⁵⁶ Érdekes megállapítást tett Polyxena testvérehez, Károlyhoz való viszonyát és általában érzelmi kötődéseit illetően is: „Póly, úgy hallom, nagyon szerencsétlen a Károly halála miatt – valósággal imádta testvérét. Mivel Póly egyáltalán nem képes másképpen, mint anyailag szeretni, mégpedig a legelnezőbb, [leg]elfogultabb, [leg]önfeláldozóbb anyai szeretettel, így ez az eset is úgy érinti, mintha legkedvesebb gyermekét veszítette volna el.”⁵⁷ A barátnők közül ő volt az, aki kifejezetten szerette tanulmányozni az embereket, megfigyeléseit pedig igen szellemesen foglalta írásba.

A barátnői szolidaritás, odafigyelés és segítségnyújtás nemcsak a magánéletben volt fontos, támogatták egymást az alkotói, a professzionális munkában is. Telekiné, Benczúrné és Polyxena, tehát a Pesten élő barátnők a vidéken alkotó Czóbel Minkának és a nála lakó Büttner Helén⁵⁸ festőművészeknek sokféle

⁵⁵ OSZK Kt. Fond VIII/2370/19. Batthyány Ferencné levele Pulszky Polyxenához. Cambridge, 1901. jan. 29.

⁵⁶ OSZK Kt. Fond 30/171/7. Teleki Sándorné levele Czóbel Minkához. Bp., 1899. ápr. 1

⁵⁷ OSZK Kt. Fond 30/171/9. Teleki Sándorné levele Czóbel Minkához. Kölcse, 1899. júl. 27.

⁵⁸ Büttner Helén (1861–1943) festőnő Berlinben született, de magyar felmenői is voltak. Amikor szülei elhagyták Németországot, és Amerikába költöztek, Helén inkább Magyarországot választotta. Apja dekoratív festő volt, Helén a berlini Művészeti Akadémián tanult. Elsősorban állatábrázolásai, vadászképei maradtak fenn. Magyarországon pártfogolták többek között az Andrásyak, a Zichyk és Podmaniczky Géza. 1890-ben Czóbel Minka kezdeményezésére levelezni kezdtek, majd szoros barátság alakult ki közöttük; Helén szinte családtaggá vált a Czóbel családban. Mindkettőjük közeli barátja volt Justh Zsigmond és Minka rokona, Mednyánszky László. 1904-ben Anarcsra költözött, itt élt Minka

módon segítettek szakmailag. Egyébként Polyxena és Minka között olyan közeli barátság, mint amilyen Minkát Telekinével vagy Fesztynével kötötte össze, valószínűleg sosem alakult ki. Polyxena Minka számára – a barátság bizonyos szintje mellett – inkább a befolyásos pártfogót jelentette. Amikor Telekiné beszámolt Czóbelnek Pulszky Károly haláláról, ajánlotta neki, hogy írjon pár sort Polyxenának, aki biztos örömmel veszi azt. Minka meg is tette, ebből a levélből kiderül, hogy ekkor még alig ismerték egymást.⁵⁹ Polyxena válaszában említést tett arról a kölcsönös szimpátiáról, amely szerinte már az első pillanatban kialakult közöttük, illetve reményének adott hangot, hogy a továbbiakban rendszeres lesz köztük az érintkezés, mert „annyi ideális érdek” köti őket össze.⁶⁰ Czóbel Minka a többi levelében a kedves megnyilvánulásokon túl elsősorban segítséget és protekciót kért. Így amikor szeretett volna a gróf Herberstein-Illésházy nemes hölgyalapítvány kedvezményezettjei közé bekerülni, Polyxenától kért ajánlást Herberstein Józsefhez. Az alapítványt a vagyontalan nemes családból származó hajadonok és özvegyek javára hozták létre. Más alkalommal egy írói pályázaton akart indulni, ennek menetéről kért felvilágosítást. Polyxena segítségét megköszönve utalt arra is, hogy a boldoguláshoz szükségesek a Polyxenához hasonló, megfelelő nexusokkal rendelkező pártfogók. A személyes szimpátia, a baráti viszony és a protektori szerep a női kapcsolatokban is egyre többször járt együtt.

Benczúrné Czóbel Minka műveinek kiadásában is segédkezett, emellett figyelemmel kísérte írásainak fogadtatását. 1903-ban jelent meg Czóbel Minka verseskötete *Opálok* címmel. Boldizsár Piroskát – aki örömmel tudósította a költőnőt arról, hogy a lapok pozitívan írtak róla⁶¹ – minden művészi alkotó folyamat lenyűgözte (korábban már idéztem, hogy mennyire rabul ejtette férje alkotómunkája); elragadtatással töltötte el, hogy egy művész megmutathatja, kifejezheti önmagát: „Nagy az én örömöm, nagy az én büszkeségem. Vereshátú pergamentbe kötött 7 kötethez boldogan simul a 8dik.”⁶² „Milyen boldogság is lehet az, Magadat műveidben kiélhetni... Amit más, profán ember szóvá nem akar, vagy nem tud tenni: azt Te mind szépen megírod a Magad és más gyönyörűségére.

pártfogásában, haláláig. 1902-ben a Művészet című lapban Czóbel Minka méltatta művészetét Egy festőnőről címmel. – *Vitéz Ferenc*: Megértette – mert szerette: Vázlat Büttner Helénről (1861–1943) és festészetéről. In: Külön mítoszvilág. Tanulmányok alkotó nőkről, női alkotásokról. Szerk. Mercs István. Nyíregyháza 2021. 146–166.

⁵⁹ „Kedves Poly! Megbocsátasz ugye, hogy oly rövid ismeretség után is bátorságot veszek magamnak bánatodba betolakodni, de engedd meg; megmondom neked, mily igazán őszinte részvételt gondol rád igaz híved, Czóbel Minka.” – OSZK Kt. Fond VIII/2142/1. Czóbel Minka levele Pulszky Polyxenához. Anarcs, 1899. aug.

⁶⁰ OSZK Kt. Fond 30/145/1. Pulszky Polyxena levele Czóbel Minkához. Pörschach, 1899. aug. 5.

⁶¹ OSZK Kt. Fond 30/13/5. Benczúr Gyuláné levele Czóbel Minkához. Bp., 1903. nov. 24.

⁶² 1906-ban látott napvilágot Pókháló című regénye. Addigra megjelent hét verseskötete, a hetedik volt a már említett *Opálok*.

Anélkül, hogy bárkinek elárulnád intime lelki életedet. Így éled át ezt a hangulatos álmot, amit életnek nevezünk, és nem lesz, mert nem lehet árulód senki. Így van?”⁶³ – írta máskor Minkának.

A barátnők Büttner Helént is patronálták. Benczúrné felajánlotta, hogy segít egy müncheni kiállítás megrendezésében, emellett biztatta, hogy lépjen be egy német művészeti egyesületbe a tagsággal járó előnyök miatt. A pesti barátnők – Szikra és Polyxena – képeladást is vállaltak, bár utóbbi Büttnerrel nem lehetett szoros kapcsolatban. Ennek ellenére támogatói hozzáállása Szikra egyik leveléből is kitűnik: „Dec. elején fogom a képeket áruba bocsátani, mikor a karácsonyi ajándékok miatti fejtorések járványszerűleg pusztítanak embertársainknál, tehát van idő, hogy sok képet összehalmozsz, legalább 100-t szeretnék eladni – én és segítőtársam: Póly.”⁶⁴

Az említett példák lényeges dologra mutatnak rá: a barátnők közötti kapcsolat továbbra is mutatott hierarchikus jegyeket. A barátnők és ismerősök jelentős része közel sem mozgott Pulszky Polyxenával azonos társadalmi körökben. A kialakult „támogatói hálózat” – a magánélet szintjén meglévő lelki és érzelmi azonosuláson, a hagyományos segítségnyújtáson és a szakmai szolidaritáson túl – a gyakorlatban főként a karrierépítésben nyújtott támogatást a „rászorulóknak”. Ezekben az esetekben Polyxena közvetítő szerepet töltött be, és felhasználta kapcsolatait a neki szimpatikus, de vele kevésbé szoros kapcsolatban állók – a hozzá gyenge kötéssel kapcsolódók – érdekében is. Nem csupán alkotóként kezelt barátnőit támogatta, hanem például a társadalmi hierarchiában jóval alatta álló, elhelyezkedni vágyó pedagógusnőket is. Erre utal például Tisza Kálmánné Polyxenának szóló levele, amelyben egy protezsált ügyében válaszolt: „Tisztelt Nagysád! Hegedüs Sándorné [Jókai Jolán] által értesültem arról, hogy kegyednek van egy pártfogoltja, kit kiseddóvónőnek óhajtana kiképeztetni. [...] A magam részéről meg biztosíthatom kegyedet, hogy kész vagyok mindazt, ami a szabályok keretében lehetséges, védence érdekében megtenni, mert mindenkor örömömre szolgál az, ha egy jóra való leányt biztos pályára segíthetek, s mert örömöm egyúttal csak kétszereződne azon tudat által, hogy egyúttal kegyednek is egy kis szolgálatot tennék. [...] szívesen üdvözli kegyedet tisztelője.”⁶⁵

Pulszky Polyxena nemcsak magyarországi, hanem külföldi kapcsolatait is mozgósította egy-egy tehetség patronálásában. Férfiaknak és nőknek egyaránt rendszeresen adott ajánlóleveleket főként itáliai vagy angliai utazásaik alkalmával,

⁶³ OSZK Kt. Fond 30/13/10. Benczúr Gyuláné levele Czóbel Minkához. H. n., 1907. Újév napján.

⁶⁴ OSZK Kt. Fond 30/171/13. Teleki Sándorné levele Czóbel Minkához. Bp., 1899. szept. 23.

⁶⁵ OSZK Kt. Fond 30/13/11. Tisza Kálmánné levele Pulszky Polyxenához. Geszt, 1891. jún. 5.

melyeknek egy része meghívásokhoz juttatta őket, de számos esetben – amikor tudósokhoz, múzeumigazgatókhoz ajánlotta be őket – szakmai segítséget jelentett.

A női szolidaritás terepein – a közért való munkálkodásban, egy-egy ügyben történő közös fellépésben, a különböző egyesületek tevékenységében, illetve az egyéni boldogulás szakmai előrelépést is jelentő támogatásában – ennek a kis baráti körnek a tagjai hatékonyan működtek együtt a hozzájuk akár lazábban kötődő barátnők, ismerősök érdekében is. Pulszky Polyxena, Telekiné, Benczúrné ugyanis egyaránt rendelkeztek azon társadalmi súllyal és képességekkel, amelyek szükségesek voltak a társasági életben és a nőmozgalomban is.

Telekiné, Benczúrné és Pulszky Polyxena nemcsak a magánéletben és a társasági életben találtak közös pontokat, nevüket számos egyesületi, társas eseményről szóló híradásban olvashatták együtt az érdeklődők. Lelkesen pártolták azokat a szervezeteket, kezdeményezéseket, amelyek a művészet, a kultúra támogatását, széleskörű terjesztését tűzték ki célul. Tagjai voltak a Batthyány Lajosné elnöklétével működő Műbarátok Körének.⁶⁶ A Petőfi emlékház⁶⁷ létrehozására indított mozgalomban is részt vettek, melynek élén gróf Apponyi Albert állt. A Petőfi Társaság megvette a Bajza utcai Feszty Árpád-féle házat az emlékhely számára, de a Társaság nem rendelkezett a megvalósításhoz szükséges anyagi forrással, ezért gróf Apponyi Albertné gyűjtés útján kívánta előteremteni a vételár törlesztéséhez és a Petőfi ház berendezéséhez és fenntartásához szükséges összeget. A csatlakozó nők között mindenféle rendű és rangú előfordult, pedagógus, művész, művész- és tudófeleség, arisztokrata is volt köztük.⁶⁸

Egy művészi segélyalap megszervezésében is segédkeztek. A kezdeményezés védnöke Izabella főhercegnő volt. A bevételt a Lotz Károly félszázados működésére kiadott, a mester összes művének reprodukcióját tartalmazó emlékalbumból remélték. A híradás szerint a mozgalom sikere érdekében a hölgyek közül különösen gróf Batthyány Lajosné, gróf Pejacsevich Katinka, báró Bánffy Györgyné, Hampelné Pulszky Polyxena és Benczúr Gyuláné fáradoztak.⁶⁹

A korszakban is megszokott volt, hogy a jótékony akciókat összekötötték valamilyen kulturális kezdeményezéssel. Így például 1898-ban özvegy gróf Teleki Sándorné Teleki Josefina és Jókai Mór fölhívására létrehozták az Erzsébet királyné alapot. „A magyar nők” magyar emlékművet kívántak állítani Erzsébet királyné sírjára, az emlékmű föllállítása után fennmaradó körülbelül 50 000

⁶⁶ Színház és Művészet. Pesti Napló, 1902. márc. 9. 11.

⁶⁷ A 1954-ben létrehozott Petőfi Irodalmi Múzeum alapja. Bővebben lásd *Benkő Andrea – Kalla Zsuzsa: A Petőfi Társaság és a Petőfi Ház*. In: A Petőfi Irodalmi Múzeum évtizedei. Dokumentumok, írások, vallomások. Szerk. Botka Ferenc. Bp. 2000. 13–17.

⁶⁸ *Sz. n.*: A Petőfi-ház alapítása. Nemzeti Nőnevelés 28. (1907) 2–3. sz. 123–124.

⁶⁹ Irodalom és Művészet. Pesti Napló, 1898. jún. 5. 12.

korona összeget pedig felajánlották a király védnöksége alatt álló jótékony intézmény, a tüdővészések szanatóriuma javára. A központi bizottság tagjai között találjuk ismét gróf Batthyány Lajosné, Benczúr Gyulánét, Hampelné Pulszky Polyxenát, rajtuk kívül még Hegedűs Sándorné Jókai Jolánt, gróf Herich Károlynét, Katona Lajosné Thuránszky Irént, dr. Neumann Árminné, Rosenberg Augusztát és Sebestyén Gyuláné Stetina Ilonát.⁷⁰ Az egyesületekben vagy más, hasonló kezdeményezésekben résztvevők névsorát vizsgálva látható, hogy Polyxena a legtöbbjükhez más területen is kapcsolódott. A bizottság tagjai közül Rosenberg Augusztával a nőmozgalomban, Sebestyénével, Katonánéval a nőnevelés területén, Herich Károlynéval pedig a háziipar fellendítésében, az országos kiállítások szervezésében dolgozott együtt.

Az Országos Háziipari Szövetségben – amelynek ugyancsak Batthyányné volt az elnöke, egyik alelnöke pedig Apponyi Albertné – az igazgatósági tagok között Pulszky Polyxena is ott található. A szövetség hímvő- és varrottasipari szakosztályának alelnöki posztját pedig barátnője, Benczúr Gyuláné töltötte be.⁷¹

A nőkérdéssel foglalkozó szervezetekben elsősorban Telekiné és Pulszky Polyxena tevékenykedtek aktívan. Így nem véletlen, hogy az 1903-ban megalakult Magyar Nők Közművelődési Egyesületében is felbukkant a nevük. Az egyesület az önálló szellemi munkával foglalkozó nők erkölcsi támogatását és anyagi segítségét tűzte ki feladatául. Céljuk volt minden téren a nők önállóságra való törekvésének pártfogolása, illetve az, hogy Magyarország művelt asszonyait, leányait állandó társadalmi érintkezésbe hozzák egymással. Céljaikat így összegezték: „Nem azért álltunk össze, hogy a férfiakat utánozzuk, felvegyük a szokásaikat és megteremtsük azt a szerencsétlen lehetetlen harmadik nemet, mely aztán se nem asszony, se nem férfi, csak az élcsepok szánalmas figurája. Szellemi szórakozást, otthont, társaságot akarunk nyújtani a jelen önálló leányának, a társadalmi szokások üvegfalai közt élő asszonyának, hogy közeledjenek egymáshoz és megértsék egymást.”⁷² Az egyesület elnökségét Teleki Sándorné vállalta. Az egyesület vezetőségében Polyxena is helyet kapott. A vezetőségben többek között Beöthy Zsoltné, Rákosi Jenőné, Gyarmathy Zsigáné, Hampelné Pulszky Polyxena, ifjú Lónyay Sándorné, Tormay Cecile, Gömbösné Galamb Margit, Vigyázó Sándorné grófné, Beniczkyné Bajza Lenke, Emich Gusztávné, Csiky Kálmánné Gönczy Etelka, Rudnay Józsefné Veres Szilárda (Veres Pálné lánya, Emich Gusztávnéval az Országos Nőképző Egyesület elnökei voltak), Lázárné Kaszner Janka, Gineverné Győri Ilona, Zipernovszky Károlyné, Ritoók Emma,

⁷⁰ *Polgár Géza*: Magyar emlékmű Erzsébet királyné sírján. Vasárnapi Újság 47. (1900) 557.

⁷¹ Az Országos Háziipari Szövetség tisztikara. Nemzeti Nőnevelés 29. (1908) 451.

⁷² A magyar nők közművelődési köre. Független Magyarország, 1903. december 14. 3.

Tábori-Tutsek Emma, Tutsekné Bexhert Lili, Lengyel Laura, özvegy Zempléni P. Gyuláné buzgólkodtak.⁷³ Ezt a névsort azért is érdemes szemügyre vennünk, mert kitűnően illusztrálja, hogy az egyes társadalmi megmozdulások – ahogyan a szervezetek is – a különböző társadalmi rétegek tagjait együttműködésre ösztönözték. Ebben az esetben is kirajzolódik, hogy a hagyományosan az arisztokráciát reprezentáló tagok mellett feltűntek, és egyre nagyobb számban képviselték magukat az alakuló női értelmiségi csoportok. Írók, művészek, pedagógusok voltak ők, illetve olyanok, akik professzionális hivatást végző nőket tömörítő egyesületekben (például a Mária Dorothea Egyesületben) tevékenykedtek. Vagy olyan szervezethez tartoztak, amelyek szakmai alapon jöttek létre, így tagjaik közül többen rendelkeztek szakirányú ismeretekkel, ide sorolhatjuk például a Nőképző Egyesületet.

A Művészet és Művelődés Egyesület az alkotó nőket összefogó társulás volt. Céljának tartotta, hogy „a művészi szép megismerését, szeretetét, kultuszát közvetítse és terjessze a magyar hölgyek közt”.⁷⁴ Az egyesület rendszeresen rendezett kiállításokat elsősorban női alkotók műveiből. Elnöke Huszár Ilona bárónő, társelnöke Pejacsevics Jolán grófnő, alelnökök Hampelné Pulszky Polyxéna és Sebestyenné Stettina Ilona voltak. Az irodalmi szakosztály elnökéül Szabóné Nogál Jankát, alelnökül pedig gróf Teleki Sándornét (Szikrát) és M. Hrabovszky Juliát írónőket választották.⁷⁵

Pulszky Polyxéna barátsága Arany Lászlóné Szalay Gizellával és Feszty Árpádné Jókai Rózával

A közeli barátnők közül Szalay Gizella és Jókai Róza azért kerültek egymás mellé, mert bár közöttük és Polyxéna között – az előbbi esetekhez hasonlóan – megvolt az érzelmi kapocs, a közös társaság, sőt férjeik is közeli barátok voltak, mégis látok különbséget. A legfontosabbnak azt tartom, hogy Aranyné és Fesztyné elsősorban a hozzájuk tartozó férfiak révén tartoztak a „társasághoz”, és az előbb tárgyalt nőkkel szemben egyéni teljesítményeik kevésbé voltak meghatározóak annak ellenére is, hogy Jókai Róza festői talentummal, sőt képzettséggel bírt, és szalonjukban háziasszonyként is nagyra tartották.

Arany Lászlóné kéméni Szalay Gizella, Szalay László történész unokahúga (1857–1945) az egész Pulszky családdal bizalmas barátságban volt, nyilván elsősorban férje és rokonsága révén. Pulszky Ferencet „papá”-nak nevezte, és jó viszonyt ápolt Polyxéna fivéréivel, Ágosttal és Károllyal is. Benczúrnéval, Szikrával,

⁷³ Egyesületek. Budapesti Hírlap, 1903. november 22. 17.

⁷⁴ Nők kiállítása. Budapesti Hírlap, 1904. december 2. 12–13.

⁷⁵ A Művészet és Művelődés egyesület. Nemzeti Nőnevelés 25. (1904) 222.

Trefort Edittel szintén barátságban állt, róluk is többször tett említést. Ő is kifejezésre juttatta Pulszky Polyxenához való ragaszkodását, tiszteletét, bizalmát, sőt akár azt is mondhatjuk: csodálatát. „Ha valakinek oly kevés a barátnője, mint nekem, nagyon csügg aztán rajtok. Fájdalom, nekem igazán kevés van, ami bizonyosan az én hibám! De azzal vigasztalom magam, hogy te mégiscsak az vagy, te pedig fölérsz nekem százzal, csak te tarts meg továbbra is szeretetedben. [...] Tartson meg [az Isten – S. Sz. K.] még soká ily kedvesnek és jónak, családod és számítalan barátod örömére.” – írta egyik levelében.⁷⁶

Szalay Gizella leveleiben társasági híreket, pletykákat osztott meg barátnőjével, beszámolt eljegyzésekről, házasságokról, családi eseményekről, a közös barátok és ismerősök fizikai és lelkiállapotáról. Ám a barátnői kör(ök)ön belül természetesen akadtak ellentétek. Hadikné – amint erről már esett szó – Pulszky Ferencsel és az egész Pulszky családdal közeli barátságot ápolt. Aranyné azonban, aki szintén kapcsolatban állt vele, valószínűleg nem igen szívlelte különbségét: „Hadikné most már az utcán is szivaroz. Ugye ez haladás?”⁷⁷ Mégis inkább a közös ismerősök iránti megértés és együttérzés volt jellemző: „Wahrmann René borzasztó rossz színben van. Úgy látszik, búsul, hogy atyja nem adta Krausz úrhoz.”⁷⁸ Wahrmann Mór lánya, Renée Krausz Izidorné botrányos válása után, 1897-ben megköszönte Polyxenának a felé irányuló figyelmességét és megértését.⁷⁹ A nyitottság Polyxena barátnői körében – ez alapján is úgy tűnik – nemcsak a keresztény felekezetek irányában működött, a társaság befogadta a tehetős zsidó származású Wahrmann Renée-t is. Ezt látjuk különböző egyesületek tagságánál vagy társadalmi mozgalmaknál, például az említett tüdővészések szanatóriuma javára létrejött központi bizottság esetében, ahol a tagok között szerepelt dr. Neumann Árminné, aki számos más egyesületnek is tagja volt. Szalay Gizella családja, férje, illetve apósa révén – akárcsak Polyxena – ismert mindenkit, aki a korszak irodalmi, tudományos, politikai életében számított. Többek között a Csengery, az Eötvös, a Trefort, a Gyulai, a Feszty és a Szász családokkal, Fraknoi Vilmoossal, Thallóczy Lajossal, Szilágyi Dezsővel, Beöthy Zsolttal, Grünwald Bélával ugyanahhoz a társasághoz tartoztak;

⁷⁶ OSZK Kt. Fond VIII/2097/1. Arany Lászlóné Szalay Gizella levele Pulszky Polyxenához. Bp., 1881. jún. 20.

⁷⁷ OSZK Kt. Fond VIII/2097/7. Arany Lászlóné levele Pulszky Polyxenához. Bp., 1882. ápr. 17.

⁷⁸ OSZK Kt. Fond VIII/2097/4. Arany Lászlóné levele Pulszky Polyxenához. Bp., 1882. febr. 16.

⁷⁹ „Édes Polym, itt magányomban lelkeket a Te read való gondolat tölti el. Oly sok jóindulattal közleltdél hozzám, hogy felszólításodnak engedve, felkereslek soraimmal. Ugyebár rossz néven nem veszed, érdekeset úgysem mondhatok néked, a szó szoros értelmében a legnagyobb visszavonultságban élek, olvasok, és gyerekeimmel foglalkozom, de éppen ezen egyformaságban gyorsan múlik az idő. A sok kiállott bántalmakra már alig gondolok, tűnök, és remélek, végre az setét éjből hajnal fog derülni!” Wahrmann Renée felvetette, hogy családjával meglátogatná 1–2 napra. Végül így zárta sorait: „Remélem, jól vagy édesem, gyerekeid és férjed is. [...] Örökre hű Wahrmann Renée” – OSZK Kt. Fond VIII/2401. Wahrmann Renée levele Pulszky Polyxenához. Tó-Almás, 1897. máj. 28.

tudósításaiban róluk gyakran esett szó. Bár Végh János⁸⁰ és felesége Bezerédy Angéla „Angyalka” és Pulszky Polyxena levélváltásáról nem tudunk, Arany Lászlóné leveleiből kiderül, hogy ők is a baráti körükhöz tartoztak. Bezerédy Angéla személyes jó barátnője lehetett Polyxénának, amire ezek a sorok is utalnak: „Angyalka jó színben van, és nagyon lamentál, hogy nem jössz haza. Ő mindenesetre legjobban fogja érezni hiányodat, mert vele igen sokszor voltál együtt.”⁸¹ A Végh és az Arany házaspár is összejárt, mindannyian a Pulszky–Hampel-szalonnak állandó vendégei voltak. Polyxena és Végh János Liszt Ferenc kártyapartnereiként is kapcsolatban állhattak.⁸²

Aranyné nemcsak privát híreket osztott meg leveleiben, hanem a különböző társasági eseményekről, koncertekről, kiállításokról, akadémiai, Kisfaludy Társasági ülésekről is informálta Polyxenát. A fővárosi társasági élet őket érintő szegmenséről mindig bennfentes információkkal rendelkezett, tájékozott volt az aktuális viszonyokban, a különféle ügyekben.⁸³ Minden érdekelte, ami a kulturális élet eseményeihez kötődött, főként, ha barátai voltak az érintettek. Így férjével, Arany Lászlóval Pulszky Polyxena irodalmi munkásságát is figyelemmel kísérték, Algíráról szóló tárcáit olvasták és biztatták: „Egészen tökéletes tárcáiról lesz még belőled édes Polykám, ha még folytatod az írást, amit remélünk.”⁸⁴ Szikra beválasztását a Petőfi Társaságba⁸⁵ is örömmel üdvözölte: „Iska tehát tagja a Petőfi társaságnak. Nagyon jól fog!”⁸⁶ Megosztotta a könnyedebb híreket is, például beszámolt a báli időszakról,⁸⁷ és a társasági pletykáknak sem tudott ellenállni. Szoros kapcsolatukra utal, hogy Szalay Gizella, amikor hét évvel Arany László halála után, 1905-ben feleségül ment a nála húsz évvel fiatalabb Voinovich Géza irodalomtörténészhez – mely házasságkötés igen felborzolta a kedélyeket főként az irodalmi életben –, Polyxénával osztotta meg érzéseit, félelmeit: „Édes, édes Pólim, tudatom veled, hogy ma férjhez mentem szegény Vicshez. Te sem tudnál jobban elítélni, mint én magamat – ezért ne is tedd –, de régi igaz szeretetteddel inkább mentsed ezt a különös házasságot. Ugye így lesz, és a mi barátságunk nem változhatik? Józsit ölelem – ő is bűnös elhatározásomban –,

⁸⁰ Verebi Végh János földbirtokos a Zeneakadémia elnöke volt.

⁸¹ OSZK Kt. Fond VIII/2097/3. Arany Lászlóné levele Pulszky Polyxénához. Bp., 1881. okt. 24.

⁸² *Gombos László*: Egy vidéki kúria zenekarától a M. Kir. Kúria bírójáig: a Végh család a magyar zene-kultúrában (2. rész). *Zenekar* 30. (2023) 5. sz. 42.

⁸³ „A Képzőművészeti társulat közgyűlésén ugyancsak győzött a Pulszky párt! Károly nagyon jó és higgadt beszédet mondott. Szóval nagy győzelem a régi vereségért. Vége Perlaky [Kálmán] uralmának” – OSZK Kt. Fond VIII/2097/7. Arany Lászlóné levele Pulszky Polyxénához. Bp., 1882. ápr. 17.

⁸⁴ OSZK Kt. Fond VIII/2097/12. Arany Lászlóné levele Pulszky Polyxénához. Bp., 1881. dec. 29.

⁸⁵ A Petőfi Társaságot a Petőfi-kultusz terjesztése és a magyar szépirodalom nemzeti szellemében való művelése céljából alapították 1876-ban. Pulszky Ferenc is az alapítók köréhez tartozott. A Kisfaludy Társasággal ellentétben néhány női tagja is volt, elsőként 1878-ban Kisfaludy Atala költőnőt vették föl.

⁸⁶ OSZK Kt. Fond VIII/2097/15. Arany Lászlóné levele Pulszky Polyxénához. Bp., 1882. márc. 6.

⁸⁷ OSZK Kt. Fond VIII/2097/8. Arany Lászlóné levele Pulszky Polyxénához. Bp., 1883. jan. 25.

elhitette velem hogy még nem vagyok öregasszony!”⁸⁸ Elpanaszolta azt is, hogy a Tátrafüreden nyaraló társaság tagjai szapulták őt, de Gyulai Páltól – aki unokatestvérével, Szalay Péter államtitkárral együtt támogatták a házasságot, s utóbb ők lettek az esküvői tanúik is – hallotta, hogy Szikra védelmébe vette.⁸⁹ Polyxena válaszat nem ismerjük, de Szalay Gizella egyik levelében megemlítette, hogy igaza lett, amikor azt jósolta, hogy sokan fognak gratulálni a házasságkötéshez. Nyilván ez valami olyan kontextusban történhetett, amikor azt prognosztizálta, hogy nyíltan úgysem fogják elítélni. Polyxena biztos nem fordult el tőle, de miután későbbi levelek nem állnak rendelkezésünkre, azt nem tudjuk hogyan folytatódott barátságuk.⁹⁰

A barátnői körhöz tartozott Feszty Árpádné Jókai Róza⁹¹, egy másik művészeleség is, aki ráadásul nevelőapja, Jókai Mór, illetve saját művészi ambíciói révén Polyxenához hasonlóan kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkezett. Feszty Árpád halálakor Pulszky Polyxena megemlítette Benczúrnénak, hogy őt is a kevés hű barátok között tartja számon.⁹² Feszty Árpád bizalmasan „Póly mamá”-nak szólította Polyxenát. A Feszty és a Hampel házaspár gyakorta összejárt, Feszty az új képeit is rendszeresen megmutatta, érdekelte Hampelék véleménye.⁹³ Úgy tűnik, hogy a Polyxena és Jókai Róza közötti személyes kapcsolat lehetett a legkevésbé szoros a vizsgált barátnői körben.

Az arisztokrata barátnők

Pulszky Polyxena barátnői között egyformán akadtak középnemesi származású, állami pozíciót és/vagy a kulturális és a tudományos életben fontos szerepet betöltő családok lányai, feleségei és a születési arisztokrácia tagjai. Ez utóbbiak között is voltak olyanok, akikkel egészen közeli, bizalmas viszonyban állt. A legérdemibb levelek Kállay Béni feleségétől, Bethlen Vilmától, Zichy Saroltától és Zichy Nándorné Zichy Líviától maradtak fenn.

Bethlen Vilmáról 1896-ban a *Kolozsvár* című lapban megjelenő méltatás személyével kapcsolatban hangsúlyozta, hogy mint Kállay Béni, 1882-től

⁸⁸ OSZK Kt. Fond VIII/2097/50. Arany Lászlóné levele Pulszky Polyxenához. [Bp., 1905.]

⁸⁹ OSZK Kt. Fond VIII/2097/40. Arany Lászlóné levele Pulszky Polyxenához. [Bp.] d. n.

⁹⁰ Szalay Gizella levelezéséről lásd még *Gulyás Judit*: Arany László levelezése. In: Az örökség terhe. Arany László élete és munkássága. Szerk. Szilágyi Márton. Bp. 2022. 209–243., különösen 229–232.

⁹¹ Jókai Róza (1861–1936) festőnő Laborfalvi Róza unokája, Jókai Mór fogadott lánya volt, Székely Bertalantól és Lotz Károlytól tanult festeni, majd a müncheni festőakadémián tanult. Kiállításokon szerepeltek képei, de igazi festői karriert nem futott be; ez csak lányának, Feszty Masának (1894–1979) sikerült.

⁹² OSZK Kt. Levelestár 2. Pulszky Polyxena levele Benczúr Gyulánéhoz. Bp., 1914. jún. 16.

⁹³ OSZK Kt. Fond VIII/2171/1. Feszty Árpád levele Pulszky Polyxenához. [Bp.] d. n.

Bosznia-Hercegovina kormányzójának a felesége, tökéletesen megtanult bosnyáku. A Szarajevó melletti ilidzei fürdőhelyen minden előítélet és felekezeti szűkkeblőség nélkül érintkezett a bosnyák asszonyokkal, „európai szellemet csepegtetve” a muzulmán asszonyok keblébe. Egyébként jótékonykodott és támogatta a bosnyák háziipart.⁹⁴ Máshol arról írtak, hogy „A grófnő kiváló mértékben érti azt a ritka művészetet, miképpen lehet gondoskodni a szó szoros értelmében internacionális, sőt azonkívül még orientális és occidentális társaság kellemes szórakoztatásáról [...]”⁹⁵ Pulszky Polyxena és Bethlen Vilma között sok rokon vonás fedezhető fel. A rendkívüli tevékeny élet, a társasági élethez való különleges adottságok, tehetség, műveltség mindkettőjüket jellemezte. Neveltetésükben is találhatók egyezések: Bethlen Pál lánya is külföldön, Montreuilben élt egy ideig az édesanyjával, és a genfi Mlle Cougnard-féle nőnevelő intézetben tanult. Több nyelven beszélt, megtanult keleti nyelveket is, újjörög szerzőket és szerb költőket fordított. Leveleiből látható, hogy ő sem volt rabja a társadalmi rangoknak, illetve a formális viselkedési szabályoknak. Egy nyaralásáról például így számolt be Polyxenának: „Én gyermekimmel már körülbelül öt hét óta élvezem az Alsó-ausztriai üdítő hatású levegőt (bár viharok vannak) [...]. A központot Széchényi Gyulának képezik, kiknek egy igen csinos etablisementjük van itt, s kik nemcsak a nyarat, de néha az év nagy részét itt töltik. Azonkívül a Károly Lajos főherceg udvartartásához tartozó emberek vannak itt, ezek közül három házas. Látod, hogy számosnak elég számos az itteni societás, és annyiból kellemesek a társadalmi viszonyok, hogy követelésről szó sincs, az ember megy hozzájuk ahányszor s amikor akar, különben pedig egészen sans genet otthon ülhet övéivel.”⁹⁶ A közös ismerősök nevei közül is előkerült egy-egy a levelekben, például Herman Ottóé, aki elküldte Kállaynének legújabb művét, amelyet nagy élvezettel olvasott, ellenben sajnálta, hogy Fraknoi művéhez még nem jutott hozzá, mert éppen anyósa olvasta. Szót ejtett Thallóczy Lajosról is,⁹⁷ aki szintén közeli barátja volt Polyxenának. Egy szórakoztatóan bemutatott kirándulás résztvevőiről – „Angyalka [Bezerédj Angéla], Inkey Pistáné, Margitka [Bethlen], Végh [János], Mihalovich, Pejacsevich Tódor [felesége, Vay Lilla]”⁹⁸ – is úgy írt, mint közös ismerősökről, barátokról. Polyxena és közte biztosan szellemesen folyt a társalgás, Kállayné stílusából mindenképpen erre következtethetünk. Hosszas hallgatásáért így kért elnézést Polyxenától: „[...] ha megnyugtatódodra szolgál, biztosíthatlak, hogy saját lelkiismeretemben mindörökre fekete mementoként érzem ezen

⁹⁴ *Szokolay Kornél*: Bosnyákország a Kiállításán. Kolozsvár, 1896. február 29. 2.

⁹⁵ *Sz. n.*: Bosnyákországból. Felsőmagyarország. Kassai Szemle, 1895. július 13. 1.

⁹⁶ OSZK Kt. Fond VIII/2233/3. Kállay Vilma levele Pulszky Polyxenához. Reichenau, 1881. júl. 10.

⁹⁷ *Sárai Sz. K.*: Hampel Józsefné Pulszky i. m.

⁹⁸ OSZK Kt. Fond VIII/2233/1. Kállay Vilma levele Pulszky Polyxenához. Altausse, 1879. aug. 1.

írántad tett mulasztásomat, a sok őszinte nyilvánulása után azon barátságunk, melyet te írántam tanúsítottál! Hál' Istennek, hogy végére jutottam ezen mondatnak! Mi is magasztosabb a világon a mea culpa kimondásánál s a megtérő bűnös vallomásánál?!"⁹⁹ Kettejük viszonyának bizalmas voltát igazolja, hogy Pulszky Polyxena a hét évvel idősebb barátnőnek beszámolt férjhez menési szándékáról, amelyre Kállayné már tapasztalt asszonyként válaszolt, és hangsúlyozta, hogy egyfelől jólesik a bizalma, amit az is bizonyít, hogy elhatározását közölte vele, másfelől megerősítette Polyxenát döntésében, ugyanis úgy gondolta: a házasság alapját a kölcsönös érzelmek jelentik.¹⁰⁰ Bár írt a gyermekeiről, és szeretettel emlékezett meg Polyxena, illetve Angyalka csemetéiről is, fontosnak tartotta, hogy levelei elsősorban „érdemi dolgokról” szóljanak, mint az említett olvasmányok vagy utazási élmények, koncertek. Egy helyen így zárta sorait: „Annyi levelet kell ma írnom, hogy végzem is ezt, érdekes dolgot úgysem tudnék neked írni, mert most egészen nevelőné, bonne és dajka vagyok, s a gyerekszoba detailok másra nézve mégis csak kétes érdekűek.”¹⁰¹

Barátságukban nyilván fontos szerepet játszott közös érdeklődési körük, például az iparművészet iránti szenvedélyük vagy a háziipar támogatása. A Milleniumi Kiállításon külön pavilonokat¹⁰² szenteltek Bosznia és Hercegovina bemutatására, a bosnyák női kézimunka-kiállítást Kállay Béniné Bethlen Vilma grófnő személyesen rendezte be.¹⁰³ A Kisdednevelési kiállítás néprajzi részében, amelynek Pulszky Polyxena volt Xantus Jánossal a fő szervezője, a bosnyák ruhába öltöztetett babát természetesen Bethlen Vilma szerezte be.¹⁰⁴

Kállay Béniné a női munkavállalás kérdésével is foglalkozott Polyxenához hasonlóan. A Mária Dorothea Egyesület – amelynek mindketten tagjai voltak – 1895-ös közgyűlésén előadást tartott *Nőorvosok Boszniában* címmel, amelyben a nők orvosként való alkalmazása mellett érvelt.¹⁰⁵

Pulszky Polyxena másik arisztokrata barátnője Zichy Sarolta (1855–1923) Zichy Pál Ferenc és Korniss Anna leánya, herceg Pálffy Miklósné Zichy Margit testvére volt. Két munkája is megjelent, az egyik Pálffy Pálné munkásságáról, a katolikus nőmozgalom egyik kiemelkedő alakjáról szolt, a másik kötet pedig Szent Erzsébet életét mutatta be. Zichy Sarolta – Pálffynéhoz hasonlóan – bekapcsolódott a katolikus nőmozgalomba, 1913-tól Farkas Editet váltotta a Szent Margit

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ OSZK Kt. Fond VIII/2233/6. Kállay Vilma levele Pulszky Polyxenához. Bécs, 1883. jan. 15.

¹⁰¹ OSZK Kt. Fond VIII/2379/2. Kállay Vilma levele Pulszky Polyxenához. Bécs, 1885. dec. 31.

¹⁰² *Szokolay Kornél*: Hódítás a Keleten. Az Ezredéves Országos Kiállítás bosnyák-hercegovinai osztálya. Székesfehérvár és Vidéke, 1896. július 18. 3.

¹⁰³ Az ezredéves kiállítás. Székely Nemzet, 1896. április 25. 2.

¹⁰⁴ Tan-ügyi havi krónika. Magyar Pedagógiai Szemle 10. (1889) 8. sz. 271.

¹⁰⁵ *Kállay Béniné Bethlen Vilma*: Nő-orvosok Boszniában. Magyar Szalon 12. (1895) 23. köt. 353–356.

Kör elnöki posztján. Antal fivérével a család cíferi kastélyában éltek, a faluban ő alapította a helyi hízműiskolát, melynek egyúttal a védnöke is lett. 1899-ben betelepítette a Szent Ferenc rendi Mária Misszionáriusnőket, akik az Izabella főhercegnő védnöksége alatt álló háziipari műhelyt vezették, és gondozták az óvodát, amelynek alapítása szintén Zichy Sarolta nevéhez fűződik.¹⁰⁶

Pulszky Polyxenával 1879-ben még baráti viszonyban voltak, ebből az évből két levél áll rendelkezésünkre. Kapcsolatuk a Pulszky-szalonban kezdődhetett: „Múlt tavasszal Kinszky-Festetics Ginával, ki kétszer látogatott meg Semmeringen, sokat beszéltünk a régi időről: midőn a vörös szalonban összegyűlve hallgattuk Gyulai [Pál] előadásait.” Szüleit „mama”-ként és „papa”-ként emlegette Polyxenának, ami bizalmas viszonyra utal kettejük között, illetve célzott arra is, hogy mivel nem találkoztak, amikor Pesten járt, csak két hónap múlva lesz rá lehetőségük, amit igen sajnált. Izgatottan várta, hogy hallhassa Polyxena izgalmas utazásáról szóló beszámolóját. A levél zárása is baráti: „Isten veled, szívből és melegen üdvözöl mindig őszinte Saroltád”.¹⁰⁷ Közös ismerősökről, például a visszaemlékezésben is említett Gyulai Pálról vagy Pálffyékről is szó van a leveleiben. Egyébként egy élőképhez kért tanácsot, illetve könyveket, képeket. Kapcsolatuk évekre megszakadhatott ezután, mert 1895-ben arról írt, hogy régen nem találkoztak, ezért azt sem venné rossz néven, ha emléke csak derengene Polyxena előtt: „De a barátság egyszersmind jó emlékeztető is? – és én bízva barátságodban, fordulok ma hozzád egy kérdéssel illetőleg egy kéréssel. Tanácsért folyamodom hozzád.” A cíferi tót háziipari műhely virágzott, a hízműasszonyok egyre több megrendelést kaptak, a Millenniumi Kiállításra is érkezett felkérésük, Zichy Sarolta maga is készített kézimunkákat. Amint írta, fehérneműt is varrnak, és ebből többet is lehetne – talán helyettesíthetné a „modern svájci” termékeket a kelengyékben –, de ehhez minél több új ötletre volna szükségük. Az előrelépés érdekében Polyxéna támogatását kérte: „Te jártas vagy műízlésű dolgokban, s megírhatnád tán nekem, vajon léteznek-e oly munkák melyekben goth, renaissance és későbbi stílszerű rajzokat találhatnék (különösen magyar stílusban). Ily könyvek címeit kérném [...]. Továbbá nem-e léteznek a múzeumokban lévő régi hízműésekről fényképek, fascimilek, melyek alapján azok utánozhatók volnának.”¹⁰⁸ Következő levelében megköszönte Polyxéna tanácsait, könyvajánlásait, és bevallotta, hogy nemcsak olvas, amely főfoglalkozása volt a helyi ipar mellett, hanem ő maga is megpróbálkozott az írással, és jó néven venné, ha Polyxéna bírálná munkáit. Polyxenához hasonlóan a nők oktatásának és munkavállalásának ügye is foglalkoztatta. Közbenjárását kérte egy

¹⁰⁶ Tomcsányi Lajos S. J.: Gróf Zichy Nándorné született Zichy Livia grófnő. Bp. 1914. 11.

¹⁰⁷ OSZK Kt. Fond VIII/2415/1. Zichy Sarolta levele Pulszky Polyxenának. Cziffer, 1879. okt. 19.

¹⁰⁸ OSZK Kt. Fond VIII/2415/3. Zichy Sarolta levele Pulszky Polyxenának. Cziffer, 1895. szept. 27.

Budapesten felállítandó ápolónőképző ügyében, ugyanis Angliában élő barátnője, Bismarck hercegné fiatalabb nővére, Camilla 24 000 koronát ajánlott betegápolónők képzésére, azzal a feltétellel, hogy csak angol szisztéma szerint folyhat a képzés, és felvételt is csak azok nyerhetnek, akiket ő – vagy megbízottja – megfelelőnek talál. Miután a városi tanács elutasította a javaslatot, Polyxenához fordult: ha akad ismerőse, kérje a pártfogását.¹⁰⁹ Úgy tűnik tehát, a közös ügyek ismét közelebb hozták egymáshoz a régi barátnőket.

Zichy Sarolta levelei a nők közötti szakmai elismerést dokumentálják. A vizsgált korszakban már nemcsak a hagyományos női szerepekben való jártasság vívott ki elismerést, hanem a társadalmi munkához, szociális tevékenységhez szükséges szaktudás is. Polyxena mindenképpen azok közé a nők közé tartozott – ezt bizonyítják a neki szóló női levelek is –, akire számítottak, akinek a véleményét – főként a művészetek, a háziipar, nevelésügy, nőkérdés tekintetében – kikérték, tudását, tájékozottságát elismerték.

A Zichy család egy másik tagjától, Zichy Nándorné Zichy Líviától (1840–1913), Zichy Edmund gróf és Odeschalchi Paulina hercegnő gyermekétől 26 darab Pulszky Polyxenának szóló levél áll rendelkezésünkre. Zichy Edmund művészeti tanulmányokat folytatott, és értékes műgyűjteményt hagyott hátra. Innen eredhetett a Pulszky és Zichy család kapcsolata. Zichy Lívia férje, Zichy Nándor a Katolikus Néppárt alapító elnöke volt. Zichy Lívia egyháza iránt mélyen elkötelezett, vallásos nőként egyike volt azoknak a főúri hölgyeknek, akik 1867 után a nemzet felborult egyensúlyának, erkölcsi rendjének helyreállítása érdekében Apponyi Albert anyja, Sztáray Julia grófnő buzdítására minden évben elvégezték a jezsuiták vezetése mellett a Loyolai Szent Ignáci ajtatosságot. Kétszer is állt a Mária Kongregáció élén, elkötelezett katolicizmusa megmutatkozott abban is, hogy apácákat telepített Adonyba. A Mária Iskolatestvérek a fiúk, a Páli Szent Vincéről Nevezett Szatmári Irgalmas Nővérek a lányok oktatását végezték.¹¹⁰

Polyxena anyai barátnőjének tekinthette Zichy Líviát, aki leveleit gyakran fejezte be így: „Ölel Mamád”.¹¹¹ Elsősorban mindennapi tevékenységeiről, a családtagok és a saját jövés-menéséről számolt be. De egyértelműen kiderül az is, gyakran találkoztak, összejártak Pesten is, ahogy Szécsényben Pulszkyéknál vagy a Nógrád megyei Zsélyen Zichyéknél.

A két Zichy barátnő elkötelezett katolikusként egyházuk érdekeit képviselte társadalmi tevékenységében is. Ezek a barátságok azt is bizonyítják, hogy Polyxena kapcsolataiban – akárcsak apja – a társadalmi, illetve a felekezeti különbségek

¹⁰⁹ OSZK Kt. Fond VIII/2415/6. Zichy Sarolta levele Pulszky Polyxenának. Cziffer, 1909. jan. 10.

¹¹⁰ Tomcsányi L.: Gróf Zichy Nándorné született i. m. 12.

¹¹¹ OSZK Kt. OSZK Kt. Fond VIII/2414/9. Zichy Nándorné levele Pulszky Polyxenának. Kajár, d. n.

ellenére igen közeli, bizalmas viszonyokat alakított ki. A széleskörű együttműködés azt is tükrözi, hogy a felekezeti szempontok egyáltalán nem játszottak szerepet ezekben a kapcsolatokban, a közös pontokra helyezték a hangsúlyt. A személyes elköteleződés mellett a közös társadalmi szerepvállalások, a közjóért végzett tevékenységek, a számtalan egyesületi tagság, azok rendezvényeiben, akcióiban való részvétel erősítette ezeket a barátságokat is.

A nemzetjobbítás, a kultúra, a művelődés ügye vagy a nőkérdés különböző területei egyaránt elősegítették nemcsak a felekezeti ellentétek meghaladását, hanem a különböző társadalmi csoportok közötti határok lazítását is. A kortársak gyakran panaszkodtak az arisztokrácia elkülönüléséről, ahogyan ez egy 1880-as híradásban is megjelent. A cikkíró kiemelte, hogy a Zichy Nándorné által az iparosok körében rendezett jelmezes élőképekhez már vagy 20 főrangú is megígérte közreműködését: „Nem is ártana, ha a mágnásvilág nagyobb részt venne a főváros általános társaséletének emelésében, mert most ismét nagyon »entre nous« él, sportünnepekben, szalonokban s csak akkor vegyül láthatóbban más művelt elemek közé, ha nagyritkán olyas »Tavaszi«-ünnep rendezése foly.”¹¹² A kritikus hangok ellenére úgy tűnik, hogy a 19. század utolsó harmadában kezdett kialakulni, formálódni az a férfi és női kulturális elit, amelynek tagjai számára egyre fontosabb szerepe lett a közös értékrendnek, elveknek, az azonos nézeteknek és a „szakértelemnek”, a közös ügyekben való együttműködésnek, a nemzeti haladás szolgálatának, a közjó előmozdításának, az azonos érdeklődésnek, azaz mindannak, ami segítette feloldani a társadalmi és felekezeti különbségeket. Az a célkitűzés, hogy kialakuljon egy olyan társadalmi tér, ahol a rendi választóvonalak elmosódhatnak, nemcsak a szalonok esetében játszott szerepet, hanem megjelent például a Műbarátok Köre Irodalmi és Művészeti Egyesületet (ennek is tagja volt Pulszky Polyxena) megálmodók elképzeléseiben is.

Az 1880-as években egyre szélesebb körben ébredt fel az érdeklődés az irodalom és a művészetek iránt, ezzel párhuzamosan egyre többen szembesültek azal is, hogy „a szellemi élet és a művészi erők nincsenek otthon a magyar társadalom minden rétegében s legfőképp hiányzik kapcsolatuk a főrangú körökkel s más társadalmi előkelőségekkel”.¹¹³ Pejacevich Katinka grófnő annak a véleményének adott hangot, miszerint a szellem emberei előtt meg kell nyitni a paloták kapuit, hogy ezzel is szorosabbá váljék a kapcsolat a két társadalmi csoport között.¹¹⁴ Elképzelése találkozott Justh Zsigmond terveivel, aki egy olyan művészetpártoló kör létrehozásán fáradozott, amelyben arisztokraták, polgárok, művészek

¹¹² Fővárosi hírek. Fővárosi Lapok, 1880. december 25. 1492.

¹¹³ *Dalmady Sándor*. A Műbarátok Köre huszonöt éves története (1890–1914). Bp. 1915. 9.

¹¹⁴ Uo.

és közönségük a nemzetmentés érdekében együttműködnek. A különböző társadalmi csoportok, rétegek „közös kultúrafogyasztásáról” egy, a Kisfaludy Társaság nagygyűléséről olvasható híradás is tanúskodik, amely szerint az üléseken a főváros szellemi előkelősége, a főrangú világ, a középosztály hölgyei és az egyetemi ifjúság együtt jelent meg.¹¹⁵ Az egyetemi bálokon, mint az orvos-, a jogász- vagy a technikusok bálján a főrangú és az értelmiségi rétegek együtt mulatták az időt. Természetesen továbbra is léteztek azok a társadalmi események, helyszínek, ahol csak az arisztokrácia, a legelőkelőbbek találkozhattak egymással, ilyenek voltak többek között a mágnás bálók vagy mágnás hangversenyek.¹¹⁶

A társadalom különböző rétegeinek, csoportjainak tagjai a jótékonyág területén is együttműködtek. Gróf Károlyi Alajos palotája adott otthont például a Magyar Országos Segélyező Nőegylet (elnökei: Zichyné, gróf Teleki Sándorné Teleki Jozefina, Majláth Györgyné gróf Zichy Karolina Sarolta; Pulszky Polyxena pedig kezdettől fogva tagja volt) által rendezett jótékonyági vásárnak, a már említett „Tavaszi ünnepnek”. Az ünnepséget egy gyermekkert, gyermekmenhely, bölcsőde, gyermekkórház és hasonszenvi kórház javára rendezték. A rendezvény szervezésében a főszerepet gróf Károlyi Edéné, gróf Dessewffy Aurélné, Majláth Györgyné, gróf Zichy Nándorné, gróf Teleki Sándorné, Adler Antalné, illetve Pulszky Polyxénia töltötte be. Az alkalomra *Tavaszi* címmel Pulszky Polyxena szerkesztett egy 15 000 példányban megjelenő irodalmi, képzőművészeti válogatást.¹¹⁷

Pulszky Polyxena női kapcsolatai a nőnevelés és nőmozgalom területén

Pulszky Polyxena tevékenységi körének volt egy olyan területe is, ahol elsősorban professzionális szakemberekkel dolgozott együtt. Égetően szükségesnek ítélte ugyanis a reformokat az oktatás – elsősorban a leányoktatás, a nőnevelés – és a női munkavállalás területén. Pedagógiai tájékozottságát elősegítették tanítónőképzői tanulmányai, illetve közeli kapcsolata Zirzen Jankával,¹¹⁸ Sebestyén Stettina Ilonával és más pedagógusokkal. Sebestyén hosszabb méltatást is írt Polyxenáról a *Vasárnapi Újságban*.¹¹⁹ Polyxena számos pedagógussal – nőekkel és

¹¹⁵ A Kisfaludy-társaság nagygyűlése. Ellenőr, 1881. február 7. o. n.

¹¹⁶ Előkelők hangversenye. Fővárosi Lapok, 1881. január 8. 27.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ „Legbensőbb barátjai közé tartozott a Sebestyén család, a széles műveltségű Hampelné Pulszky Póli, és a nagymérvű jótékonyágáról híres Herich Károlyné” – Emlékkönyv. Zirzen Jankának, a budapesti VI. ker. állami polgári tanítóképző-intézet igazgatójának nyugalomba vonulása alkalmából ajánlják hálás tanítványai. Bp. 1897. 65. Herich Károlynéval Polyxena elsősorban a háziipar területén dolgozott együtt.

¹¹⁹ *Sebestyén Stettina Ilona*: Hampelné Pulszky Polyxena. Vasárnapi Újság 40. (1893) 91–92.

férfiakkal – állt ismeretségben, főként azokkal a pedagógusokkal, akik a tanítás mellett szakkérdésekkel is foglalkoztak; ő maga is rendszeresen részt vett (elő is adott) pedagógiai konferenciákon. Ezen nők (és férfiak) között számos polgári származású szakembert találunk, akikkel együtt dolgozott a Magyar Pedagógia Társulatban és pedagógiai konferenciákon.

Pulszky Polyxena egyaránt tagja volt a Mária Dorothea Egyesületnek és a Nőképző Egyesületnek is. Pedagógus barátnői közül a polgári származású Szarvas Gáborné Harrer Paulával¹²⁰ való kapcsolatáról találunk forrásokat. Polyxenának szóló igen közvetlen hangnemű leveleiből kiderül, hogy kapcsolatuk még lánykorukból való volt, Harrer Paula járt náluk Szécsényben. Első levelének „Kedves Póli Kisasszony” megszólítása után gratulált Polyxena eljegyzéséhez, és beszámolt saját házasságkötéséről, „férjhez szökéséről” az 50 éves Szarvas Gábor nyelvészhez, amely eseményről ismerőseit nem értesítette, tehát Polyxenát bizalmasának tekintette: „Reméltem, hogy még lesz ez életben alkalmam az okokat, melyek minket e furcsa eljárásra bírtak, fölsorolni, és magamat egészen fehérre mosni. [...] bátor vagyok kegyeddel tudatni, hogy 1882. május 27-én átléptem – majd’ azt mondtam a Rubicont; átléptem azon küszöböt, melyen át nincs [lehetőség] visszatérni; amin egyébiránt még eddig nem is volt okom búsulni, hogy megszűntem Harrer Paula lenni, és lettem Szarvas Gáborné, lemondva minden leánykori jogaimról és szabadságomról. Kivéve azt az egyet, hogy úgy beszélhessek magyarul, ahogy nekem tetszik [...]. Őszinte tisztelője, Szarvas Gáborné”.¹²¹ Későbbi leveleiben írt munkájáról, olvasmányairól. Polyxena betegsége idején felajánlotta, hogy vigyáz a gyerekeire, elkíséri lányát, Beatrice-t az iskolába,¹²² aki abban az iskolában tanult éppen, ahol Harrer Paula oktatott. Közös ismerőseik, barátaik közül a levelekben csak Benczúrnéről esett szó.¹²³ Miután nem állnak rendelkezésünkre Polyxena levelei, nem tudhatjuk, hogy Polyxena hogyan viszonyult Harrer Paulához, az idézett levelek közvetlen stílusából azonban kölcsönös baráti érzésre következtethetünk.

Pulszky Polyxena ismerte Veres Pálnét, a Nőképző Egyesület elnöknőjét, akinek a lányától, Rudnay Józsefné Veres Szilárdától maradtak fenn levelek. Az egyik levélben szakértőnek kérte fel, ami Pulszky Polyxena szaktudásának elismerését mutatja. Az ügy érdekessége az volt, hogy olyan tanácskozásra hívta, ahol többségében férfiak értekeztek a Nőnevelőintézet új tantervéről. Azzal érvelt, hogy Polyxenát, mint „mélyen gondolkozó nő”-t tartják alkalmasnak arra, hogy hozzászóljon a kérdéshez.

¹²⁰ Harrer Paula († 1920), Harrer Pál, Óbuda polgármesterének lánya, székesfővárosi tanárnő. Tanulmányokat írt magyar pedagógia megújításáról, a nyelvoktatásról, a Nyelvőrben Harmat Paula álnéven publikált.

¹²¹ OSZK Kt. Fond VIII/2353/1. Szarvas Gáborné Pulszky Polyxenának. Bp., 1882. márc. 25.

¹²² OSZK Kt. Fond VIII/2353/3. Szarvas Gáborné Pulszky Polyxenának. Bp., 1898. nov. 16.

¹²³ OSZK Kt. Fond VIII/2353/4. Szarvas Gáborné Pulszky Polyxenának. Bp., 1898. dec. 10.

Az értekezlet tagjai között voltak: Beöthy Zsolt, Alexander Bernáth, György Aladár, Csiky Kálmán.¹²⁴ A levél stílusa elsősorban szakmai kapcsolatra utal. Családi ismeretségükről Rudnayné *Emlékeim* című kötetéből értesülünk. Többször emlegette Pulszky Ferencet, több közös ismerősük, barátjuk volt. Másfelől idézett Veres Pálné naplójából: „Édes anyám egyik naplójában azt írja, hogy Pulszky Ferencnével, a bécsi származású Walther Terézzel ismerkedett meg, aki nagyon szép verseket irt, azt mondja róla, hogy reá nagyon jó benyomást tett és el kell ismernie az ő fölényét maga fölött úgy tehetség, mint olvasottság és magas műveltség tekintetében is, de valamiben mégis erősebb nála s ez a magyar vendégszeretet.”¹²⁵

A századforduló után a nőmozgalmakban is felgyorsultak az események, ekkor született meg Pulszky Polyxenának és barátnőinek, ismerőseinek, az általuk képviselt értékrendnek, valamennyi női szervezetnek a legnagyobb sikere, a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége (MNSz), a nőegyesületek ernyőszervezete, mely 1905-ben alakult meg az International Women Council magyar osztályaként. Ez a szervezet tekinthető a korszak Magyarországn a női összefogás legfontosabb eredményének. Elnöke először Batthyány Lajosné, majd Apponyi Albertné volt. Alelnökül Rosenberg Augusztát, a Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen elnökét választották. A tagegyesületek sorában minden vallás és felekezet (katolikus, református, evangélikus, unitárius és zsidó) nőegyesületét, a Feministák Egyesületét, valamint a Nőképző Egyesületet, számos közművelődési és jótékonyági egyletet és a Mária Dorothea Egyesületet is megtaláljuk. A Szövetség fő céljával a nők szociális tevékenységének összehangolását, előmozdítását, buzdítását tűzte ki, ennek érdekében különböző szakosztályokat hoztak létre (alkoholelles, békemozgalmi, leánykereskedelem elleni, szegényügyi), végül 1909-ben megalakult a választójogi szakosztály is. Úgy tűnik, ez utóbbi szakosztály elnökéül Pulszky Polyxenát akarták megválasztani, de ő nem vállalta, helyette az unitárius Perczelné Kozma Flóra töltötte be ezt a posztot.¹²⁶ Ugyan máshogy, de részt vett a Szövetség munkájában, ugyanis, amikor az egyesület egy-egy delegátust küldött az International Council Women állandó bizottságaiba, Polyxéna tagja lett a ki- és bevándorlásügyi bizottságnak.¹²⁷ A szervezet külföldi vendégeket is fogadott, az európai, amerikai nőmozgalmak prominens személyiségei közül többen látogattak Magyarországra. Perczelné Kozma Flóra például Cicely Corbett, brit nőjogi aktivista tiszteletére szervezett teadélután a Művészet és Művelődés női társaskör egyik különtermében.

¹²⁴ OSZK Kt. Fond VIII/2334/2. Rudnay Józsefné Pulszky Polyxenának. Bp., 1894. aug. 20.

¹²⁵ *Özv. Rudnay Józsefné Veres Szilárd: Emlékeim 1847–1917.* Bp. 1922. 256.

¹²⁶ *Sávai Szabó Katalin: A modernitás és az unitarizmus. 150 éve született Perczelné Kozma Flóra, a szabadelvű vallásosság „apostolnője”.* Keresztény Magvető 120. (2014) 142–163.

¹²⁷ *(R.P.I.): A Magyar Női Szövetség Közgyűlése.* Budapesti Hírlap, 1909. november 20. 6.

A hallgatóság soraiban jelen voltak a nőkérdésben leghaladóbb irányt képviselők – a Feministák Egyesületének tagjai: Schwimmer Rózsa, Grossmann Janka, Jászay Mari, Szirmay Oszkárné, Dirner Gusztáv és neje, Glücklich Vilma – és a mérsékeltabb szárny tagjai is, mint Zipernovszky Károly és neje vagy Pulszky Polyxéna.¹²⁸ Polyxéna a MNSz-ben, illetve talán Szikrán keresztül került kapcsolatba Schwimmer Rózssával és Glücklich Vilmával. Schwimmer Rózsa egyik levelében arra kérte Polyxenát, hogy írja le a választójogról vallott nézeteit: „Kedves Poly néni, A Világ c. napilap megkért, hogy szerezzek nekik a karácsonyi számába »Közéletünk mértékadó hölgyeitől« véleményeket a nők választójogáról. Ez a lap Bánffyék választójogi mozgalmát szolgálja, tehát a nőket kizáró általános, titkos választójogot. Itt alkalom ez most az urakat kioktatni arra, milyen abszurd az ő ún. demokratikus álláspontjuk, amely a nő létezését úgy általában semmibe veszi. Ellenfélről lévén szó, kötelességemnek tartottam a meghívást vállalni, s hogy minél fényesebben tehessek eleget neki: igen nagyon kérem, szíveskedjék néhány sornyi írással mondani valamit a nő választójogáról. [...] Az ügy érdekében hálás köszönettel és igaz nagyrabecsüléssel, Schwimmer Rózsa”.¹²⁹ Egy másik levelében információkért fordult hozzá azért, hogy összeköttetései révén érdeklődjön a kormányhoz közel állók választójoggal kapcsolatos véleményéről. Arra is tett utalást, hogy korábban Polyxéna már tájékoztatta őt a kormányoldalon észlelt változásokról is.¹³⁰ Nem volt a Feministák Egyesületének tagja, de úgy tűnik, Schwimmer Rózssával való kapcsolatát is az együttműködés és a különbségek áthidalásának szándéka határozta meg.¹³¹

Összegzés

Pulszky Polyxéna rendkívül összetett pályafutása, részvétele a nőmozgalomban, baráti és közéleti kapcsolatai a különböző társadalmi helyzetű, felekezetű és/vagy különböző véleményt, álláspontot képviselő nőkkel a magyar történelem felívelő szakaszára estek. Ekkor lehetségesnek tűnt – legalábbis az optimista és világlátott fővárosi női elit számára, amelynek tagjai között számosan elköteleződtek a tradicionális liberalizmus mellett –, hogy a nők jogai fokozatosan és békésen bővülnek, a társadalmi és felekezeti határokat tompítani lehet, sőt akár át is lehet lépni rajtuk, és hogy érdemes nyitottsággal és toleranciával kezelni az eltérő

¹²⁸ Színház, zene. Az Ujság, 1910. február 19. 10.

¹²⁹ OSZK Kt. Fond VIII/2339/1. Schwimmer Rózsa Pulszky Polyxenához. Bp., 1910. jún. 15.

¹³⁰ OSZK Kt. Fond VIII/2339/2. Schwimmer Rózsa Pulszky Polyxenához. Bp., 1912. júl. 17.

¹³¹ Schwimmer Rózsról lásd *Fedeles-Czeferner Dóra*: „Sok a dolgom, és már írógörcsöm van...”. Levezelő közösségek és kéziratosság Schwimmer Rózsa hagyatékában. In: *Női íráshasználat és kéziratok kultúra a hosszú 19. században*. Szerk. Török Zsuzsa. Bp. 2022. (Reciti konferenciakötetek 18.) 243–274.

álláspontokat és társadalmi helyzetet, természetesen a „szélsőségek” kivételével. Mindezt csak bizonyos határokon belül tartották lehetségesnek és természetesen: a saját köreikben.

Pulszky Polyxena baráti kapcsolatai, a barátságról alkotott nézetei fiatal éveiben családján, a Pulszky-szalomon és Pulszky Ferenc szakmai, tudós társaságán belül alakultak ki. Egy olyan, elsősorban férfiakból álló közeg hatott rá, amelyben az emberi kvalitások mellett a különböző formában és területeken jelentkező tehetség, a tudás és a szakértelem játszotta a legfontosabb szerepet, ahol a barátság egyre inkább a differenciáltságon, a differenciáltságban megmutatkozó érdemlőségen alapult. A modern barátság rendezőelvi megjelentek Pulszky Polyxena barátnői kapcsolataiban is, melyekben természetesen továbbra is domináltak az érzelmek és az olyan hagyományos „női” értékek, mint a család, a házasság, a jótekonyság. A körülötte kialakult barátnői körbe – ahogyan a korabeli női elitbe is – mindenki a származás, a család (elsősorban a férfiak: az apák és férfiek) jogán kerülhetett be, de azon belül a tehetségével emelkedhetett ki. Kapcsolatai jó részéhez családja révén jutott, nőismerősei, barátnői közül a legtöbben szintén apjuk, férjük révén lettek tagjai a korszak politikai, kulturális, tudományos, művészi vezető köreit jelentő elitnek. Ezen családok és a születési arisztokrácia egyes tagjai különböző nemzeti, szociális, kulturális érdekeket szolgáló kezdeményezésekben, akciókban, szervezetekben – mint honfiak és honleányok, reformerek, a közért tevékenykedő „polgárok” – kíséreltek meg együttműködni. Jó néhányan saját teljesítményeik, politikai befolyásuk vagy művészi hírnevük alapján is bekerülhettek a körbe, amit a nyilvánosságnak az újabb és újabb terei segítettek.

Pulszky Polyxena fennmaradt, illetve ismert levelezése ennek a női elitnek az életébe, törekvéseibe, tevékenységébe enged betekintést. A „felső tízezerhez” tartozás adta meg Polyxenának és társainak a levelezéséből ismert szabadságot és lehetőségeket. A társadalmi státusz és a családi háttér tette lehetővé, de közel sem minden kortársának, választhatóvá, de közel sem elfogadottá, hogy Polyxena azzal foglalkozhasson, amivel szeretett volna, hogy szinte mindenhol ott lehessen, ahol ott akart lenni, és hogy szinte mindenről értesüljön barátnői segítségével (is), amiről tudni szeretett volna. Ezért lehetett aktív kulturális, jótekonyság szervezetek, nőegyesületek létrehozásában, működtetésében, foglalkozhatott a nők oktatásának kérdéseivel, folytathatott közművelődési és tudományos munkát, valamint így támogathatta a nők alkotói tevékenységét is.

A női közéleti aktivitás megszámlálhatatlan szervezetet és mozgalmat indított útjára, ami a nők közötti hagyományos kapcsolatokat is megváltoztatta. A nők kilépve a rokoni, otthoni, szomszédsági, belterjes társasági világukból széleskörű kapcsolati hálóra tettek szert, és saját tevékenységük során már nemcsak a férfiak világához tartozó, hanem saját társasági, baráti köröket is alakítottak. Ehhez járultak azon

szakmai, alkotói csoportok, amelyek tovább színesítették a kapcsolati lehetőségeket. Ez a női világ segítette a nők új szerepeinek, önazonosságának megtalálását, bemutatta képességeiket, és vezethetett jogaik fokozatos bővítéséhez, mindezt a nemzet felemelésének és a rászorulókat támogató szolgálatában is értelmezve. Polyxena sokadmagával végzett munkája vezetett el végül a Magyar Nőegyesületek Szövetségének a létrehozásához 1905-ben. A Szövetség valóban nemzeti intézmény lett, mert egyesítette a kor valamennyi polgárának tekinthető nőszervezetét tekintet nélkül a létrehozók származására, vallására és társadalmi helyzetére.

Pulszky Polyxena tevékenységének alapját a kapcsolati hálója jelentette. Ez nem egy körből állt, hanem különböző csoportokból, amelyeket Polyxena és közeli barátainak (valamint barátainak) a személye kapcsolta össze. A különböző női csoportok között folyamatosan egyfajta közvetítő szerepet is betöltött. Szocializációja lehetővé tette számára, hogy az egymástól olykor nagyon eltérő társadalmi közegekben egyaránt „othonosan” mozogjon, megfelelően viselkedjen, társalogjon, újabb és újabb kapcsolatokat építsen. Ez az életút és ezen tapasztalatok jelölték ki számára a nők érdekeiért (is) folytatott közéleti tevékenységének – egész élete során követett – stratégiáját, melyet a szélsőségektől való tartózkodás és a megfontoltan haladás jellemezett.

BETWEEN GIRLFRIENDS

The Female Relations of Mrs József Hampel (née Polyxena Pulszky)
From the 1870s to the Early 1900s

By Katalin Sárai Szabó

SUMMARY

Mrs József Hampel née Polyxena Pulszky (1857–1921) daughter of Ferenc Pulszky, politician and director of the Hungarian National Museum – grew up in an enlightened, highly educated family. The – predominantly male – intellectual milieu around her, and the acceptance and attention she received at a young age, established her social responsibility, independent thinking, self-confidence and ability to build relationships. She acquired social skills and a broad education at a young age. She was an active participant in social movements, associations and professional circles, and also played a mediating role between different groups of women. The organizing principles of modern merit-based friendship, which she had experienced in the Pulszky salon, in her father's environment, were also reflected in Polyxena's friendships, but these continued to be based on emotions and 'feminine' values (family, marriage, charity). The present study analyses the correspondence of Polyxena with several important women (Mrs Gyula Benczúr née Piroška Boldizsár, Mrs Sándor Teleki née Júlia Kende, Mrs László Arany née Gizella Szalay, Mrs Árpád Feszty née Róza Jókai, Mrs Béni Kállay née Vilma Bethlen, Mrs Nándor Zichy née Livia Zichy, Sarolta Zichy), and with others, mainly engaged in female education and emancipation. The correspondence offers an insight into the life and activities of this female elite.

NŐI VEZETŐK A POLITIKAI RENDŐRSÉGEN 1956 ÉS 1962 KÖZÖTT ÖNÉLETRAJZAIK TÜKRÉBEN

1945 előtt is foglalkoztatott nőket a Belügyminisztérium leginkább adminisztratív pozíciókban, ám nagyobb létszámban – és legfőképpen: hivatásos állományban – a második világháború befejezése után jelentek meg.¹ A toborzás a már felszabadított területeken azonnal megkezdődött. A politikai rendészeti osztályokat, az azokból kinövő és egyre nagyobb szervezetté váló Államvédelmi Osztályt (ÁVO), majd az Államvédelmi Hatóságot (ÁVH), végül pedig a forradalom leverése után újjászerveződő állambiztonsági szerveket állandóan égető káderhiány jellemezte. Folyamatosan igényt tartottak új munkaerőre, akik – az 1945 után hivatalosan megvalósuló nemek közti jogegyenlőség jegyében – egyaránt lehettek nők és férfiak. 1947-ben rendeletben is rögzítették, hogy nagyobb számban kell női rendőröket alkalmazni, és a későbbiekben is törekedtek a nők foglalkoztatottságának növelésére.²

A nők munkavállalása még 1956 után is újdonságnak számított, hiszen csak 1945 után léptek be tömegesen a munkaerőpiacra, amit a háborús pusztítást követően döntően a gazdasági kényszer, a munkaerőszükséglet és a férfiak hiánya indokolt, később azonban a diktatúra kiépülésével egyre inkább ideológiai szempontok is járultak ehhez: a „nőpolitikát” illetően is meghatározóvá váltak a szovjet elvárások. A kommunista ideológia ugyan a nemek közötti teljes egyenlőséget hirdette, de – ahogy a szovjet, úgy a Magyar Kommunista Párt (MKP) politikusai is – jóformán csak a nők munkavállalását értették ezalatt, hiszen a gazdaságpolitikai érdekeknek megfelelően arra volt szükségük, hogy minél többen végezzenek termelőmunkát.³ A nők tehát alapvetően a társadalom majdnem minden szintjén jelen lévő megélhetési nehézségek miatt váltak mind nagyobb számban háztartásbeliből munkavállalóvá. Míg korábban csak a házasságkötésükig vállaltak munkát, a vizsgált időszakban már férjes, gyerekes asszonyként is dolgoztak,

¹ Lásd *Pető Andrea*: Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből. Bp. 1998; *Kozáry Andrea*: Toborzás a rendőrségen: a nők tiszti és tiszthelyettesi képzése, 1947–1953. In: Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Szerk. Palasik Mária – Sipos Balázs. Bp. 2005. 101–114.

² A Belügyminiszter 197.767/1947. B. M. IV/1 d. sz. rendelete a női rendőrök toborzása tárgyában. Rendőrségi Közlöny 3. (1947) 22. sz. 555. Nemcsak a rendőri szerveknél, hanem más területen is cél volt a női munkaerő növelése. Lásd 5.264-2.006/1951. I/3. B. M. (BK. 7.) sz. rendelet. A nők fokozottabb bevonása a termelésbe. Belügyi Közlöny 1. (1951) 7. sz. 162.

³ Lásd erről *Valuch Tibor*: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp. 2001. 21–25.

s az ötvenes évek elejére a megélhetési gondok, a bérek alacsony szinten tartása miatt lassan kialakult a kétkeresős családmodell.⁴ Ehhez azonban nem társult megfelelő intézményrendszer, nem volt elegendő bölcsőde és óvoda, és a gyors erőltetett társadalmi változások ellenére tovább élt a háztartás vezetését és a gyerekek nevelését döntően a nőkre hárító hagyományos, patriarchális családmodell, így a dolgozó nőkre ettől kezdve kettős teher hárult.⁵

Női munkaerő mindig ott jelent meg nagyobb számban, ahonnan a férfiak az alacsony presztízs és jövedelem miatt ígéretesebb lehetőségek reményében elvándoroltak. A mérsékelt termelékenységű és emiatt alacsonyabb jövedelmet kínáló mezőgazdasági munkahelyek mellett ilyenek számítottak az adminisztratív állások is. A centralizált államhatalom és a tanácsrendszer kiépítésével egyre több irodai alkalmazottra volt szükség, és a társadalom is sokkal szívesebben fogadta a női munkaerőt ügyintézőként, mint például a propagandában példaképként megjelenített traktoroslányként. A magasabb jövedelemmel és döntéshozatali jogosultsággal is járó vezetői állásokat alapvetően férfiak töltötték be, a kisebb bérezésű, helyi, jellemzően adminisztratív munkaköröket pedig rendszerint női munkavállalók látták el. Ez részben alacsonyabb képzettségüknek, részben a hagyományos családmodellben betöltött szerepüknek, és nem utolsósorban a szociális ellátások hiányának volt a következménye.⁶

A politikai rendőrségnél dolgozó nők létszáma jóval kisebb volt, mint a férfiaké, és – ahogy minden más területen is – általában alacsonyabb presztízsű pozíciókat töltöttek be. Jellemzően úgynevezett segédoperatív munkakörökben dolgoztak, így például a Nyilvántartó Osztályon, levéllellenőrzésen, különböző adminisztratív (gépírónői, titkárnői) funkciókban.⁷ Bár a nőknek látványosan csupán mellékszerep jutott – hiszen általában nem kerültek „komoly” döntési helyzetbe –, munkájuk semmiképp sem volt lebecsülendő: nyilvánvaló, hogy például az elsőprő többségben nőket foglalkoztató operatív nyilvántartás ismerete és pontos kezelése meghatározó feltétele volt a szervek eredményes működésének. A nők személyi iratait elemezve az is kiténik, hogy a politikai rendőrségen való munkavállalásuk társadalmi és gazdasági pozíciójukban általában számottevő emelkedést hozott – szüleikkel összehasonlítva kifejezetten

⁴ A nők házasság előtti munkavállalásáról lásd pl. *Gyáni Gábor*: Női munka és család Magyarországon 1900–1930. Történelmi Szemle 30. (1987–1988) 366–378.

⁵ *Ring Orsolya – Kiss László – Turnai Anna*: Női káderek a Rákosi-korszakban. Századok 154. (2020) 107–134.; *Schadt Mária*: „Feltörekvő, dolgozó nő”. Nők az ötvenes években. Bp. 2003; *Tóth Eszter Zsófia*: Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban. Bp. 2010.

⁶ *Schadt M.*: „Feltörekvő, dolgozó nő” i. m. 49–54.; *Ring O. – Kiss L. – Turnai A.*: Női káderek i. m. 113.

⁷ *Tabajdi Gábor*: Tartótisztek. A BM III/III. Csoportfőnökség belső történetei. Bp. 2023. 185–188.

szembetűnő a változás, esetükben tehát intra- és intergenerációs mobilitás is érvényesült.⁸

Eddigi kutatásaim során közel száz (egész pontosan 94), a politikai rendőrséghez többségében a korai években csatlakozó és 1956 után is még ott dolgozó nő személyi iratanyagát dolgoztam fel meghatározott szempontok alapján.⁹ Ezt a fajta kiválasztást elsősorban az indokolta, hogy az 1956 utáni időszakból jóval több információval rendelkezünk a személyi állományt és a betöltött pozíciókat illetően, mint az azt megelőző évekből. Így először az 1956 után vezető beosztásban dolgozó nők szerepét, múltját tártam föl, s ebből kiindulva szélesítettem tovább a kört. Ugyanakkor az 1962 után a Belügyminisztériumba került munkatársak iratait nem vizsgáltam, mert a III. Főcsoportfőnökség felállításával már egy teljesen más hangsúlyokkal működő, professzionálisan kiépített szervezet jött létre. A kiválasztott minta ugyan semmiképp nem tekinthető reprezentatívnak, de általános következtetéseket így is le lehet vonni az állomány vezető pozícióban lévő női munkatársait illetően.

A kutatás legfontosabb forrásanyagát a politikai rendőrségen dolgozók személyi gyűjtői képezik,¹⁰ amelyek az adott munkavállaló önéletrajzát, a róla (és sokszor a családjáról) szóló környezettanulmányt, illetve a szolgálati idejük alatt keletkezett iratokat, az adatlapot (a személyi adatokkal, a származásra, szülőkre, férjre és gyerekekre, valamint a második világháború és az 1956-os forradalom alatti szerepvállalásra, a rendfokozati előrehaladásra, a betöltött tisztségekre vonatkozó részletekkel), a felsőbb vezetők minősítéseit és a nyugdíjazással kapcsolatos információkat tartalmazzák.¹¹ Ezek közül külön ki kell emelni az önéletrajzokat, részben jelentőségük, részben értelmezési lehetőségeik miatt.

⁸ A társadalmi mobilitásról lásd *Andorka Rudolf*: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Bp. 1982.

⁹ Ezek a személyi adatokon túl: a származás, az apa foglalkozása (anyáé is, ha releváns), a férj neve, foglalkozása (külön kiemelve, ha ő is BM-es), a munkásmozgalomban való részvétel(ük), a Holokausztban való érintettség, a gyerek(ek), a párttagság(ok), annak kelte, az iskolai tanulmányok a politikai rendőrséghez kerülés előtt és alatt, az előző foglalkozás(ok), a pártmozgalomban való részvétel, pártmunkák a szervekhez kerülés előtt és alatt, funkciók és rendfokozatok a politikai rendőrségnél, az 1956-os tevékenység, és természetesen: egyéb1 és egyéb2 (személyes, illetve szakmai szempontból lényeges, az előző kategóriákba be nem illeszthető, de fontos információk).

¹⁰ Belügyi nyelven: „fogyatéki iratok”. „Fogyatékos” azok a személyek jelentettek, akik nyugdíjba mentek vagy bármilyen módon befejezték a munkát a Belügyminisztériumban, személyi iratanyagukat ekkor zárták le.

¹¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), 2.8. Személyzeti, munkaügyi és pénzügyi iratok.

Önéletrajzok – elemzési szempontok

A kelet-európai diktatúrákban az önéletrajzírás, illetve -íratás bevett gyakorlat volt. Minden munkavállalás, iskolai jelentkezés esetében önéletrajzot kellett benyújtania a jelentkezőnek, s ezeket a változó egyéni (és sokszor politikai) helyzetnek megfelelően állandóan újra kellett írni. Az idő előrehaladásával ugyan az önéletrajzírás láthatóan, a szövegekből is érezhetően rutineljárássá vált, ám a tétje megmaradt.¹²

A politikai rendőrséghez benyújtott önéletrajzokkal kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy kevés őrződött meg az ÁVO, illetve az ÁVH fennállása alatt benyújtott iratokból. Sokat megsemmisítettek 1956-ban,¹³ de más módon is igyekeztek eltörölni az „ávéhás” múltat: ennek konkrét, kézzelfogható jeleként a személyi gyűjtők az ÁVH bélyegzőjével ellátott sarkát rendszerint egyszerűen ollóval levágták. A személyi adatlapokat így sokszor később töltötték ki, vagy 1956 után, a politikai nyomozó szervek újjászervezését követően, de még inkább a III. Főcsoportfőnökség felállításakor, 1962-ben. Ekkor írtattak ismét önéletrajzot az akár 1945 óta ott dolgozó beosztottakkal, akik addigra már biztosan másképp tekintettek vissza életútjukra, mint 10 évvel korábban. Ráadásul mindez sok esetben együtt járt azzal, hogy az időközben végbement szemléletbeli változás megjelent a szövegekben is: a Kádár-rendszer szűrőjén keresztül tekintettek vissza a Rákosi-korszak alatt velük történetekre, átkeretezték vagy a jótékony feledés homályába helyezték azokat.¹⁴ Az ilyen típusú önéletrajzok esetében korántsem beszélhetünk egyoldalú közlésről: a szöveget jelentősen befolyásolta, hogy láthatatlanul az is „benne van” az írásban, akinek írták. Azon a nyelven és abban a keretrendszerben kellett (volt érdemes) elkészíteni az önéletrajzot, amelyet a politikai rendőrség, tágabb értelemben a diktatórikus hatalom meghatározott.¹⁵

Ahogy minden hivatalos önéletrajz tartalmi és formai kötöttséggel járt, úgy az állambiztonsági szervekhez benyújtottak esetében is szigorú előírások voltak. A személyes adatokon túl feltétlenül be kellett számolni a származásról, a szülők felszabadulás előtti és utáni társadalmi, politikai és vagyoni helyzetéről, a testvérek körülményeiről, az iskolai végzettségéről, az előző munkahelyekről.

¹² Rainer M. János: A beilleszkedés narratívái – Önéletrajzok 1949–1951. In: *Uő: Századosok*. Bp. 2018. 258–273.

¹³ Nemcsak a forradalom alatt, hanem általában is zajlott iratmegsemmisítés. Lásd erről *Baráth Magdolna*: Az állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése. In: *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*. Szerk. Gyarmati György. Bp. 2004. 255–279.; *Cseh Gergő Bendegúz*: Az állambiztonsági iratok pusztulása 1956-ban. (Forrásközlés) *Levéltári Szemle* 56. (2006) 3. sz. 3–15.

¹⁴ *Tabajdi G.*: Tartóztaték i. m. 57.

¹⁵ Rainer M. J.: A beilleszkedés narratívái i. m. 258–259.; *Takács Tibor*: Az ávos mint szöveg. In: *A nagy testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálat 1945 utáni történetéből*. Szerk. Gyarmati György – Palasik Mária. Bp. 2012. 195–201.

Meg kellett említeni az esetleges korábbi párttagságot vagy munkásmozgalmi, szakszervezeti aktivitást, részvételt, s ki kellett térni a katonai szolgálatra (különösen a második világháború alatt), valamint az 1956-os tevékenységre is. Végül ismertetni kellett a házastárs, annak szülei és testvérei adatait, életkörülményeit, a felnőttkori gyerekek viszonyait, s fel kellett sorolni a külföldön élő rokonokat is. Mindezt általában kézzel és az elvártaknak megfelelően nem felsorolásszerűen, hanem mondatokban megfogalmazott formában kellett rögzíteniük a jelentkezőknek. „Nem az adatszerű közlésen van a hangsúly, hanem az adatok közlésén kívül az adatok kiértékelésén.” – határozták meg 1952-ben az egyik minősítési eljárásról szóló utasításban.¹⁶ A megadott szempontok ugyan korlátozhatták a fogalmazást, de gyakorlottabb önéletrajzírók jó esetben elsajátították már azokat az önreprezentációs eszközöket, egyedi technikákat, amelyek segítségével minél hihetőbb, és a konkrét adatokon túl az ilyen típusú önéletrajzokban megjelenítendő személyiségfejlődési utat („hogyan lettem kommunista”) is bemutatató önéletírást nyújthattak be.¹⁷ Kulturális szinttől, iskolázottságtól, tapasztalattól és egyéb körülményektől függően tehát volt lehetőség arra, hogy az önéletrajzíró valamelyes egyéni színt, szubjektív elemet is belevigyen egy-egy szövegbe, vagy akár a meggyőződőt, a hihetőséget növelje – például sok névvel, helyszínnel, adattal alátámasztva az életrajzban írtakat.¹⁸ Így a szűken vett adatok halmozata semleges hangnemű megfogalmazásban megjelenítő önéletrajzoktól kezdve egészen a korfestő beszámolóig sokféle önéletrajzzal találkozhat az olvasó.

Az önéletrajzoknak a feltétel nélküli elkötelezettségről, a párt és az eszme iránti lojalitásról kellett tanúskodniuk, hiszen a politikai megbízhatóság az állambiztonsági szolgálat alapfeltétele volt. Ha a jelentkező nem tudta saját munkásmozgalmi múlttal vagy abban érintett felmenőkkel igazolni, reprezentálni hűségét, sőt esetleg volt néhány apró folt a saját vagy családja történetében, gyakran szerepelt az életrajzban valamiféle „megtéréstörténet”, a „megvilágosodás pillanata” vagy az ehhez kapcsolódó esemény.¹⁹ A nők esetében hangsúlyosan jelent

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), XIX B1-az Belügyminisztérium, Belső normák gyűjteménye 1945–1990 (a továbbiakban: XIX B1-az), 10-1762/1952 ÁVH T. biz. 035/1952.07.09. Ideiglenes minősítési utasítás az Államvédelmi Hatóság Belső Karhatalom tisztjei számára, 1952. júl. 9. – A minősítési eljárást nagyon komolyan vették és számtalan parancsban szabályozták különböző szinteken.

¹⁷ *Rainer M. J.*: A beilleszkedés narratívái i. m. 258., 264.; *Takács T.*: Az „ávós” i. m. 206.

¹⁸ Így tett Harangozó Szilveszter is. – ÁBTL 2.8.1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai. I. sorozat I/1. tétel. Iratok: A BM Központi Fogvatéki anyagai (Személyi gyűjtői) (a továbbiakban: 2.8.1. – I.s. I/1.r.) – 13834 Harangozó Szilveszter önéletrajza, 1953. márc. 27.; *Takács T.*: Az „ávós” i. m. 206.

¹⁹ Harangozó Szilveszter konkrétan megnevezte a napot is, ami ehhez köthető: a népi kollégiumba kerülésének napját. Lásd *Takács T.*: Az „ávós” i. m. 203.; *Rainer M. J.*: A beilleszkedés narratívái i. m. 258.

meg az a motívum, hogy a felszabadulás előtt vagy még többször: mielőtt a férjét megismerte volna, egyáltalán nem foglalkozott politikával, akkor azonban bekapcsolódott a munkásmozgalomba, s a párt megmutatta a helyes utat, megnyitotta előtte a lehetőséget – vagyis az önéletrajzíró lojalitásának megfogalmazása közben pozitív személyiségfejlődési folyamatáról is beszámolt.²⁰ Ez pedig, amennyiben párosult a másik alapvető alkalmaztatási kritériummal, azaz a megfelelő származással, megnyitotta előtte a kapukat az állambiztonsági szervekhez iskolai végzettség hiányában is.

Szintén kötelezően elvárt elem volt a származás feltüntetése az önéletrajzokban, hiszen ez is a megbízhatóságot mutatta – volt „uralkodó osztályok” tagjai természetesen eleve nem kerülhettek a politikai rendőrséghez. A belépők többsége gyakran be is sorolta magát egy hivatalos származási osztálykategóriába,²¹ és legtöbbször még csak ferdíteniük sem kellett: a jelentkezők zöme valóban nagyon mélyről jött, így az önmeghatározásnál leggyakrabban a munkás, paraszt, szegényparaszt megnevezés szerepel, s ha valakinek az apja kivételesen értelmiségi volt (s általában csak az apa foglalkozása volt mérvadó, hiszen az anya a legtöbb esetben a háztartást vezette és a gyerekeket nevelte), akkor mindig konkrét foglalkozást neveztek meg. Az alacsony osztályhelyzet bemutatását erősítette gyerekkori szegénységük – és ennek egyik következményeként iskolázottsági hiányosságaiak – részletezése is.

Miután az állambiztonsági szervek minden önéletrajzban szereplő adatot ellenőriztek, „lekátézták” a jelentkezőt, azaz környezettanulmányt készítettek róla: kikérdezték a szomszédait, véleményt kértek előző munkahelyeiről, adatokat szereztek be a szülőkről, testvérekről, nem volt érdemes elhallgatni az igazságot a származást illetően (sem), hiszen egy ilyen hazugság, ha kiderült, büntetést, elbocsátást vonhatott maga után.²²

Az önéletrajzok elemzésénél érdekes adalékokkal szolgálhat az is, hogy írják milyen nyelvi eszközöket alkalmaztak. Akik már valamelyest járatosabbak voltak a rituális nyelvhasználatban, azok a kor propagandanyelvezetének megfelelően érzelmmel telített szavakkal fejezték ki a párt, a Szovjetunió, az eszme iránti hűségüket, és ítélték el az ebben a nyelvi keretrendszerben gyakran „Horthy-fasizmus”-nak nevezett előző rendszert. Ehhez azonban előbb el kellett

²⁰ Rainer M. J.: A beilleszkedés narratívái i. m. 258.

²¹ Ezek a marxi filozófiából alkotott leegyszerűsített kategóriákba (munkás-paraszt-értelmiségi) való önbesorolást jelentették, amelyet Rainer M. János a „Századosok” esetében a legenyhébb önéletrajzi technikának írt le. – Uo. 263.

²² Bális Óvári Pálnéről például alaposabb tájékozódás után megállapították: „kupec-kulák családból származik, amit eltagadott, kétszínű, erkölcstelen ember”. El is bocsátották. – ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 364. Bális Óvári Pálné. Javaslat [Bális Óvári Pálné elbocsátására], 1954. jan. 25.

sajátítaniuk az érvényesüléshez vezető „kommunista nyelvet”, beszédmodot, reprezentációs mintákat, ami a politikai rendőrséghez jelentkező – sokszor pályakezdő, iskolázatlan – nők esetében komoly kihívást jelenthetett.²³ Miután azonban legtöbbször nincs meg a szervekhez belépők első önéletrajza, vagy nem találunk későbbieket, így nincs olyan összehasonlítási alap, amely pontos információval szolgálhatna egyrészt a szovjet típusú önéletrajzírásban való jártasságról, másrészt az esetleges politikai hangsúlyeltolódásokról. Tapasztalataim alapján jellemzően két esetben nem használtak az önéletrajzírók semmiféle megerősítő eszközt: ha az író vagy családja érintett volt a holokausztban, vagy ha valakinek komoly illegális kommunista múltja volt. Ezekben az esetekben csak száraz, szinte „kopogó” mondatokat olvashatunk – az önéletrajzírók valószínűleg úgy érezték, hogy nincs szükség hitük bizonyítására.²⁴

Általános jellemzője az önéletrajzoknak, hogy íróik passzív szereplőként mutatják be magukat. Egész élettörténeteket beszéltek el úgy, mintha az események csak megtörténtek volna velük, s nekik nem lett volna befolyásuk helyzetükre. A szülők, a férjek és nem utolsósorban az „életük feletti felügyeletet” átvevő párt döntött sorsuk alakulásáról. Ennek nyelvi kifejezései az „ide kerültem”, „ide helyeztek”, illetve „a párt ide küldött”, „a párt kiemelt” típusú fordulatok.

Női vezetők a politikai rendőrségen (1956–1962)

Az alábbiakban az említett közel száz feldolgozott személyi iratgyűjtemény közül az 1956-os forradalom leverését követően megalakult régi-új állambiztonsági szerv, a Belügyminisztérium (BM) II. (Politikai Nyomozó) Főosztálya vezető beosztású – osztály-, alosztály, titkárság-, illetve csoportvezető – női alkalmazottainak életét, körülményeit vizsgálom elsősorban hátterükre, politikai rendőrséghez vezető útjukra koncentrálni, kevesebb figyelmet szentelve a szerveknél betöltött funkcióikra.²⁵ Történeteik annál is inkább érdekesekek, mert életútjukban – „a civilekéhez” hasonlóan – ugyanúgy kirajzolódnak a 20. század sorsfordulói, s ez még akkor is így van, ha vita tárgya, hogy az államvédelem/állambiztonság szervezete mennyire volt szerves része a társadalomnak, illetve mennyire működött attól elszigetelve.

A politikai rendőrség állománya egészen az 1970–1980-as évekig kifejezetten fiatalnak volt mondható, a munkatársak döntő része az 1920–1930-as években

²³ A kommunista nyelv elsajátításáról lásd *Hubák Heléna*: Agitátorok. Kommunista mozgósítás a pártállam kiépítésének mindennapjaiban (1948–1953). Bp. 2022. 112–154.; *György Péter*: Az ismeretlen nyelv. A hatalom színrevitele. Bp. 2016.

²⁴ Mindkettőre lesz példa alább.

²⁵ Vezetőknek – rendfokozattól függetlenül – azokat tekintem, akiknek voltak beosztottjaik.

1. táblázat Női vezetők a politikai rendőrségen (1956–1962)

NÉV	SZÜL. ÉV	SZÜL. HELY	SZÁRMAZÁS	VÉGZETTSÉG	POZÍCIÓ 1956–1962	FÉRJ NEVE	FÉRJ POZÍCIÓJA
Antonovics Erzsébet	1912	Budapest	munkás	hat elemi, szabó	csoportvezető, BM II/10. (Operatív Technikai) Osztály (rejtjelzés)	–	–
Dr. Bálint Ferencné Holzpfel Éva	1930	Szombathely	alkalmazott	érettségi (1948), ELTE ÁJK (1959)	alosztályvezető, BM II/11-a (Operatív Nyilvántartó Osztály, hálózati) alosztály	Dr. Bálint Ferenc	r. őrgy., BRFK
Bán Józsefné Kellermann Mária	1931	Zalaegerszeg	munkás	érettségi (1958), ELTE ÁJK (1961)	osztálytitkárság-vezető, BM II/9. (Környezettanulmányozó és Figyelő) Osztály	Bán József	postatanácsos
Barta Gyuláné Somogyi Edit	1926	Balatonederics	alkalmazott	gimnázium (1940), fényképészet, segédvizsga (1946), gyors-gépiró (1946), BME műszer-mémók (1958)	mb. alosztályvezető, BM II/10-j Központi Fotolaboratórium; id. mb. alosztályvezető, BM II/10-h alosztály	Barta Gyula	főop. r. őrgy., BM II/6.
Balogh Mária	1907	Abony	értelmiségi	négy polgári, egy év kereskedelmi, Nyugati Kisebbségek Kommunista Egyesülete (Moszkva)	csoportvezető, BM II/13. („K” Ellenőrzési) Osztály	–	–
Figlár Ferencné Neubauer Ilona	1929	Pest-érzsébet	munkás	négy polgári, egy év kereskedelmi	csoportvezető, BM II/11. (Operatív Nyilvántartó) Osztály, prioráló csoport	Figlár Ferenc	zenész
Kertész Endréné Vitrol Valéria	1926	Egyek	kiskereskedő	négy polgári	csoportvezető, BM II/10. (Operatív Technikai) Osztály	Kertész Endre	titkárságvezető, BM ORFK; alosztályvezető, BM III/II.
Kunos Lászlóné Gerő Zsuzsanna	1926	Budapest	alkalmazott	érettségi (1944)	csoportvezető, BM II/10-a (Technikai figyelő, fordító) alosztály	Kunos László	osztályvezető, BM II/12. Osztály; igazgatóhelyettes, Budapesti Vendéglátóipari Tröszt; főszerkesztő-helyettes, Magyar Rádió
Oláh Erzsébet	1927	Tyukod	szegényparaszt	hat elemi, négy polgári (1946), szakérttségi (BM ÁVH 1954)	csoportvezető, BM II. (Politikai Nyomozó) Főosztály Tröszt, Tájékoztató Csoport	–	–

NÉV	SZÜL. ÉV	SZÜL. HELY	SZÁRMAZÁS	VÉGZETTSÉG	POZÍCIÓ 1956–1962	FÉRJ NEVE	FÉRJ POZÍCIÓJA
Oroszi Istvánné Radnai (Ringwald) Éva	1924	Budapest	kisiparos	négy polgári (érettségi, 1957)	csoporvezető, BM II/11. (Operatív Nyilvántartó) Osztály	Oroszi István	főszerkesztő, Népszava
Molnár Lajosné Babos Anna	1917	Graz	munkás	hat elemi	csoporvezető BM II/11-a (Operatív Nyilvántartó Osztály hálózati) alosztály	Molnár Lajos	aszatlosseged
Rudas Ilona	1918	Kispest	kisiparos	négy polgári (1934)	alosztályvezető, BM II/10-a (Technikai figyelő, fordító) alosztály	–	–
Sánta Józsefné Hambalk Mária	1913	Budapest	munkás	négy polgári	csoporvezető, BM II/11. (Operatív Nyilvántartó) Osztály	Sánta József	szabóság, szabó; politikai munkatárs, Közalalmazottak Szakszervezete
Somfai Lászlóné Dellaszéga Ilona	1925	Rakaca	munkás	négy polgári, női kalapos (érettségi, 1957)	alosztályvezető, BM II/11. (Operatív Nyilvántartó) Osztály	Somfai László	műszerész
Tóth Ferencné Wittinger Mária	1915	Sárvár	munkás	négy polgári (1929), gimnázium (BM AVH, 1954)	titkárságvezető, BM II/6. (Ipari Elhárító) Osztály	Tóth Ferenc	parancsnok, Igazságügyi Minisztérium, Márkó utcai fogház; személyzeti vezető, Állami Áruházak
Tóth Miklósné Hegedűs Erzsébet	1919	Ebed	munkás	hat elemi, két év gimnázium (BM, 1954)	mb. csoportvezető, BM II/9. (Környezetanalízis és Figyelő) Osztály, Értékelő Csoport	Muck Dezső Tóth Miklós	Muck Dezső: év. beosztott; Tóth Miklós: tolmács, fordító, fényképész, laboráns, esztergályos, BM II/9. Osztály
Török Mihályné Hoffmann Rózsa	1919	Budapest	munkás	négy polgári, varrónő	csoporvezető, BM II/11. (Operatív Nyilvántartó) Osztály	Török Mihály	politikai munkatárs, textilszakszervezet
Varga Antalné Évin Ilona	1928	Kiskunhalas	szegényiparaszt	nyolc általános (1942), női fodrásztanuló	osztályvezető-helyettes, mb. osztályvezető, BM II/13. („K” Ellenőrzési) Osztály, levelellenőrzés	Varga Antal	r. szds., Bp-i Órzaszólalj (1957)
Wagner Anna	1898	Budapest	értelmiségi	kereskedelmi középiskola, Nemzetközi Lenin Iskola (Moszkva)	osztályvezető, Üdtöltetési és Gyermekneveltetési Központ	–	–

Forrás: A táblázat a szerző saját munkája

született. Ez igaz a kutatás keretében eddig feltárt 94 női beosztottra is.²⁶ Az 1956 és 1962 között vezető pozíciókat betöltő 19 nő között azonban bőven voltak idősebbek is: volt két régi, ekkorra már idősebbnek számító munkatárs (1898, 1907), heten az 1910-es években születtek, nyolcan a húszasokban és mindössze ketten az 1930-as években. Tehát a fiatalabbak is alapvetően a Horthy-korszakban szocializálódtak, s voltak személyes élményeik a második világháborúról is, bár természetesen más-más nemzedéki tapasztalatai lehettek az idősebbeknek és a fiataloknak.

A vizsgált vezetői kör születési helyeit tekintve is változatos képet kapunk: a legtöbben (hatan) Budapestről származtak, őket követték a dunántúliak és a kelet-magyarországiak (négyen-négyen). Hárman jöttek Pest megyéből (ebből ketten a később Budapest részévé vált Kispestről, illetve Pesterzsébetről), egy vezető beosztású nő Esztergom közeléből, de a születése évében, 1919-ben Csehszlovákiához került Ebed községből származott, egy fő pedig Grazból. A nagy többség Budapesten vagy vidéki városokban (Szombathely, Sárvár, Zalaegerszeg, Kiskunhalas) született és nőtt föl, és csak néhányan kis falvakban (például Rakaca, Egyek).

Az apák foglalkozását illetően leképeződött a politikai elvárás: az ebben az időszakban használt vulgármarxista tipizálásnak megfelelően a származási kategóriák szerint ketten szegényparaszток (falusi komenciós kovács, napszámos), ketten pedig kisiparosok (pékmester, órásmester) voltak. Nagy többségük, azaz kilenc életrajzíró jelölte édesapját munkásnak (ács, MÁV-kocsirendező, kőfaragósegéd, cukorkagyári munkás, nyomdász, géplakatossegéd), hárman alkalmazottnak (kávéházi portás, MÁV-főellenőr, biztosítási ügynök) ketten pedig értelmiséginek (tanító, rabbi és tudós) – de nem írták le az „értelmiségi” megjelölést. Egy vezetőnek kiskereskedő volt az apja. A listából nyilvánvaló, hogy a többség – a politikai rendőrség és általában a rendszer elvárásainak megfelelően – munkásszármazásának mutatta be magát, ezzel is erősítve rendszerhűségének ábrázolását.

A gyermekkori nehéz körülmények általánosak voltak a jelentkezők körében, akár vidéken, akár városban nőttek fel. Sánta Józsefné Hambalkó Mária 11 éves korában a Gyermekvédő Liga segítségével Hollandiában töltött másfél évet,²⁷ mások pedig már egészen fiatalon, 13–14 évesen kénytelenek voltak munkába állni. Molnár Lajosné Babos Anna például a hat elemi és a háztartási iskola elvégzése

²⁶ Tabajdi Gábor a BM III/III. Csoportfőnökség állományát, és azon belül is a 133 alezredesi rendfokozatig eljutó főtisztgi gárdát vizsgálva hasonló megállapításra jutott. – *Tabajdi G.: Tartótisztek* i. m. 17–22.

²⁷ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 4830 Sánta Józsefné önéletrajza, 1958. aug. 31. (a továbbiakban: Sánta; külön jelzem, ha nem az önéletrajzáról van szó). Az első világháború után a Gyermekvédő Liga nagyjából 60 000 éhező, árva, elszegényedett gyereket juttatott Nyugat-Európába, elsősorban Hollandiába és Belgiumba, hogy megerősödvé térhessenek haza.

után 14 évesen kezdett el textilipari cégeknél szövönőként dolgozni,²⁸ Kertész Endréné Vitriol Valéria pedig 1941-ben, 15 évesen Budapestre kerülve cipőfelsőrész-tűző lett,²⁹ Dr. Bálint Ferencné Holzapfel Éva a gimnáziumi tanulmányai mellett egy kertészetben vállalt munkát.³⁰ Feltűnő, hogy a vizsgált 19 fős csoportból senki nem adott számot arról, hogy háztartási alkalmazottként, cselédként dolgozott volna a két világháború között, holott ez a falusi lányok egyik jellemző útja volt,³¹ és a 94 fős mintában szerepelnek is cselédek (9 fő). A családi elszegényedés okai között megjelenik a gazdasági világválság,³² és a körülmények ismertetésében gyakran szerepel a sok testvér a szegénység és az iskolázatlanság egyik meghatározó tényezőjeként.³³

A falun felnőttek közül többen említik a földínséget a rossz körülmények okaként: „Mivel szüleimnek kevés földjük volt, apám a vasúthoz ment dolgozni.”³⁴ Néhányan beszámoltak arról, hogy a családjuk a földreform bevezetésekor kapott földet: „Apám [...] földműveléssel foglalkozott, felesföldön dolgozott a felszabadulásig. A felszabadulás után a földreform során 7 hold földet és egy házhelyet kaptak.”³⁵ „Édesapám cseléd volt, vagy napszámba járt, abból éltünk. 1947-ben kapott 3 kh földet.”³⁶ De írtak a tévesztésről is: mindkét említett esetben az apa 1949-ben alapító tagja volt a helyi termelőszövetkezetnek, beadták frissen kapott földjüket. Ám míg Oláh Erzsébet édesapja – bár az önéletrajzíró szerint 1956-ban tiltakozott a termelőszövetkezet feloszlata miatt – 1958-ig nem lépett vissza a szövetkezetbe,³⁷ addig Varga Antalné Évin Ilona apja annak vezetője maradt.³⁸

A 19 főből többen is elvesztették édesapjukat még kisgyermekkorukban,³⁹ mások annak alkoholizmusáról számoltak be: „Apám részeges megbízhatatlan ember

²⁸ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 3839 Molnár Lajosné önéletrajza, d. n. (az érkeztetés dátuma: 1952. jún. 20.) (a továbbiakban: Molnár)

²⁹ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 2667 Kertész Endréné önéletrajza, 1963. márc. 20. (a továbbiakban: Kertész)

³⁰ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 12318 Dr. Bálint Ferencné önéletrajza, d. n. (a továbbiakban: Bálint)

³¹ Lásd pl. *Gyáni Gábor*: Család, háztartás és a városi cselédség. Bp. 1983. 230–244.; *Trädler Henrietta*: A budapesti házi cselédség társadalomtörténete a 19. század közepétől a 20. század közepéig. Cseléd-biográfia-értelmezések. Doktori disszertáció (ELTE BTK). Bp. 2022. 60–63., 71–99.

³² ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 4765 Rudas Ilona önéletrajza, 1957. máj. 7. (a továbbiakban: Rudas)

³³ Uo.; ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 3408 Somfai Lászlóné önéletrajza, d. n. (a továbbiakban: Somfai); uo. 0058 Antonovics Erzsébet önéletrajza, 1957. júl. 21. (a továbbiakban: Antonovics)

³⁴ ÁBTL 2.8.2.2. Belügyminisztérium III/II. Csoportfőnökség titkos és szigorúan titkos állományú beosztottainak iratai. I. tétel (Személyi gyűjtők) – 31 Tóth Miklósné önéletrajza, d. n. (az érkeztetés dátuma: 1953. máj. 15.) (a továbbiakban: Tóth M.)

³⁵ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 11276 Oláh Erzsébet önéletrajza, 1958. febr. 15. (a továbbiakban: Oláh)

³⁶ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 9602 Varga Antalné önéletrajza, 1957. máj. 11. (a továbbiakban: Varga)

³⁷ ÁBTL Oláh

³⁸ ÁBTL Varga

³⁹ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 5884 Török Mihályné önéletrajza, 1952. dec. 1. (a továbbiakban: Török); uo. 8356 Kunos Lászlóné önéletrajza, 1962. dec. 11. (a továbbiakban: Kunos)

volt, családjával keveset törődött, mindene az ital volt, így mind hosszú éveken keresztül a legnagyobb nyomorban éltünk. Lakásunkból 2, 3 hónaponként kilakoltattak, mert lakbért sohasem akart fizetni, mindég a népkonyhán ettünk [...] 1941-ben öngyilkos lett” – írta Oroszi Istvánné Ringwald Éva.⁴⁰ Molnár Lajosné Babos Anna az egyébként igen részletes, 12 oldalas önéletrajzában kevesebb indulattal, de „öntudatlan alkoholistának” nevezte apját.⁴¹

A rossz anyagi körülmények iskolázottsági hiányosságokkal is párosultak. A politikai rendőrséghez belépők között az volt a leginkább jellemző, amit a hat testvérrel és egyszerű falusi kovácsként dolgozó apával rendelkező, szatmárökörítói Oláh Erzsébet fogalmazott meg: „a 6 elemi elvégzése után tovább szerettem volna tanulni, de nem volt miből, másrészt nagy volt a család, testvéreim között én voltam a legidősebb és szüleimnek kellett segíteni. 13 éves koromtól dolgozom” – írta.⁴²

A 19 női vezetőből az ÁVH-hoz, illetve a Belügyminisztériumba kerülésük előtt a legtöbben, 11-en négy polgárral (illetve egyikük az iskolarendszer 1940-ben történt átalakítása miatt nyolc általánossal) rendelkeztek. Közülük ezt követően többen valamilyen szakmát tanultak és folytattak: Tóth Ferencné Wittinger Mária például női szabónak tanult, és szakmájában is dolgozott, sőt ő kivételesen – azt sajnos nem részletezi, hogyan – már ekkor „ki tudott törni”: 1939-től 1945-ig önálló női szabó volt.⁴³ Sánta Józsefné Hambalkó Mária papírkereskedésekben dolgozott és borítékkészítő volt,⁴⁴ Somfai Lászlóné Dellaszéga Ilona kalapos. Oroszi Istvánné Ringwald Évának az egész családja kesztyűkészítéssel foglalkozott, ő is kesztyűszabász lett, s ennek révén kapcsolódott be a szakszervezeti mozgalomba.⁴⁵ Többen egyéves kereskedelmi tanfolyamot végeztek a négy polgári elvégzése után.⁴⁶ Négy későbbi vezető rendelkezett hat elemivel a politikai rendőrséghez való kerülése előtt, ők gyári munkásként (szövmőként, harisnyaformázóként) dolgoztak,⁴⁷ otthoni varrással foglalkoztak, vagy alkalmi munkákat végeztek.⁴⁸ Négyen már a szolgálatokhoz kerülésük előtt megszerezték az érett-

⁴⁰ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 6902 Oroszi Istvánné önéletrajza, 1950. nov. 13. (a továbbiakban: Oroszi)

⁴¹ ÁBTL Molnár

⁴² ÁBTL Oláh

⁴³ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 5748 Tóth Ferencné önéletrajza, 1956. jún. 20. (a továbbiakban: Tóth F.)

⁴⁴ ÁBTL Sánta

⁴⁵ ÁBTL Oroszi

⁴⁶ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 10680 Figlár Ferencné önéletrajza, 1958. máj. 29. (a továbbiakban: Figlár); uo. 8607 Bán Józsefné önéletrajza, 1962. jún. 10. (a továbbiakban: Bán); uo. 0263 Balogh Mária önéletrajza, 1962. júl. 13. (a továbbiakban: Balogh)

⁴⁷ ÁBTL Oláh, Molnár, Antonovics

⁴⁸ ÁBTL Tóth M.

segít, egyiküknek, Bartha Gyuláné Somogyi Editnek emellett még fényképészeti segédvizsgálója is volt.⁴⁹

Figyelemre méltó, hogy a második világháború, a harcok, a pusztítás és a háború alatti nélkülözés tapasztalata nem jelenik meg hangsúlyosan az önéletrajzokban, csak egy-egy egyszerű megjegyzés formájában: „Felszabadulás után – miután lakásunk lakhatatlan volt – vidékre mentünk”;⁵⁰ „Anyám betegsége súlyosbodott, így a munkát folytatni nem tudtam, és a közlekedési nehézségek is megromlottak a háború következtében” – írta Tóth Miklósné Hegedűs Erzsébet.⁵¹

Az anya betegsége többször is szerepel arra való hivatkozásként, hogy miért nem tudott az önéletrajzíró munkát vállalni, miért volt háztartásbeli otthon: „Felszabadulás után csaknem egy évig anyám betegsége miatt nem dolgoztam. (Anyám 1945 márciusában agyvérzést kapott.)” – írta Rudas Ilona.⁵² „Iskoláim elvégzése után háztartást vezettem, mivel anyám azokban az időkben is súlyos idegbajban volt és állandóan betegeskedett.” – számolt be Tóth Miklósné Hegedűs Erzsébet.⁵³ „Iskoláim elvégzése után 2 évet odahaza töltöttem, Anyám betegsége miatt, majd női-szabó tanoncnak mentem.” – írta Tóth Ferencné Wittinger Mária.⁵⁴ Nem tudhatjuk, hogy az utóbbi esetekben valóban az anya súlyos betegsége, a háborús körülmények vagy a hagyományos családmódel és a női életpálya járult hozzá az otthonléthez, de az mindenesetre jól látszik, hogy az önéletrajzírók magától értetődőnek tartották, hogy a háztartás vezetése egész embert kíván(t) – már csak azért is, mert több családban kisebb testvérek is voltak, akikről az anya kiesése esetén gondoskodni kellett. De azért is „magyarázkodhattak”, mert az új rendszerben bűnnek számított, ha valaki nem vállalt állást, nem dolgozott, és a háztartási munkát nem tekintették annak: azzal, hogy Rudas Ilona pontosan megnevezte anyja betegségét, egyúttal megerősítette azt a képet magáról, hogy nem valamiféle „kényelemszeretből”, „lustaságból” (amely elítélendő kispolgári tulajdonságnak számított, s az ilyen embereket így aztán a megbízhatatlanok közé sorolták) nem vállalt munkát, hanem azért, mert anyja valóban súlyos beteg volt.

A holokauszt nyolc önéletrajzban szerepel valamilyen formában. Négyen – Barta Gyuláné Somogyi Edit, Kunos Lászlóné Gerő Zsuzsanna, Török Mihályné Hoffmann Rózsa és Kertész Endréné Vitriol Valéria – maguk is

⁴⁹ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 10032 Barta Gyuláné önéletrajza, 1962. júl. 23. (a továbbiakban: Barta) Érettségivel rendelkezett még Dr. Bálint Ferencné, Kunos Lászlóné és Wagner Anna.

⁵⁰ ÁBTL Sánta

⁵¹ Uo.

⁵² ÁBTL Rudas

⁵³ ÁBTL Tóth M.

⁵⁴ ÁBTL Tóth F.

megjárták a koncentrációs táborokat. Oroszi Istvánné Ringwald Éva hamis papírokkal bujkált a lakóhelye közelében, Dr. Bálint Ferencné Holzapfel Éva pedig az édesanyjával együtt bujkált, miután apja – ahogy önéletrajzában írja – 1944-ben öngyilkos lett,⁵⁵ Wagner Anna nővére Dachauból nem tért vissza, Tóth Miklósné Hegedűs Erzsébet a sógora hányattatásairól írt, aki Németországba vitele előtt szökött meg a munkaszolgálatból, ahová a „nyilaséra alatt [...] származásánál fogva” vitték.⁵⁶ Ezekre a beszámolókra – mint azt az utóbbi esetben láthatjuk – jellemző volt a „zsidó” szó használatát is kerülő nyelvhasználat. Barta Gyuláné Somogyi Edit édesanyja elvesztéséről például így írt: „Édesanyám háztartásbeli volt, 1945-ben deportálás alatt halt meg”.⁵⁷ Az önéletrajzíró nem aktív, cselekvő módon fogalmaz, nem azt írja, hogy „megölték”, és nem is azt, hogy „a deportálás következtében halt meg”, hanem hogy „a deportálás alatt halt meg” – azaz „csupán” megtörtént az esemény. Hasonló tömörséggel fogalmaz Kertész Endréné Vitriol Valéria is: „1944. október 23-án deportáltak, Lichtenwörthben (Ausztria) voltam 1945. májusig, ekkor szabadult fel ez a rész és utána jöttem haza [...]. Szüleim 1944-ben meghaltak, testvérem nincs, nem is volt.”⁵⁸

Török Mihályné (Tótisz Manóné) Hoffmann Rózsa és még inkább Oroszi Istvánné Ringwald Éva úgy írtak a vészkorszakban átéltekről, hogy azt összefüggésbe hozták baloldaliságukkal. Előbbi úgy rögzítette elhurcoltatását, mint ha az egy röpke epizód lett volna munkával töltött életéből: „A Chinoin gyárban 1949-ig dolgoztam kb. egy és fél évi megszakítással, amikoris deportálva voltam Németországba. 1945. augusztusban jöttem haza, kétheti pihenés után újra jelentkeztem régi munkahelyemen [...]. Deportálás után a Chinoin gyárban újra az SZDP tagja lettem. A politikával még nem nagyon foglalkoztam, mert még az átéltek hatása alatt voltam. Az MKP-ba az egyesülés előtt 1948 márciusában léptem be”.⁵⁹ Ő a Szolgálati adatlapon, a „Tartózkodott-e külföldön a felszabadulás előtt vagy után?” kérdéshez tartozó rovatba – ahová mások külföldi üdüléseiket jegyezték fel – is beírta, hogy „Németország, 1944–1945, deportálás”.⁶⁰ Oroszi Istvánné Ringwald Éva viszont 1950-ben illegális kommunista tevékenysége részeként tett említést bujkálásáról: „1944 nyarától a felszabadulásig idegen név alatt elvtársaknál laktam.”⁶¹ Csak az 1956-ban készült környezettanulmányból, a házfelügyelő elmondásából derült ki, hogy – szintén a korabeli szóhasználat

⁵⁵ ÁBTL Bálint

⁵⁶ ÁBTL Tóth M.

⁵⁷ ÁBTL Barta

⁵⁸ ÁBTL Kertész

⁵⁹ ÁBTL Török

⁶⁰ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 5884 Török Mihályné Hoffmann Rózsa. Szolgálati adatlap, 1962. máj. 24.

⁶¹ ÁBTL Oroszi

szerint – „faji üldözöttként” bujkált anyjával és lánytestvérével, bátyját pedig zsidó levontként deportálták.⁶² A család teljesen meg is változtatta a nevét: az apa nevét Ringwaldról Radnaira, az anya nevét Weiszről Kertészre cserélték.⁶³

Noha a politikai rendőrséghez vagy bármilyen hatósághoz benyújtott önéletrajz műfaja eleve nem tette lehetővé a holokausztban átéltek leírását, látható az írók törekvése az elhallgatásra, a torzításra. A szerzők hivatalos önreprezentációjához nem tartozott, nem is tartozhatott hozzá zsidóságuk hangsúlyozása, hiszen a kommunista mozgalomban, a pártban, a rendszerben nem létezett különbségétel „zsidók” és „nem zsidók” között, ami azt is jelentette, hogy erről a kérdésről nem lehetett beszélni, s ez lehetetlenné tette a traumák személyes és társadalmi feldolgozását.⁶⁴ Hivatalos mártírok csak olyan üldözött kommunisták lehettek, mint amilyenek Oroszi Istvánné Ringwald Éva bemutatta magát. Ha fel is merült a származás, illetve a deportálás, akkor az csak abból a célból történhetett, hogy bizonyítsa az érintett hűségét: „Bartáné elvtársnő [...] munkatársai előtt többször saját életkörülményein keresztül bizonyítja be a kapitalizmus rothadtságát, s ugyanakkor háláját fejezi ki a Szovjetunió iránt, mivel felszabadították hazánkat, ezzel ő a saját életét kapta vissza.”⁶⁵

Fordulópontok. A munkásmozgalmi múlt a szövegekben. A Párthoz és a politikai rendőrséghez vezető utak

A legtöbb önéletrajzban szerepel vagy valamiféle „megtéréstörténet”, az igazsághoz vezető út bemutatása, vagy olyan személy(ek) megjelölése, akik fontos szerepet játszottak ebben. Nem volt ez másként a vizsgált csoport tagjainál sem. Közülük, aki tehette, illegális tevékenységére is hivatkozhatott.

Oroszi Istvánné Ringwald Évának például a Kesztyűipari Munkások Szakszervezetébe történő belépése jelentette a fordulópontot, ettől kezdve kapcsolódott be a mozgalomba. Önéletrajza szerint járt Ságvári Endre szemináriumára, majd az ott tanultak alapján maga is tartott továbbképzéseket. A német megszállásig részt vett a Vörös Segély gyűjtéseiben, látogatta a bebörtönzött elvtársakat a Margit körúton, s amint lehetett, belépett a pártba. Baloldali magatartásában a családi háttér is bizonyosan szerepet játszott, hiszen bátyja is szakszervezeti

⁶² ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 6902 Oroszi Istvánné. Környezettanulmány, VIII/4. alosztály, 1956. márc. 26.

⁶³ ÁBTL 2.8.1. 665/1963.10.14. BM III. Főcsoportfőnök-helyettesi parancs, 1963. okt. 14.

⁶⁴ Lásd erről pl. *Karady Viktor*: A magyarországi antiszemitizmus: kísérlet egy történeti kérdéskör megközelítésére. Egy megoldhatatlan probléma és a nagy 1945-ös törés. Regio Kisebbségstudományi Szemle 2. (1991) 2. sz. 1–21.

⁶⁵ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 10032 Barta Gyuláné. Minősítési lap, BM II/10-g alosztály, 1960. febr. 14.

tag volt, és barátai feljártak hozzájuk gyűlést tartani.⁶⁶ Férjét is, aki szintén kesztyűszabász volt, a szakszervezetben ismerte meg. Oroszi István katonai szolgálata alatt átállt a Vörös Hadsereghez, 1945 után a Bőripari Szakszervezet titkára lett, majd 1950-ben a *Népszava* termelési rovatának vezetője, 1953 és 1956 között pedig főszerkesztője volt.

Rudas Ilona önéletrajzában testvérei baloldali politikai meggyőződését és 1945 után betöltött komoly pozícióit (vállalatvezető, ügyész, rendőr nyomozó százados) használta megerősítésként, de kitért a saját szerénynek minősített szerepére is: „A felszabadulás előtt pártnak tagja nem voltam. Egyes kisebb feladatokkal, mint röpcédula sokszorosítás, széthordással segítettem a párt munkáját. Azontúl néhány lebukott elvtársat láttam el könyvvel, tiszta fehérneművel.”⁶⁷

Tóth Miklósné Hegedűs Erzsébet pedig nővéreére hivatkozott, aki beszélt neki a Vörös Segélyről, és anyagilag is támogatta a kerepestarciai kommunistákat (valamint bújtatta munkaszolgálatból megszökött férjét).

A 19 fős csoportból hárman is voltak olyanok, akik az előbbieknél sokkal szorosabban kapcsolódtak a kommunista mozgalomhoz. Kettő közülük hosszabb ideig a Szovjetunióban éltek a nemzetközi mozgalom tagjaként. Róluk nem mindennapi élettörténetük miatt is érdemes bővebben szót ejteni, hiszen valóban életüket adták a pártért, az döntött sorsuk alakulásáról.

Az 1898-as születésű Wagner Anna apja és anyai nagyapja is tanító volt, ő a kereskedelmi középiskola elvégzése után könyvelőként, majd egy könyvkereskedésben dolgozott.⁶⁸ Ekkor már kapcsolatban állt Vági Istvánnal, a győri szociáldemokraták vezetőjével, a később Szovjetunióban kivégzett kommunista politikussal.⁶⁹ 1924-ben már a párt „küldte fel” Prágába, a Kommunista Ifjúság Szövetség központjának magyar szekciójába. 1925 és 1930 között a Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) apparátusának munkatársa volt, s 1930-ban a párt Központi Bizottságának támogatásával került a Szovjetunióba, a Lenin Nemzetközi Iskolába. A Szovjetunióban dolgozott a Profinternnél (The Red International of Labour Unions – Vörös Szakszervezeti Internacionálé), a Nemzetközi Vörös Segélynél és a moszkvai rádió magyar szerkesztőségében is. „1941. októberben a Komintern megbízásából egy evakuációs szerelvény vezetője lettem, amely szerelvényvel 200 különböző politemigráns evakuálódott

⁶⁶ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 6902 Oroszi Istvánné. Környezettanulmány, VIII/4. alosztály, 1956. márc. 26.

⁶⁷ ÁBTL Rudas

⁶⁸ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 6657 Wagner Anna önéletrajza, 1953. máj. 5. (a továbbiakban: Wagner)

⁶⁹ *Vadász Ferenc: Az ezredesszpony.* Wagner Anna. In: *Üő: Legenda nélkül. Száz partizán és ellenálló története.* Bp. 1975. 198–199.

Középáziába, Kirgiziába.” – írta önéletrajzában.⁷⁰ Frunzében (ma: Biskek), Kirgizisztán fővárosában maradt egy ideig: „Frunzében három magyar származású kislányt fogadtam magamhoz. A gyerekek édesapja Mészáros László szobrászművész volt, aki a 30-as évek közepén egy művészcsoporthoz jött Moszkvából Frunzéba. Amikor én Frunzéba érkeztem, már nem élt. Édesanyjuk 1942. szeptember elején halt meg, az egyik frunzei iskolában tanított. A legnagyobb kislány, Márta, 1931-ben született Kiszpesten, most mint szovjetosztályos harmadik éve Moszkvában tanul, filmrendező lesz. Doloresz és Valéria pedig, akik 1938-ban születtek Frunzében, a Gorkij iskola 6. osztályában tanulnak. Mindhárman 1946. augusztus közepén jöttek Budapestre. A két kislány addig Frunzében egész hetes óvodában volt. Velük együtt érkeztek Derkovits Jenő elvtárs feleségével, akik 1944 áprilistól Budapestre érkezésükig felügyeltek a gyerekekre és akikkel azóta is egy háztartásban élek.”⁷¹ Wagner Anna 1944 áprilisában vult be a Vörös Hadseregbe. 1945 januárjában a II. Ukrán Fronttal tért haza Magyarországra, és az *Új Szó* szerkesztőségében dolgozott⁷² annak megszűnéséig. Ezután került az ÁVO-hoz 1948-ban.

Balogh Mária (szül. 1907, édesapja rabbi, újságíró) Wagner Annához hasonlóan nagyon hamar önállósította magát, s a négy polgári és az egyéves kereskedelmi tanfolyam elvégzése után 1923-ban Budapestre költözött. Azonnal be is kapcsolódott a munkásmozgalomba, a Magántisztviselők Országos Szövetsége, sportolóként pedig a Munkás Testedző Egyesület (MTE) tagja lett. Énekelt munkáskórusban, bekapcsolódott a Vörös Segély munkájába. 1928-ban belépett a Kommunista Ifjúság Magyarországi Szövetségébe (KIMSZ), ahol részt vett a párt illegális sajtótermékének, az *Ifjú Proletár*nak a szerkesztésében, majd a KMP tagja lett. Önéletrajza szerint 1929-ben a „Rózsa Richárd és társai” – perben az illegális kommunista tevékenység vádjá alól bizonyítékok hiányában felmentették, de 1930-ban 10 hónap börtönbüntetésre ítélték, amelyet a tárgyalásig kitöltött, de abból négy hónapot a súlyos rendőri bántalmazások miatt rabkórházban volt.⁷³ Élettársa, Fürst Sándor kivégzése után küldte a párt a Szovjetunióba, ahol elvégezte a Nyugati Kisebbségek Kommunista Egyetemét, majd egy katonai iskolát. A háború kitörésekor azonnal jelentkezett a Vörös Hadseregbe, ahol többek között magyar és német hadifoglyok között végzett „politikai és operatív

⁷⁰ ÁBTL Wagner

⁷¹ Uo. Mészáros Márta róla, a nevelőanyjáról mintázta a Napló gyermekeimnek c. filmje főszereplőjét.

⁷² A lap teljes neve: Új Szó (A Szovjet hadsereg lapja Magyarország lakossága számára).

⁷³ ÁBTL Balogh. Rózsa Richárd (Ferenc bátyja) az 1920-as években kapcsolódott be a baloldali mozgalmakba. 1929-ben három év börtönbüntetésre ítélték. 1939-től 1942-ig Moszkvában élt, majd csatlakozott a Vörös Hadsereghez, 1943 nyarán partizán ejtőernyősként vészett nyoma Varsó közelében. Lásd erről Magyar életrajzi lexikon A–Z. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1982. 543–544.

munkát”.⁷⁴ 1944-ben partizánként, illegális úton tért haza Magyarországra. 1945-ben belügyi munkára kérte magát, s rögtön a Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályára került.⁷⁵

Antonovics Erzsébet (szül. 1912) harisnyaformázónő részt vett sztrájkok szervezésében, majd 1941-től a Kereskedelmi Alkalmazottak Szakszervezete révén bekapcsolódott a munkásmozgalomba, a Békepárt – a KMP utódjaként létrejött illegális kommunista párt – tevékenységébe. Ebben bizonyára szerepet játszott illegális kommunista bátyja (később ő is a politikai rendőrségnél dolgozott), akinek 1944-es lebukásakor őt magát is bevitték a rendőrségre: „az akkori fasiszta szokás és módszer szerint alaposan megkínoztak és vertek” – írta.⁷⁶ Nagyjából egy hónap múlva szabadult Csillaghegyről. 1945 januárjában részt vett a Kereskedelmi Alkalmazottak Szakszervezetének újjáalakításában, és 1946. július 1-jén egy, korábban szintén a Békepártban tevékenykedő ismerőse ajánlására került a politikai rendőrséghez Balogh Mária irányítása alá.⁷⁷

Az illegális baloldali múlttal nem rendelkezők, illetve a fiatalabbak is gyakran megjelenítettek valamilyen fordulópontot az életükben, vagy például egy olyan, számukra fontos személyre hivatkoztak, akinek révén az „igazság” birtokába jutottak, majd ennek eredményeként a párt szolgálatába álltak. Több önéletrajzíró számára a férjével való megismerkedés jelentette az éles váltást: „1939-től mint női szabó dolgoztam 1945-ig. Ekkor férjhez mentem és feljöttem Budapestre. Férjemmel közvetlenül a felszabadulás után ismerkedtem meg. Az ő révén kerültem a munkásmozgalomba. 1945 júniusa óta vagyok az MKP, illetve MDP tagja.”⁷⁸ Az önéletrajzíró ezt követően már az MKP adminisztrációjában helyezkedett el, s a VIII. kerületi szervezet munkatársaként dolgozott, majd gyermeke születése miatt fél évet otthon töltött, de 1947 januárjától a Gazdasági Rendőrség, majd annak feloszlata után, 1948. december 1-től az ÁVH beosztottja volt.

Varga Antalné Évin Ilona édesapjára, a Kiskunhalasi Földműves Szövetkezet vezetőjére hivatkozott, aki 1932-től SZDP-, 1945-től MKP-tag volt. Lánya tehát családi indíttatásból léphetett be a pártba 1946-ban, és lett tagja a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) helyi szervezetének. 1948-ig fodrászként, majd pénztárosként dolgozott a szövetkezetben. 1949 tavaszán került a pártapparátusba, ahol a BM-be kerüléséig egyre magasabb pozíciókat töltött be: 1949-ben még a kiskunhalasi Városi Pártbizottság adminisztrátorra volt, majd a Pest megyei Pártbizottság Agitációs és Propaganda (Agitprop)

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ ÁBTL Antonovics

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ ÁBTL Tóth F.

Osztályának munkatársa lett. 1951-ben a Párt kétéves pártfőiskolára küldte, melynek elvégzése után már a Központi Vezetőség Agitprop Osztályára került, ahol először a Falusi Agitációs Alosztályon, majd a Sajtó és Rádió Alosztályon dolgozott 1956 októberéig. 1957-ben lépett be a BM-be, ahol pártkarrierje is tovább folytatódott.⁷⁹

Török Mihályné Hoffmann Rózsa önéletrajza szerint már 1942-től az SZDP tagja volt, bár nem játszott a pártban semmiféle szerepet, tagsági könyvét pedig 1944-ben, a németek bejövetelekor elégette.⁸⁰ Felvételi javaslatában így jellemezte: „Pártmunkát aktívan a 47-es választásoktól végez. Abban az időben még SZDP-tag volt, de a férje nevelésének hatására minden téren a Kommunista Párt célkitűzéseit támogatta.”⁸¹

Tóth Miklósné Hegedűs Erzsébet 1945-ben lépett be a pártba, s rögtön belevetette magát a mozgalmi életbe. Önéletrajzából süt a lelkesedés, hosszan és részletesen számolt be aktivitásáról, amely láthatóan kitöltötte az életét: R-gárda kultúr csoport-tag volt,⁸² részt vett a választási munkákban, a falujárásban, és csatlakozott minden szervezethez, ahová lehetett: „Ebben az időben léptem be a Partizán Barátok Országos Szövetségébe, a Magyar–Szovjet Társaságba, majd az MNDSZ megalakulásakor annak is tagja lettem.”⁸³ Önéletrajzában nővére Vörös Segéllyel és a helyi kommunistákkal tartott kapcsolatát használta hűsége megerősítéséként. A szövegben a párt- és a politikai rendőrségen ellátott feladatai teljesen összemosódnak egymással, láthatóan ugyanolyan fontosnak tartotta mindkettőt.

A fiatalabb generációhoz tartozó Bán Józsefné Kellermann Mária (apja szervezett munkás, a Tanácsköztársaság idején vöröskatona volt) is kitűnt lendületével. Már 14 évesen MADISZ-tag volt Zalaegerszegen, egy évvel később, 1946-ban pedig belépett az MKP-ba is, ahol R-gárdista, nőszervező, kultúrgárdista, agitációs felelős, és az *Új Zala* című lap munkatársa lett, mielőtt a politikai rendőrséghez csatlakozott volna.⁸⁴

A vizsgált csoport tagjai – egyetlen későbbi vezető, Figlár Ferencné Neubauer Ilona kivételével⁸⁵ – életkoruktól függetlenül legkésőbb 1945–46-ban tagjai lettek az MKP-nak. Egyértelmű a párt óriási szerepe: azon keresztül vezetett az útjuk – hol egyenesen, hol kitérőkkel – a politikai rendőrséghez, és ez nem

⁷⁹ ÁBTL Varga

⁸⁰ ÁBTL Török

⁸¹ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 5884 Török Mihályné. Felvételi javaslat, 1952. márc. 25.

⁸² Az R-gárda az MKP hírhedt rendezőgárdája volt, amely hivatalosan az MKP rendezvényeit biztosította, de lényegében magánhadsegékként funkcionált. Lásd erről *Máthé Áron*: Vörös karszalag – Ideiglenes karhatalmi osztagok 1944–45-ben. Bp. 2020. 113–129.

⁸³ ÁBTL Tóth M.

⁸⁴ ÁBTL Bán

⁸⁵ Ő 22 évesen, 1951-ben lépett be a pártba.

egyszerűen párttagságot jelentett, hanem valódi politikai elkötelezettséget, a kezdeti időszakban legalábbis biztosan. Más szemszögből nézve az, hogy a párt ajánlására, a pártapparátusból egyenesen kerültek munkatársak az államvédelmi szervekhez, jól mutatja, bizonyítja utóbbi felszívó erejét is.

A férjek

A házastársak azonban nemcsak abban játszottak szerepet, hogy feleségeik csatlakoztak a munkásmozgalomhoz, de abban is közreműködhettek, hogy a politikai rendőrséghez kerültek, s hogy ott milyen karrierutakat futottak be – már csak azért is, mert sok esetben ők maguk is ott dolgoztak. Noha 1953-ban parancs mondta ki, hogy tilos házastársakat alkalmazni a Belügyminisztériumban,⁸⁶ és több nőt el is bocsátottak emiatt,⁸⁷ ez végül hamvába holt kísérletnek bizonyult: egy 1956. februári kimutatás szerint ugyanis 1069 házaspár dolgozott a Belügyminisztériumban, ebből 250 az államvédelemnél.⁸⁸

A 19 női vezetőből 13-an voltak férjnél, abból hatan szintén a BM-ben teljesítettek szolgálatot, de a nem belügyi alkalmazottak közül is jó néhányan másutt töltöttek be komoly pozíciókat. Tóth Ferenc például – felesége önéletrajza szerint – az 1930-as években került a munkásmozgalomba, s 1933-ban 10 hónap, 1940-ben két év börtönbüntetésre ítélték.⁸⁹ 1949-től 1954-ig a Markó utcai fogház, később a Budapesti Országos Börtön parancsnoka volt. 1955-ben leszerelték, és az Állami Áruházak személyzeti vezetője lett, 1956-ban pedig a Május 1. Ruhagyár igazgatójának nevezték ki az eredetileg szabósegéd Tóthot.⁹⁰ Sánta Józsefné szintén szabósegéd férjét 1949-ben kiemelte a párt, és az akkor alakuló Áruraktározási Hivatal, később a Közalkalmazottak Szakszervezetének politikai munkatársa lett, majd a munkáskáderek karrierjének leáldozásával 1953-ban elbocsátották, és ekkor visszatért eredeti szakmájába.⁹¹ Ugyancsak szakszervezeti politikai munkatárs volt Török Mihály.⁹²

⁸⁶ MNL OL XIX-B-1-az 149-67/2/1953. IV-2. Házasságkötési engedély körüli eljárás szabályozása.

⁸⁷ Így járt pl. Szalma Józsefné. – ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 9675 Szalma Józsefné. Javaslat, 1962. febr. 29. 18–19.

⁸⁸ MNL OL XIX-B-1-aj Belügyminisztérium. Személyzeti iratok 97-884/1956. Jelentés a Belügyminisztérium szerveinél szolgálatot teljesítő házaspárokról, 1956. febr. 10.

⁸⁹ Tóth Ferenc szerepel is az ÁBTL 4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag) (a továbbiakban: 4.1.) A-2108 Kimutatás kommunista és kommunista gyanús személyekről [akik kapcsolatban álltak az illegális mozgalommal, s ezért a horthysta politikai rendőrség nyilvántartásában szerepeltek] (1938–1942) c. dossziében KB-jelzéssel (Kommunista cselekmény miatt büntetve).

⁹⁰ ÁBTL 4.1. A-1214/4 Hábórus és népellenes bűncselekményekkel, valamint a horthysta erőszak-szervezetekkel kapcsolatos iratok. 4/22. Névsor, d. n.

⁹¹ ÁBTL Sánta Józsefné

⁹² ÁBTL Török Mihályné

A Belügyminisztérium állományában szolgálatot teljesítő férfiak közül Dr. Bálint Ferencné Holzapfel Éva eredetileg vasesztergályos házastársa 1962-ben a BRFK-n teljesített szolgálatot rendőr őrnagyként.⁹³ Varga Antalné Évin Ilona férje pedig házasságkötésükkor, 1951-ben a Belső Karhatalom,⁹⁴ 1957-ben a Budapesti Őrzászlóalj tisztje, később pedig a Kormányőrség beosztottja volt. A nagyváradi származású, munkásmozgalmi háttérrel rendelkező Barta Gyula az ottani politikai rendőrség tagjaként kezdte pályafutását, majd áttelepülve 1947-ben Budapesten folytatta karrierjét.⁹⁵ Házasságkötése évében, 1949-ben kirendeltségvezető, majd az ÁVH Pest megyei Osztályának alosztály-, később osztályvezetője lett. Annak ellenére, hogy őt fegyelmileg távolították el a testülettől 1966-ban,⁹⁶ felesége tovább szolgálhatott, s személyi irataiban még csak utalást sem találunk férje elbocsátására. Barta Gyuláné Somogyi Editnek egyébként a testvére, Somogyi István is kapcsolatban állt a BM-mel, csak másképp: „Sonka” fedőnéven foglalkoztatták lakásgazdaként. A lakást pedig sógora, Barta Gyula használta az általa tartott ügynökökkel folytatott találkozókra.⁹⁷

Ugyancsak a szervek munkatársaként dolgozott 1946-tól Kunos László. Felesége állományba kerülésekor, 1948-ban még rejtjelifejtő volt, de gyorsan haladt a ranglétrán, és 1962-ben, az augusztusi párthatározat nyomán a BM II/12. Osztály vezetőjeként szerelték le, és helyezték el a polgári életbe, először a Budapesti Vendéglátóipari Tröszt igazgató-helyettesének nevezték ki, később pedig a Magyar Rádió főszerkesztő-helyettese lett.⁹⁸ Kertész Endréné Vitriol Valéria férjével egy időben, 1948-ban kezdte meg munkáját az ÁVO-nál. Pályájuk párhuzamosan emelkedett, a férj hamar titkárságvezető lett a BM I. Főosztályon, később a BM III/II. Csoportfőnökségen futott be karriert. 1974-ben alosztályvezetőként helyezték nyugdíjba.⁹⁹

⁹³ ÁBTL Bálint

⁹⁴ ÁBTL 3.1.9. Vizsgálati dossziék. V-143240. Dr. Kasza Dániel és tsai, 39–42.

⁹⁵ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 0321 Barta Gyula önéletrajza, 1962. dec. 10.

⁹⁶ A fegyelmet azért kapta, mert A fény a redőny mögött c. film (1965, r: Nádasy László) forgatása során, amelyhez szakértőnek volt kirendelve, „a kellékként felhasznált Fiat 1500-as személygépkocsi roncsból [...] 1 db. pótkereket és több motorikus alkatrészt eltulajdonított” – Uo. Jelentés, 1966. febr. 4. 1–2.

⁹⁷ ÁBTL 3.1.1. Beszervezési dossziék. B-90402 „Sonka”.

⁹⁸ MNL OL M-KS 288-4. MSZMP Központi Bizottság (Ideiglenes Központi Bizottság) iratai (1956–1989), 50–55. ö. e. Az MSZMP KB 1962. aug. 12–14-i ülése. A Központi Bizottság határozata a személyi kultusz éveiben elkövetett törvénysértések lezárásáról. A döntés nyomán sok embert bocsátottak el az állambiztonsági szervektől is. Lásd *Baráth Magdolna*: A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól. In: Az 1956-os Intézet évkönyve VII. Szerk. Standeisky Éva – Rainer M. János. Bp. 1999. 95–108. Pl. Kunos László életrajzát lásd ÁBTL Archontológia, https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:633784,ELETRAJZ (letöltés: 2024. júl. 15.).

⁹⁹ ÁBTL Archontológia, https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:918690,ELETRAJZ (letöltés: 2024. júl. 15.).

Hogy az államvédelmi szervek milyen mértékben szólhattak bele alkalmazottaik magánéletébe, arra jó példa Tóth Miklósné Hegedűs Erzsébet esete, aki kétségtelenül az egyik legcifrább házassági történettel rendelkezett: első férjétől ugyanis az ÁVH utasítására vált el. Miután az egész ügy komoly válságot jelentett neki – nem a férjétől való elválás, hanem a párt és az ÁVH iránti hűsége miatt –, 1953-ban írt önéletrajzában részletesen beszámolt róla: „1949-ben házasságot kötöttem Muck Dezső volt államvédelmi beosztottal. Férjemet a felszabadulás előtt nem ismertem, ismeretségünk az alosztálynál történt. Mivel munkáját jól végezte és látszólag érzelmei a munkásosztály felé és a Párt felé irányultak, ezért feleségül mentem hozzá annak ellenére, hogy nem volt párttag.”¹⁰⁰ Ezt követően az újdonsült feleség elkezdte forszírozni férje párttagságát, aki állítása szerint már kérvényezte azt Budakeszin, ám az ottani alapszervnél ennek nem találták nyomát, sőt kiderült, hogy a férje apját államellenes tevékenység és zsidó holmi rejtegetése miatt korábban öt évre ítélték. „A férjemet a taggyűlés nem fogadta el tagjelöltnek és javasolták a Hatóságtól való eltávolítását, ami még abban az évben meg is történt. A taggyűlés után bementem az osztályvezető elvtárshoz és kértem a leszerelésemet, mivel nem tartottam összeegyeztethetőnek, hogy volt férjem leszerelése után a Hatóságnál dolgozzam. Az osztályvezető elvtárs beküldött Bauer elvtársnőhöz, akkori káderesünkhöz, akivel beszélgettünk és megmagyarázta, hogy várjak a leszereléssel amíg higgadtabb leszek és majd beszélgetünk a dolgokról.”¹⁰¹ Pár hónap után felvetődött, hogy váljak el férjemtől, mivel nem összeegyeztethető, hogy Államvédelmi beosztott és Párttag együtt éljen ilyen beállítottságú egyénnel. Nem kértek azonnali választ, majd a Pártbizottságtól kijött három elvtárs, akik ugyancsak beszéltek velem ebben az ügyben és akkor megbeszéltük a válás körülményeit. 1951-ben beadtam a válópert és 1952 februárjában hivatalosan elváltunk. Azóta régi lakásomból elköltöztem jelenlegi lakásomba. Volt férjemmel a kapcsolatot nem tartom”.¹⁰² Második férje, Tóth Miklós viszont hozzá hasonlóan hithű volt, sőt még túl is teljesített: a Szovjetunióban született egy 1915-ben hadifogolyként Oroszországba került, meggyőződéses kommunista (és később szintén a BM-ben dolgozó) apától és orosz anyától. A Vörös Hadsereg tagjaként részt vett Varsó és Berlin felszabadításában, majd anyja halála után Magyarországra jöttek, ahol – önéletrajza alapján – először „szovjet

¹⁰⁰ ÁBTL Tóth M.

¹⁰¹ Bauer Miklós (áv. alezredes, a Péter Gábor-ügyben történt letartóztatása előtt az ÁVH VIII/3. [nyugat-európai hírszerzés] osztályvezetője) feleségéről, Schönberg Juditról van szó, aki szintén a kezdeti időszakról a politikai rendőrség munkatársa volt.

¹⁰² ÁBTL Tóth M.

vállalatoknál”, majd a Vidámparknál dolgozott esztergályosként, mielőtt egy tolmács tanfolyam elvégzése után 1950-ben a BM-be került fordítónak.¹⁰³

A szolgálatoknál dolgozó férjek többsége – mint ahogy jellemzően más területeken is – házastársuknál általában magasabb beosztásban, komolyabb funkciót töltöttek be. Gyakran ők kerültek előbb a politikai rendőrséghez, s vitték oda később feleségüket is. De a személyi iratok nemcsak BM-es férjeket, hanem más rokonokat is említene: ahogy már volt róla szó, Barta Gyuláné Somogyi Edit testvérét férje foglalkoztatta hálózati személyként, Rudas Ilona legidősebb bátyja is a BM-ben dolgozott 1956 után, Tóth Miklósné Hegedűs Erzsébetnek pedig nemcsak férje(i), hanem nővérének fia, annak felesége, majd később az ő fiuk is az állambiztonsági szerveknél szolgált,¹⁰⁴ ahogy Varga Antalné Évin Ilona idősebb fia is, aki 1974-től a Rendőrtiszti Főiskola hallgatója is volt.¹⁰⁵

A forradalom és az újjászervezés megjelenítése az önéletrajzokban

A forradalom kitörését megelőző időszakban még a belügyi állomány egy része is elbizonytalanodott. Közéjük tartozott például Rudas Ilona: „Az ellenforradalmat megelőző időszakban, amikor az egész osztály viszonylatában ideológiai zűrzavar uralkodott, Rudas elvtársnő sem volt mentes a zavaros behatásoktól és nyilván ezek következtében bizonyos lelki válságba jutott, úgyhogy igen komolyan foglalkozott – nem sokkal az ellenforradalom kitörése előtt – a leszerelés gondolatával. Erősen javára írandó, hogy október 23-án azonnal magára talált, felismerte, miről van szó és kizökkenve eddigi letargikus állapotából, határozottan kézbe vette az adott nehéz körülmények között egysége irányítását. Alosztálya élén az utolsó percig kitartott és minden tőle telhetőt elkövetett az állami titkok megvédése érdekében. A fegyveres ellenforradalom leverése után is az elsők között volt, akik talpra ugrottak és az első napok dezorganizálása után – a műszaki lehetőség szerint – rögtön megindította az operatív szempontból akkor különösen fontos munkaterületet.”¹⁰⁶ Megingását megbocsátották neki, és vezető pozícióját megtarthatta.

Barta Gyuláné Somogyi Edit jellemzésében viszont épp az ellenkezőjét olvashatjuk: „[az] 1956. évi októberi ellenforradalom ideje alatt, mivel a férje is

¹⁰³ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 5844 Tóth Miklós önéletrajza, 1962. jún. 31. (a továbbiakban: Tóth Miklós)

¹⁰⁴ Nővére fia, Kárpáti István: ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 10586; Kárpáti István fia felesége, Kárpáti Istvánné Adamecz Edit: uo. 9543; és gyermekük, Kárpáti István: uo. 8043.

¹⁰⁵ ÁBTL Varga

¹⁰⁶ ÁBTL Rudas

BM dolgozó, a férje szolgálati helyén, majd október 30-a után a lakásán tartózkodott. Meggyőződésünk, hogy ebben az időben magatartása kifogás alá nem esett. Ezt a tényt megerősíti bennünk az, hogy már az ellenforradalom kitörése előtt a 'Petőfi kör' vitáit, majd ezt követően az 'Irodalmi Újságban' megjelent cikkeket elítélte és Méraynéval, aki szintén területünkön dolgozott, e cikkek megjelenése után több vitája volt, a köztük lévő kapcsolat is meglazult.¹⁰⁷ Alosztályunkon az MSZMP megalakulása után azonnal kérte felvételét a pártba.¹⁰⁸

A BM-ben dolgozó nők többsége a forradalom kitörése után – vagy már október 23-ától, de legkésőbb 30-ától, a forradalom pillanatnyi győzelmétől „az ávosok szélnek eresztésétől” – otthon tartózkodott. Fontos és gyakori mondata a későbbi önéletrajzoknak, hogy a szolgálati helyüket utasításra és nem önként hagyták el – parancsot teljesítettek, nem futamodtak meg, kitartottak, ameddig lehetett. Antonovics Erzsébet menekülésként élte meg 1956. október 30-át.¹⁰⁹ A 19 későbbi női vezető csaknem mindegyike arról számolt be, hogy hazamentek, hazaengedték őket, hiszen felügyelet nélkül maradt kicsi gyerekeik voltak otthon. Néhányan közülük azonban félték, és elmenekültek otthonról: „Okt. 30-án mikor az épületet el kellett hagyni [...] mivel nem volt ajánlatos hazamenni (ávósok voltunk), elmentünk egyik távoli rokonához [...]. Az ellenforradalom alatt többször kerestek ellenforradalmárokat a lakásomon, egy csoport a lakásomat is feltörte és feldúlta.” – írta Oláh Erzsébet.¹¹⁰

A 19 fős csoportból két nőt le is tartóztattak. Kunos Lászlóné Gerő Zsuzsannát a Corvin-közbe vitték, november 4-én szabadult, majd önéletrajza szerint november 12-ig egy szovjet alakulatnál tartózkodott.¹¹¹ Tóth Miklósné Hegedűs Erzsébetet a XIV. kerületi rendőrkapitányságon tartották fogva: „Az ellenforradalom idején lakásáról fegyveres ellenforradalmárok elvitték, ahol durván bántak vele. Majd hazavitték gépkocsival. Másnap ismét jelentkezni kellett Tóthnének a parancsnokságukon, ekkor azonban hazaengedték. Amíg Tóthné az ellenforradalmárok elvitték, addig lakását ismeretlen fegyveres személyek kirabolták és feldúlták, miközben a lakók előtt olyan kijelentést tettek, hogy Tóthné ügysem fog már lakására visszatérni. Az adatszolgáltatók elmondották, hogy Tóthné az ellenforradalom idején kommunista módon helyt állt, bátran viselkedett.”¹¹² Az utóbbi mondatnak kiemelt jelentősége volt: akikkel szemben

¹⁰⁷ Méray Tiborné Drábik Róza 1948-tól dolgozott az államvédelmi szerveknél, férje miatt egyre inkább megbízhatatlannak tartották. 1956-ban disszidáltak. – ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 3701 Méray Tiborné.

¹⁰⁸ ÁBTL Barta

¹⁰⁹ ÁBTL Antonovics

¹¹⁰ ÁBTL Oláh

¹¹¹ ÁBTL Kunos

¹¹² ÁBTL Tóth Miklós

ugyanis felmerült, hogy a forradalmárok fogságában „gyáván viselkedtek”, esetleg állam- vagy szolgálati titkokat árulhattak el, azok ellen eljárást indítottak.

Oláh Erzsébet önéletrajzából arról is képet kaphatunk, hogy közvetlenül a forradalom leverése után hogyan „éledt újjá” az állambiztonság: „November 10-én szolgálati helyemen jelentkeztem, utána minden nap bejártam, különösebb munkát nem adtak (a főosztályon dolgozó elvtársakat írtuk össze, takarítottunk, újságot hordtunk szét, illetve a Pártközpontból hoztuk a BM-be stb). Majd dec. közepén a kormányhatározat értelmében létrehozott áv. beosztottakat felülvizsgáló egyik bizottságba osztottak be dolgozni, innen kerültem jan első napjaiba a Szoc. és segélyezési bizottságba.”¹¹³ Ez utóbbiban főelőadóként dolgozott 1957 januárjától októberig, a csoport feloszlásáig. „A csoport feladata volt az ellenforradalom alatt elesett sebesültek felkutatása, kifosztottak segélyezése stb.” – írta.¹¹⁴

A vizsgált csoport tagja közül Balogh Mária már november 6-án jelentkezett a BM József Attila utcai épületében, s csatlakozni szeretett volna a Karhatalomhoz, ehelyett azonban – feltehetően nyelvtudása és tapasztalatai miatt – „szovjet elvtársak” mellé osztották be.¹¹⁵

A belügyi szervek forradalom alatt jelentősen lecsökkent létszámát¹¹⁶ a BM Kollégiumának 1957. májusi döntése alapján (amelyben 4000 főben állapították meg a testület tagjainak maximális létszámát) igyekeztek mihamarabb pótolni,¹¹⁷ azonban nem volt lehetőségük mindenkit azonnal visszavenni. Somfai Lászlóné Dellaszéga Ilona önéletrajzában arról ír, hogy amikor „az elvtársak visszajöttek az erdőből”,¹¹⁸ osztályvezetője közölte vele, hogy nemhogy neki, de még a családfenntartó férfiaknak sem tud munkát adni.¹¹⁹ Oroszi Istvánné Ringwald Éva pedig arról számolt be, hogy miután több más munkatárssal együtt nem helyezték vissza őket, a pártközpont javaslatára volt BM-es és pártalkalmazottakkal megalakították a „Párizs Kesztyű-és Bördíszmű Ktsz”-t, ahol ő a BM-be történt visszavételéig, 1957. április 15-éig dolgozott.¹²⁰

¹¹³ ÁBTL Oláh. Az ÁVH tagjait 1956. december 1-i hatállyal elbocsátották és felülvizsgálatra rendelték. Ennek során 4986 beosztottból mindössze 15 főt nem igazoltak – ám nem sokkal később ők is visszatérhettek a politikai rendőrséghez –, a többiek megkapták a papírt, hogy nem vettek részt az állambiztonsági szervek által elkövetett törvénysértésekben. Ennek a bizottságnak volt a tagja Oláh Erzsébet.
¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ ÁBTL Balogh

¹¹⁶ A forradalom előtt a központi szerveknél 3812 fő, novemberben 1203 fő volt a létszám, a budapesti és megyei szerveknél 2073-ról 311-re csökkent. – *Baráth Magdolna*: A politikai rendőrség újjászervezése 1956 után. *Történelmi Szemle* 50. (2008) 535–563.

¹¹⁷ Lásd Bevezető. In: *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Szerk. Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre. Bp. 2013. 7–18.

¹¹⁸ ÁBTL Somfai. A „visszajöttek az erdőből” a szovjet csapatokkal visszatérő „ávósokra” használt szokványos megfogalmazás volt a személyi iratokban.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ ÁBTL Oroszi

Lehetőségek a kiemelkedésre és a női vezetők által betöltött pozíciók

A tanulás, a képzés, az önképzés feltétlen elvárás volt a „szocialista embertípussal” szemben, hisz a hatalom célja elsősorban a társadalom átalakítása, szocialista eszmékhez hű, mozgósítható állampolgárok kinevelése volt. A személyzeti anyagok minősítései (amelyekben a vezetők rendszeres időközönként értékelték a beosztott párthoz való viszonyát, politikai, szakmai fejlődését, általános műveltségét, munkáját, magatartását, sőt jellembeli tulajdonságait is) által közvetített világkép, a bennük megfogalmazott elvárások megfeleltek a „jövőbe tekintő kommunista” eszményképének: az ember csak nyersanyagnak számított, *amely* megfelelő irányítással átalakítható tökéletes, azaz a szocializmus építésében hasznos szemlélyé,¹²¹ s erre a beosztottnak is maximálisan törekednie kellett. Ennek az idealizált képnek megfelelően a munkatársaknak folyamatosan képezniük kellett magukat, elsősorban természetesen politikailag és szakmailag, de az állomány egészére jellemző jelentős aluliskolázottság miatt az általános műveltségükben mutatkozó hiányosságokat is pótolniuk kellett. Adott esetben elvárták az általános vagy a középiskola elvégzését, de ha valaki a családi helyzete miatt ezt nem vállalta, akkor folyamatos „önképzéssel” kellett megszereznie azt, vagyis a minősítésben javasoltak szerint kellett szépirodalmat olvasnia, színházba járnia.

Mindezt azonban nemcsak elvárták, de meg is teremtették az ehhez szükséges feltételeket, így az érintettek valóban élhettek és a legtöbbször éltek is a tanulás lehetőségével. A „civil” végzettség megszerzésénél sokkal szigorúbb előírás volt a különböző pártiskolák, tanfolyamok elvégzése: sokféle képzési forma létezett a két-, három- és hathetes iskolától kezdve az Öthónapos Pártiskolán át a Dzerzsinszkij-tanfolyamig és a kétéves Pártfőiskoláig. A beosztottnak kötelezően tovább kellett képezniük magukat különböző szemináriumokon is: a korai években Sztálin életétől kezdve tanulmányozhatták a bolsevik és/vagy a magyar párttörténetet (sok részben), a Rákosi-pert, vagy részt vehettek a rejtélyes című *Időszerű kérdések* tanfolyamon. Már a kezdeti időkben is szerveztek az irodalmi munkához szükséges tanfolyamokat, tanítottak gépirást és helyesírást.¹²²

¹²¹ Igor Halfin gondolatait ezzel kapcsolatban idézi *György P.*: Az ismeretlen nyelv i. m. 12.

¹²² ÁBTL 1.1. A Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályának iratai (a továbbiakban: 1.1.). 1. doboz A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya (a továbbiakban: 1.d.), 19. sz. alosztályutasítás (2. pont: Helyesírási tanfolyam eredménye s ezzel kapcsolatban a nyomozók helyesírásának ellenőrzése). Bp., 1945. szept. 21.; ÁBTL 1.1. 1.d. sz. n. 24. sz. alosztályutasítás (Nyomozó-állománycsoportbeli beosztottak helyesírási osztályozása). Bp., 1945. dec. 7.; ÁBTL 1.1. 1.d. 156/1945. Napiparancs (S. hivatali tanfolyam felállításával kapcsolatos intézkedések). Bp., 1945. aug. 21.; ÁBTL 1.1. 1.d. 114/1945. sz. Napiparancs (Gyors-és gépirási tanfolyam a testület tagjai részére), 1945. jún. 30.

Mindennek természetesen elsősorban propagandisztikus céljai voltak: a pártiskolák és a tanfolyamok jellemzően a nagyon fiatal beosztottak politikai szocializációját szolgálták, akik így megtanulhatták az új világrend normarendszerét, beléptek a kommunista mítoszrendszer világába, miközben érzelmileg is azonosultak vele, és az önérvényesülés lehetőségei is megnyíltak előttük.¹²³

A kezdeti idők nehézségeit érzékeltette a minden politikai képzési lehetőséget megragadó Tóth Miklósné Hegedűs Erzsébet: „Ebben az időben politikai oktatás a pártszervezetnél nem volt, így csak taggyűlésekre, pártnapokra és RG-rendezvényekre jártam el.”¹²⁴ Később már az államvédelmi szervek beosztottjaként is a politikai képzés hiányáról beszélt: „Pártnapokat mindég ott hallgattunk, ahol a munkát folytattuk községekben vagy városokban.”¹²⁵ Neki – önéletrajzából láthatóan – valóban nagyon fontosak voltak ezek a lehetőségek, fel is sorolta szinte az összes alapfokú szemináriumot, pártiskolát és a kommunista párt melletti mindenfajta agitációs tevékenységet, amiben valaha részt vett. De a pártoktatás segítette neki gimnáziumba kerülésében is: „1951–52-ben a Bolsevik Párt történetére lettem beosztva és a VI. rész elvégzése után az Osztályvezetőség levelező gimnáziumra javasolt, aminek első osztályát 1953 áprilisában átlag 4-es osztályzattal végeztem el.” – írta 1953-as önéletrajzában.¹²⁶ Szorgalmának meg is lett az eredménye: már 1950-ben csoportvezetővé nevezték ki az ÁVH VIII. Osztályán (környezettanulmányozás, figyelés), 1957 és 1962 között pedig értékelő csoportvezetőként működött a hasonló funkciójú BM II/9. Osztályon.

Varga Antalné Évin Ilona életét is a párt és a pártiskolai képzések határozták meg: a pártapparátusból került a BM-be 1957-ben, ahol azonnal a BM Titkárság párttitkára lett. Tanulmányait tovább folytatta, és 1959-ben újabb, hároméves pártfőiskolát végzett el, majd 1964-ben az Idegen Nyelvi Főiskolán is képesítést szerzett. 1960-ban nevezték ki osztályvezető-helyettesnek a BM II/13. („K” ellenőrzési) Osztályra, és 1983-as nyugdíjazásáig hasonló pozíciókat töltött be. Oláh Erzsébet is a tanulással tört ki: Szatmárköritóról, egy kis faluból érkezett Budapestre, és még nem a BM alkalmazottjaként, de már párttagként fejezte be a négy polgárit, majd BM-beosztottként szakérettségét szerzett 1954-ben,¹²⁷ 1959-ben pedig elvégezte a pártfőiskolát is. Ennek megfelelően lépegetett

¹²³ Lásd *Huhák H.*: Agitátorok i. m. 39., 42–43., 112–154.

¹²⁴ ÁBTL Tóth M.

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ Uo. A szakérettségi rendszerét 1948-ban vezették be a 18 és 30 év közötti munkások, paraszt származású üzemi dolgozók számára. A „gyorstalpaló” során először egy, majd 1952-től két év alatt lehetett érettségit szerezni és annak megszerzésével egyben a felsőoktatásba is bekerülni. A cél egy új értelmiségi réteg minél gyorsabb „kitermelése” volt. Lásd erről *Majtényi György*: A szakérettségi intézményéről és a szakérettségizettekről. *Iskolakultúra* 14. (2004) 9. sz. 72–82.

fölfelé a ranglétrán: már 1956 előtt alosztályvezető, a forradalom leverése után, 1957–1958-ban csoportvezetői beosztásban a KEOKH-Útlevel Osztály¹²⁸ munkatársa volt. 1958-tól a BM II. (Politikai Nyomozó) Főosztály Törzs állományában a Tájékoztató Csoport (1962-től Alosztály) vezetőjeként feladata az emigráns lapok értékelése volt – ami már csak azért is érdekes, mert szolgálati irataiban egyáltalán nincs arra utaló megjegyzés, hogy bármilyen nyelvet is beszélt volna.¹²⁹

Barta Gyuláné Somogyi Edit gépíróként, majd egy három hónapos operatív fényképészeti tanfolyam elvégzése után 1949-től fényképészként dolgozott az Operatív Technikai Osztályon. 1958-tól már csoportvezető, 1960-tól pedig megbízott alosztályvezető volt a BM II/10-j alosztályon (Központi Fotólaboratórium). Feladata egyrészt a fotóanyagok beszerzése és szétosztása volt a BM teljes szervezetében (országosan), másrészt a (nyugati) szakirodalomban való tájékozódás, hogy a Belügyminisztérium lépést tarthasson a technikai fejlődéssel („irodalmazás”-nak nevezték ezt minősítésében).¹³⁰ A későbbiekben elvégezte az Idegen Nyelvi Főiskolát, majd mérnöki diplomát szerzett, így mérnök–mérnök-technikusi munkakörökben dolgozott 1976-os nyugdíjazásáig.

Bán Józsefné Kellermann Mária 1948-ban került a Belügyminisztérium állományába. 1958-ban leérettségizett, ezt követően pedig jogi diplomát szerzett. Már 1950-től osztálytitkárság-vezető volt, s 1956 után is ezt a pozíciót töltötte be a BM II/9. (Környezettanulmányozó és Figyelő) Osztályon. 1966-ban – miután balatonföldvári házának építéséhez közvetlen beosztottai segítségét is igénybe vette, valamint az osztály gépkocsijával szállítottatott engedély nélkül építőanyagot – leváltották, és áthelyezték a BM III/III-2. Osztályra főoperatív beosztottnak. Később a BM III/III-b alosztály munkatársaként dolgozott.¹³¹

Kunos Lászlóné Gerő Zsuzsanna 1944-ben még le tudott érettségizni, majd koncentrációs táborba került, ahonnan hazatérve beiratkozott az orvosi egyetemre, amit első gyermeke születése miatt három félév múlva félbehagyott. A Belügyminisztériumba 1948-ban történt belépése után szintén csak pártiskolákat végzett, de 1952-től német és francia nyelvtudásának köszönhetően már az idegen nyelvű anyagokat feldolgozó csoportot irányította,¹³² végül 1971-ben alosztályvezetőként nyugdíjazták.

Nem mindenki képzelte azonban magát ilyen szorgalmasan. Rudas Ilona adatlapja szerint a négy polgárin kívül csak egy öthónapos pártiskolát végzett a BM-ben

¹²⁸ KEOKH: Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság.

¹²⁹ ÁBTL Oláh

¹³⁰ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 10032 Barta Gyuláné. Minősítés, BM II/10-g alosztály, 1958. febr. 17.

¹³¹ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 8607 Bán Józsefné. Minősítés, III/6. osztály, 1966. jún. 28.

¹³² ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 8356 Kunos Lászlóné. Minősítés, BM II/10-a alosztály, 1958. aug. 8.; uo. Minősítés, BM II/10-a alosztály, 1960. ápr. 14.

1952-ben. Ennek ellenére már 1951-től alosztályvezetőként dolgozott a BM II/10. (Operatív Technikai) Osztály „a” (technikai figyelő, fordító) alosztályán, s munkájában fáradhatatlannak, jó szervezőnek jellemezték.¹³³ 1957 és 1962 között ugyan ezen osztály vezetője volt. 1967-ben már osztályvezetővé nevezték ki, s az is maradt 1969-es nyugdíjazásáig. Az ő beosztottja volt a négy polgárit és az Öthónapos Pártiskolát végzett Kertész Endréné Vitriol Valéria, aki csoportvezetőként dolgozott a BM II/10-a alosztályon. A belépéskor négy polgárral rendelkező Tóth Ferencné Wittinger Mária a gazdasági rendőrségen adminisztrátorként kapott állást, majd az ÁVH Ipari Szabotázs Elhárító Osztályán hasonló munkakörben látott el feladatokat. 1953-tól az osztály (1957 és 1962 között: BM II/6. Ipari Elhárító Osztály) titkárságvezetője volt 1962-es nyugdíjazásáig.

A női vezetők szinte mindegyike adminisztratív munkakörben volt 1956 és 1962 között. Heten közülük az operatív nyilvántartás különböző területein dolgoztak. Közülük is kiemelkedik az 1948-ban érettségizett és a BM-be is akkor belépő Dr. Bálint Ferencné Holzapfel Éva, aki már az 1950-es évek elejétől különböző vezető pozíciókat töltött be: titkárságvezetőként, majd 1955-ben a BM X. Osztály Kiértékelő és Tájékoztató Csoportjának,¹³⁴ a vizsgált időszakban pedig a BM II/11. (Operatív Nyilvántartó) Osztály „a” (hálózati) alosztályának vezetőjeként dolgozott. 1959-ben jogi képesítést szerzett, és 1965-ben a pártfőiskolát is elvégezte. Egészen 1986-os nyugdíjazásáig osztályvezető-helyettes, majd osztályvezető volt az operatív nyilvántartáson, rengeteg adatkerő lapon olvasható az aláírása.

Az Elnöki Tanács 1957 októberében hozott rendeletet az „ellenséges elemek fontos és bizalmas munkakörből való kiszorításáról”.¹³⁵ Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1957. október 29-én döntött az állambiztonsági szerveknél operatív nyilvántartásba vehető kategóriákról és személyekről,¹³⁶ amelynek alapján az BM II/11. Osztálynak felül kellett vizsgálnia a teljes nyilvántartást: a bíróság által rehabilitált személyek, a párthatáskörbe tartozók, végül az internált rehabilitáltak ügyeit.¹³⁷ Az eljárások óriási feladatot róttak az osztályra, ezért 50 munkatársat állítottak be a felülvizsgálat lefolytatására, akik több csoportban

¹³³ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 4765 Rudas Ilona. Minősítési lap, 1958. febr. 27.

¹³⁴ ÁBTL 2.8.1. 1279/BM Személyzeti Főosztályvezető parancsa, 1955. szept. 15.

¹³⁵ 1957. évi 66. törvényerejű rendelet a fontos és bizalmas munkakörök betöltéséről. In: Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1957. Közzéteszi az Igazságügyi Minisztérium közreműködésével a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkársága. Bp. 1958. 238. Lásd még *Krabulcsán Zsolt*: A párt belügye – A politikai rendőrség és az MSZMP a korai Kádár-korszakban (1956–1962). Bp. 2014. 38–40.

¹³⁶ MNL OL M-KS 288-5 MSZMP Politikai Bizottság (Intéző Bizottság) iratai (1956–1989), 48. ó. e. Határozati javaslat a BM állambiztonsági szerveinél operatív nyilvántartásba vehető kategóriák és személyek meghatározására, 1957. okt. 29.

¹³⁷ Uo.

végezték a munkát.¹³⁸ Oroszi Istvánné Ringwald Éva, Sánta Józsefné Hambalkó Mária, Somfai Lászlóné Dellaszéga Ilona, Molnár Lajosné Babos Anna, Török Mihályné Hoffmann Rózsa is csoportvezetőként dolgoztak a különböző felülvizsgálati eljárások során.¹³⁹ Rájuk később is csoport-, alosztály- és osztályvezetői feladatok hárultak. Az Operatív Nyilvántartó Osztályon dolgozott a vizsgált mintából Figlár Ferencné is, aki a prioráló csoport vezetője volt.¹⁴⁰

Ahogy múltja, úgy a politikai rendőrségi pályafutása is más volt annak a három női vezetőnek, akik illegális kommunisták voltak a második világháború előtt és alatt. Wagner Anna 1948-ban került az ÁVO kötelékébe, s rögtön az I/1-a alosztály (később ÁVH X/2. Tájékoztatói Osztály) vezetőjévé nevezték ki.¹⁴¹ Ez az alosztály foglalkozott a politikai rendőrséghez befutó tájékoztatók, hangulatjelentések kiértékelésével, hogy azokat az ÁVH, illetve a párt vezetői asztalára tegyék, így nyilvánvaló, hogy ide csak a legmegbízhatóbbak kerülhettek.¹⁴² Az állandó éjszakai munka (hiszen reggelre friss információkkal kellett ellátni a vezetőket) ellenére fáradhatatlan munkatársnak tartották Wagnert.¹⁴³ 1950-ig töltötte be ezt a pozíciót, majd a Személyzeti Főosztályon osztályvezető-helyettes lett, 1953-ban pedig kinevezték az Üdültetési és Gyermekneveltetési Központ vezetőjévé, ahol többek között az ÁVH-n dolgozók gyermekeinek elhelyezésével kapcsolatos ügyekben járt el. Jellemzésében ezt olvashatjuk: „A gyermekeket nagyon szereti és azok érdekében mindent elkövet, hogy ellátásukban, valamint fejlődésükben komoly eredmény mutatkozzék. A szülőkkel szemben harcosan kiáll, amikor azt tapasztalja, hogy gyermekük megfelelő fejlődése, valamint tanulása érdekében nem tesznek meg mindent. Sokat foglalkozik a szülőkkel, mert a gyakorlat bebizonyította, hogy a hazafias szocialista neveléshez elengedhetetlen, hogy a szülők is megfelelő módon nevelődjenek. A szülők több esetben panaszolták, hogy Wágner elvtársnőnek elutasító modora van és kérésükkel nem szívesen fordulnak hozzá. A szülők Wágner elvtársnő magatartását félreértik, amikor kérésüknek azonnal nem tesz eleget. Nem tudhatják, hogy éppen őt bántja a legjobban, hogy a jogos kérelmeket a jelenlegi adottság mellett a helyszűke miatt nem tudja kielégíteni. Azon szülőkkel szemben, akik gyermeküket különösebb indok nélkül csupán kényelem-szeretetből bentlakásos intézménybe akarják tenni, a meggyőzés eszközét alkalmazza, amit ha kell,

¹³⁸ *Baráth Magdolna*: Az operatív nyilvántartás szervezete és rendszere 1945–1990. In: A megtorlás szervezete i. m. 447–491., itt 463–464.

¹³⁹ ÁBTL Oroszi, Sánta, Somfai, Molnár, Török

¹⁴⁰ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 10680 Figlár Ferencné. Minősítés, BM II/11. osztály, 1958. ápr. 21.

¹⁴¹ ÁBTL 1.2. A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának iratai 196/1948. sz. napiparancs, 1948. aug. 28.

¹⁴² Lásd *Müller Rolf*: A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának szervezettörténete (1946 október –1948 szeptember) In: *Betekintő* 7. (2013) 3. sz. 6.

¹⁴³ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 6657 Wagner Anna. Javaslat előléptetésre, 1950. aug. 2.

több esetben is megismétel. Az elve az, hogy a gyermeknek feltétlenül szüksége van a szülői szeretetre és gondoskodásra, amit igazságként kell elkönyvelni.”¹⁴⁴ Wagner Anna 1959-es nyugdíjazásáig ott dolgozott.

Balogh Mária a Szovjetunióból hazatérve 1945-ben a Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályára került, ahol először csoport-, majd alosztályvezetőnek nevezték ki. Később az ÁVO-n „speciális értékelő csoport” vezetője, majd 1950-től alosztályvezetőként az operatív nyilvántartás központosításának megszervezője lett. Még ebben az évben a Külügyminisztérium állományába került, és Koreába, majd 1952-től Finnországba küldték I. titkárnak, tanácsosnak. 1955-től ismét a BM-ben dolgozott, de önéletrajzában megjegyezte, hogy az öt évvel azelőtti rangot és alacsonyabb – csak csoportvezetői – beosztást kapott a Levéllellenőrzési Osztályon. Ott dolgozott hasonló beosztásban a forradalom leverése után is. 1965-ben nyugdíjazták.

Antonovics Erzsébet pályáján keresztül a politikai rendőrség terjeszkedése is végigkövethető: 1946-ban került a Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályára, ahol egy hathetes nyomozótiszt tanfolyam elvégzése után bizalmas munkát végzett, majd – miután már rendelkezett szervezési tapasztalattal – az ÁVO létrehozása és országos szervezetté válása során 1946 őszén Bajára helyezték szintén operatív munkára. 1947 márciusától újra az ÁVO alosztályain dolgozott, 1949-től a belügyesek számára fenntartott Korvin Ottó Kórház megszervezésével bízták meg, sőt annak parancsnoka is volt 1952-ig, amikor arra való hivatkozással, hogy egy kórház vezetőjének feladatkörét mégiscsak egy orvosnak kellene ellátnia, áthelyezték a Tanulmányi Osztályra. Itt oroszot tanított – közben ugyanis járt a Lenin Intézet orosz szakára is, amit végül nem végzett el. Önéletrajzában kissé sértetten jegyezte meg, hogy 1953-ban, a BM és ÁVH egyesítésekor hét hétig húzódott elhelyezése, mire kinevezték a BM Kultúrotthon csoportvezetőjének, ahol később káderes¹⁴⁵ is volt. Hasonló beosztásban dolgozott 1955-től az akkor megalakuló BM XV. Osztályon (rejtjelközpont), majd a forradalom leverése után is itt (akkor már BM II/12. Osztály) folytatta pályafutását rejtjelzőként. Amíg 1959-ben ki nem nevezték csoportvezetőnek, minősítése szerint „krónikus megsértődöttség” jellemezte, hiszen a forradalom előtt magasabb beosztásban volt, magasabb illetménnyel.¹⁴⁶ 1968-ban nyugdíjazták.

¹⁴⁴ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 6657 Wagner Anna. Minősítés, BM Üdültetési és Gyermekneveltetési Központ, 1955. dec. 10. 1945 után a kádergyerekek számára létesültek iskolák és óvodák, ilyen volt pl. a bentlakásos Rákosi Mátyás Gyermekotthon. Lásd erről *Sváby Enikő*: A pártvezetők gyermekeinek óvodái ellátása, avagy élet a Rákosi Mátyás Gyermekotthonban. In: *Múltunk* 58. (2013) 1. sz. 218–236.

¹⁴⁵ A káderes a kommunista pártban vagy üzemben, vállalatnál, intézménynél dolgozó pártfunkcionárius volt, aki személyzeti ügyekkel foglalkozott.

¹⁴⁶ ÁBTL 2.8.1. – I.s. I/1.t. – 0058 Antonovics Erzsébet. Minősítés, 1958. márc. 26.

A vezető pozíciót betöltő 19 fős csoport tagjai általában rendőr alezredesi, de legalább őrnagyi (Tóth Ferencné Wittinger Mária, Barta Gyuláné Somogyi Edit, Török Mihályné Hoffmann Rózsa) rendfokozatot szereztek az 1960-as évek végéig. Négyen közülük (Wagner Anna, Dr. Bálint Ferencné Holzapfel Ilona, Rudas Ilona és Balogh Mária) ezredesként fejezték be pályafutásukat.

A 19 nőből 14-nek volt(ak) gyermeke(i). A minősítésekben, sőt egyes önéletrajzokban a nők maguk is többször úgy írtak a gyerekvállalásról, mintha az valamiféle „akadályt” jelentene: kiesést a mozgalmi munkából, lemaradást a szakmai fejlődésükben.

A politikai rendőrséghez a korai években csatlakozó nők többsége valóban meggyőződéses kommunista lehetett. A jelentkezőket magával ragadhatta az MKP óriási kampánya, amelyben külön is figyelmet fordítottak a nőkre, már csak azért is, mert tisztában voltak azzal, hogy az 1945-ös választást a nők szavazataival veszítették el.¹⁴⁷ Politikai meggyőződésük kialakulásában sokszor jelentős szerepet játszott férjük, édesapjuk vagy más családtagjuk. Jól elkülöníthető csoportot alkotnak azonban az illegális kommunista múlttal rendelkező női munkatársak, illetve a holokausztban érintettek is.

Összegzésként elmondható, hogy az államvédelmi/állambiztonsági szervekhez egyértelműen a kommunista párton keresztül vezetett az út, és a fiataloknál ez sokszor teljes azonosulást jelentett a párttal, amely kiemelte, taníttatta, képezte is őket. Nem elhanyagolható a párt szerepe abban sem, hogy közösséget teremtett például ezeknek a sokszor eredeti környezetüktől messze került nőknek. A pártépítés, pártnapokra járás, agitálás azonban a korai időszakban nem szűnt meg a belügybe kerülés után sem. Ennek nem pusztán az volt a jelentősége, hogy minél több embert meggyőzzenek, hanem az, hogy ők maguk is minél elkötelezettebbé, a kommunista ideológiában, pártnyelvben tájékozottabbá váljanak, ennek megfelelően értelmezzék az egész világot és a saját életüket is, s így a párthoz feltétlenül lojális, aktív közösséget jelentsenek.¹⁴⁸ A nők elhelyezkedése a politikai rendőrségen jelentős státuszemelkedéssel járt együtt, tanulhattak, képezhették magukat, amire 1945 előtt nemigen lett volna lehetőségük. Mindez azonban áldozatokkal is járt: a társadalom szemében továbbra is szinte kizárólagosan női feladatoknak számítót gyereknevelés és háztartásvezetés mellett óriási erőfeszítéseket igényelt, hogy dolgozzanak, tanuljanak, és az élet több területén megfeleljenek a velük szemben támasztott elvárásoknak.

¹⁴⁷ Az 1945-ös választásokon különböző színű szavazócedulákon választottak a nők és a férfiak, így lehetett tudni, hogy a nők 53,1%-a szavazott az FKGP-re, és 40,6%-a három, egységbe tömörült baloldali pártra (MKP, SZDP, NPP). Lásd *Schadt M.*: „Feltörekvő, dolgozó nő” i. m. 15.

¹⁴⁸ *Huhák H.*: Agitátorok i. m. 12.

FEMALE LEADERS AT THE POLITICAL POLICE
BETWEEN 1956 AND 1962 IN THE MIRROR OF THEIR CVS

By Gabriella Unger

SUMMARY

Before 1945, women had worked mainly as administrative staff in the Ministry of Interior. They first appeared there in larger numbers – and most importantly, as professional staff – after the end of World War II. The state security services were constantly in need of new staff, who could be women as well as men, in line with the formal gender equality that was officially achieved after 1945. The number of women working in the political police was much smaller than that of men and, as everywhere else, they tended to occupy lower-ranking positions, typically in so-called auxiliary operational posts. In my study, I explore and describe their backgrounds, their possible motivations, their career prospects and the positions they held, on the basis of their CVs submitted to the political police.

Kiss László – Ring Orsolya

A GYERMEKGONDOZÁSI SEGÉLY BEVEZETÉSE ÉS HATÁSA A NŐK MUNKAERŐPIACI HELYZETÉRE 1967 ÉS 1985 KÖZÖTT

A nők társadalmi és jogi helyzetének második világháborút követő megváltozása – elsődlegesen a nők tömeges munkába állása, kiegészülve az 1950-es évek születésszabályozásával (Ratkó-korszak) – az 1960-as évek második felében már komoly hatással volt a munkaerőpiacra. A megnövekedett, azonban népesedéspolitikai szempontból még mindig nem elégséges gyermeklétszám társadalom- és szociálpolitikai intézkedéseket is követelt. A vidéki lakosság városokba áramlása révén megszűnt a nagycsaládok együttélése, ami kiegészülve a nők munkavállalásával a hagyományos családszerkezet felbomlásához vezetett. Ennek következtében – többek között – megoldást kellett találni a dolgozó nők gyermekeinek napközbeni elhelyezésére lehetőleg olyan intézkedésekkel, amelyek egyben a gyermekvállalási kedvet is növelik.

A Kádár-korszak kormányai a szociálpolitikához hasonlóan a népeséggpolitika terén is változtattak a megelőző időszak szabályozásán. A népesedési folyamatokat érintő kérdéseket a Rákosi-korszak elsősorban adminisztratív úton, büntetőjogi eszközökkel szabályozta. Ezeket az elemeket az 1960-as évek közepétől a pozitív diszkriminációra, családtámogatásra építő népesedéspolitikára váltotta fel. Az 1967. január 1-jén bevezetett gyermekgondozási segély (gyes) lehetőséget teremtett a dolgozó anyáknak, hogy a szülési szabadság lejárta után is otthon maradhassanak gyermekeikkel. Korábban ilyenkor a munkavállaló nők vagy más személyre, intézményre bízta a gyermekeiket, vagy pedig hosszabb időre, esetleg végleg feladták munkájukat.¹

Miközben a gyermekgondozási segélyt a hivatalos állami kommunikáció népesedéspolitikai, egészségügyi és munkaügyi szempontból is egyértelmű sikerként értékelte, már a korszakban is megjelentek az intézkedés problematikus elemeit, a megvalósulás ambivalens jellegét hangsúlyozó vélemények. A bírálatok alapvetően három területre terjedtek ki: a női egyenjogúság kérdésére, a segély társadalmi csoportok szerinti eltérő igénybevételére, valamint az intézkedés negatív munkaerőpiaci hatásaira. Tanulmányunk e három kérdés vizsgálatára törekszik az 1967 és 1985, azaz a gyés és a gyed bevezetése közötti időszakra vonatkozóan a korabeli szabályozás áttekintésén, valamint statisztikák elemzésén

¹ A gyés bevezetéséről lásd *Makay Zsuzsanna*: 50 éve vezették be a gyermekgondozási segélyt (GYES). *Korfa* 3. (2017) 1. sz. 1–4.

keresztül. A kutatás kezdetén abban bízunk, hogy találunk olyan munkahelyi személyzeti dokumentumokat, melyek révén feltárható a segélynek a nők munkaerőpiaci helyzetére, társadalmi mobilitására gyakorolt hatása. Mivel azonban releváns személyzeti anyagokat a levéltárak általában nem őriznek ebből az időszakból, nem sikerült fellelnünk olyan irategyüttest, amelyek szórványos példákön túl komolyabb következtetések levonására adtak volna lehetőséget. Eddig azonban a témának a – korabeli döntéshozás iratait a hatalom szempontjából vizsgáló és azokat narratív forrásokkal összehasonlító – elemzése sem történt még meg, így tanulmányunk jó kiindulópontként szolgálhat későbbi kutatásokhoz.

A gyés bevezetése – problémák és működési zavarok

A gyermekgondozási segély társadalmi hatásainak elemzése előtt érdemes áttekinteni bevezetésének és működésének körülményeit, különös tekintettel a jogsultsági kritériumokra.

Az MSZMP 1966. évi IX. Kongresszusa az anyák „nagyobb társadalmi megbecsülése”, valamint a „gyermekes családok anyagi biztonságának” megteremtése érdekében irányozta elő a következő évre a gyermekgondozási segély bevezetését.² A kongresszusi határozat nyomán született 3/1967. (I. 29) számú *Kormányrendelet a gyermekgondozási segélyről*³ az 1967. január 1-jén vagy az után született gyermekek esetében a gyermek két és fél éves koráig havi 600 forint igénybevitelét tette lehetővé az anyák számára. A segélyre az a dolgozó nő volt jogosult, aki a szülést megelőzően 12 hónapig folyamatos munkaviszonyban állt, teljes munkaidőben dolgozott, és vállalta, hogy a gyés időtartamára fizetés nélküli szabadságot vesz igénybe. Megkaphatta a támogatást az a szülő nő is, aki a fegyveres erők tagjaként szolgált, illetve kisipari vagy termelőségvezető tag volt – utóbbiak azzal a kiegészítő feltétellel, hogy a szülést megelőző évben vagy 12 hónapban legalább 120 napot részt vettek a közös munkában. A termelőségvezető tagok „hátrányos megkülönböztetése” miatt részükre csak havi 500 forintos segélyösszeg volt folyósítható.

Ha abból az alapfeltevésből indulunk ki, hogy egy törvény vagy rendelet módosítása valamilyen működési problémára vagy valamely környezeti változásra adott reakció, akkor a gyermekgondozási segélyről szóló kormányrendelet egymást követő verziói alapján máris információkat kaphatunk annak hiányosságairól,

² Belpolitikai és társadalmi viszonyaink. A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. Kongresszusának határozata (1966. november 28–december 3.) In: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966. Bp. 1968. 548.

³ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3/1967. (I. 29.) számú rendelete a gyermekgondozási segélyről. Magyar Közlöny 23. (1967) 6. sz. 69–71.

illetve ellentmondásos vagy hatástalan elemeiről. Nehézséget jelentett, hogy a segélyt teljes munkaidős álláshoz kötötték. Nem véletlen, hogy a kormányrendelet első, 1969. évi módosítása mindjárt a részmunkaidősök segélyjogosultságát is megteremtette, bevonva a jogosultak körébe a hatórás munkaviszonnyal rendelkező nőket is. Szintén az 1969-es módosítással kerültek a kedvezményezetttek körébe az iskolai tanulmányaikat egy éven belül befejező szülő nők, azzal a feltétellel, hogy a tanulmányaik lezárását követő 90 napon belül munka- vagy szövetségi tagsági viszonyt létesítenek.

1969-re az is nyilvánvalóvá vált, hogy nem tartható az 1967-es szabályozás azon eleme, mely szerint a gyermek két és fél éves koráig lehet igénybe venni a segélyt. A gyēs bevezetésével párhuzamosan ugyanis csökkent a bölcsődei férőhelyek kihasználtsága, így a bölcsődefejlesztés üteme is lelassult. Óvodába azonban csak hároméves kortól vették fel a gyermekeket, így fél évre megoldatlan volt elhelyezésük. Ha az óvodáztatás korhatárát szállították volna le, a rendelkezésre álló óvodai férőhelyek száma lett volna elégtelen. Ezért az 5/1969. (I. 28) számú Kormányrendelet⁴ – válaszul a kisgyermek napközbeni ellátását végző intézményrendszer kapacitási hiányosságaira – a gyermek hároméves koráig toltaki a segély folyósíthatóságának határidejét.⁵

A gyermekgondozási segélyszabályozásának következő lépése annak összegét érintette. Tekintettel arra, hogy a havi 600 forint – különösen a magasabb képzettséget igénylő munkakörökben foglalkoztatott nők számára – komoly anyagi visszaesést jelentett (ennek következményeivel a tanulmány további részében fogunk bővebben foglalkozni), először 1972-ben, majd 1973-ban is a kormány napirendjére került a gyēs emelésének kérdése. A 28/1973. (X. 18) számú Minisztertanácsi (MT) rendelet⁶ végül a munkaügyi miniszter hatáskörébe utalta az összeg megállapítását, a 11/1973. (XII. 23)

⁴ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 5/1969. (I. 23.) számú rendelete a gyermekgondozási segélyről szóló 3/1967. (I. 29.) Korm. számú rendelet módosításáról. Magyar Közlöny 25. (1969) 8. sz. 102–103.

⁵ „Az óvodák irányában jelentősen megnőtt a társadalmi igény. Jelenleg az összes óvodáskorú gyermek mintegy 52–53 százalékát tudjuk óvodai férőhellyel ellátni. Amennyiben az óvodai korhatárt [...] két és fél éves korra leszállítanánk, a férőhely ellátottsági színvonal 1969–70-ben mintegy 45 százalékra csökkenne [...]. Az 1969. közepén jelentkező, az eddiginél nagyobb feszültség részbeni megoldásaként indokoltnak tartjuk a gyermekgondozási segélyezési rendszernek a gyermek 3 éves koráig való kiterjesztését, és egyben az óvodai felvételi korhatárnak 3 évre történő visszaállítását.” – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-A-83-a Minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvei (a továbbiakban: XIX-A-83-a) 411. Jegyzőkönyv, 1969. jan. 23.; A Munkaügyi Minisztérium előterjesztése a gyermekgondozási segélyről szóló 3/1967./I.29./ Korm.számú rendelet módosítása, 1969. jan. 17.

⁶ A Minisztertanács 28/1973. (I. 18.) számú rendelete a gyermekgondozási segélyről szóló 3/1967. (I. 29.) Korm. számú rendelet módosításáról. Magyar Közlöny 29. (1973) 71. sz. 774.

számú Munkaügyi Minisztériumi (MüM) rendelet⁷ pedig ennek megfelelően újra is szabályozta a pénzügyi elemeket. A gyēs összegét az első gyermek után havi 800, a második gyermek után havi 900, a harmadik és további gyermekek után havi 1000 forintban állapította meg (a mezőgazdasági termelősövetkezeti dolgozók ismét alacsonyabb összegekre, 700, 800, 900 forintra lettek jogosultak)⁸.

Az 1037/1975. (XII. 28.) számú MT határozat⁹ a gyermekgondozási segély gyakorlatba való átültetését alapvetően sikeresnek értékelte, ezzel együtt azonban kisebb korrekciós igényeknek is helyt adott. A legfontosabb módosításra a 6/1976. (III. 18) számú MüM rendeletben került sor,¹⁰ amely lehetővé tette, hogy a gyēsben részesülő nő a gyēs idejére igénybe vett fizetés nélküli szabadságot évi egy alkalommal „munkába állás, vagy munkaviszony létesítése céljából” is megszakíthassa. A rendelet két problémakörre is rávilágított: az egyik a gyermekgondozási segélyben részesülők munkaeerőpiacról való kiesése következtében előállt, a népgazdaság egyes szektorait és egyes – jellemzően alacsonyabban kvalifikált munkaeerőt igénylő – munkahelyeit érintő zavar, a másik pedig a nők gyēs alatti inaktivitásából származó személyes munkaeerőpiaci reintegrációs hátrányainak kérdése volt.

A gyermekgondozási segéllyel kapcsolatos szabályozások 1976 és 1982 között nem módosultak érdemben. A jogosultsági kör további kiterjesztésének, illetve a segélyösszeg „fejlesztésének” elmaradása ebben az időszakban nem feltétlenül a segély rendszerének zökkenőmentes mőködésével, inkább az általánosan romló gazdasági és munkaeerőpiaci helyzettel állhat összefüggésben. Erre utal, hogy miközben 1978-tól csökkenni kezdett a gyēst jogosultság alapján igénybe vevők száma, a segély „méltányossági alapon” történő kiutalását évről évre többen kérvényezték. Utóbbira a szabályozás értelmében akkor volt lehetőség, ha a segély folyósítását a jogosultság feltételeinek nem teljesülése mellett „a család

⁷ A munkaügyi miniszter 11/1973. (XII. 23.) MüM számú rendelete a gyermekgondozási segélyről szóló 3/1967. (I. 29.) Korm. számú rendelet végrehajtásáról kiadott 3/1967. (II. 26.) MüM számú rendelet kiegészítéséről és módosításáról. Magyar Közlöny 29. (1973) 86. sz. 880–881.

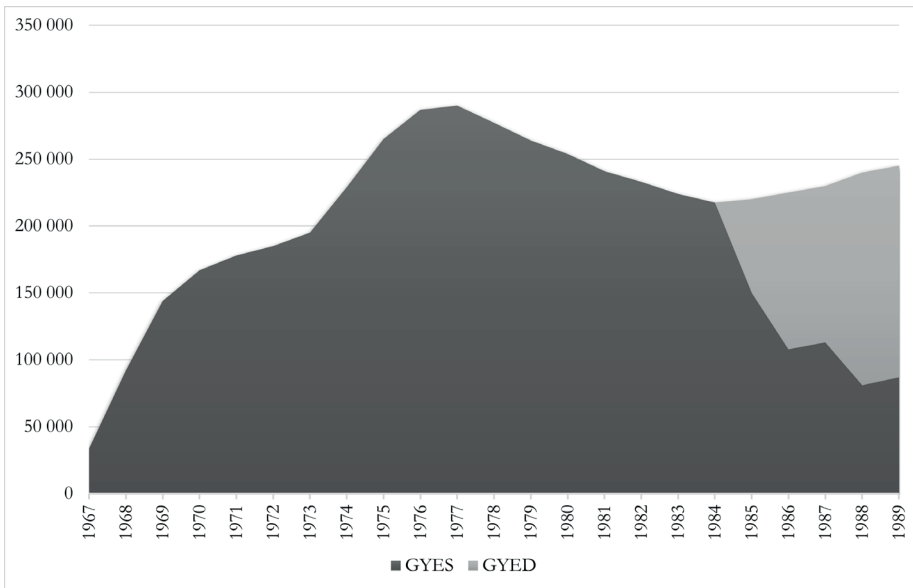
⁸ Az 1967. évi III. tv. 3. §-a szerint a termelősövetkezet a tagok önkéntes személyi és vagyoni társulásán alapuló szocialista mezőgazdasági nagyüzem, amely tagjai munkájával önálló szövetkezeti vállalat-szerű gazdálkodást folytat. A tagok így jogilag egyszerre voltak tulajdonosai és dolgozói a termelősövetkezetnek. Ennek következtében a korabeli munkaügyi jogszabályok a mezőgazdasági termelősövetkezetekben dolgozókról nem vagy nem ugyanúgy rendelkeztek, mint az egyéb munkaviszonyban állókról. Ezért az őket megillető nyugdíjról és gyermekgondozási segélyről is külön intézkedtek. – *Főris Imre*: A szociális gondoskodás helyzete, problémái a termelő szövetkezetekben. In: *Fejezetek a magyarországi társadalom- és szociálpolitika történetéből II.* Szerk. Cora Zoltán – Kiss Mária Rita – Ólasz Lajos. Szeged 2020. 580.

⁹ A Minisztertanács 1037/1975. (XII. 28.) számú határozata a gyermekgondozási segélyrendszer tapasztalatairól és a további intézkedésekről. Magyar Közlöny 31. (1975) 87. sz. 2062.

¹⁰ A munkaügyi miniszter 6/1976. (III. 18.) MüM számú rendelete a gyermekgondozási segélyről szóló 3/1967. (II. 26.) MüM számú rendelet módosításáról. Magyar Közlöny 32. (1976) 22. sz. 250.

anyagi, szociális körülményei indokolják, és a gyermek bölcsődei elhelyezésére nincs lehetőség”.¹¹ A Szakszervezetek Országos Tanácsa Társadalombiztosítási Főigazgatóságához 1977-ben 3235, 1978-ban 4300, 1979-ben 5100, 1980-ban 5895, 1981-ben pedig már közel 7000 méltányossági kérelem érkezett be, s ezeknek éves szinten mintegy 30%-a kapott pozitív elbírálást. Szűkítette a méltányossági alapon kiutalt gyეს társadalmpolitikai hatását a folyósítás időtartamának egyedi meghatározása. Jellemzően a döntést követő egy évig járt.¹²

1. ábra Gyermekgondozási segélyt és gyermekgondozási díjat igénybe vevők száma

Forrás: *Statistikai Évkönyv 1968–1989*, Központi Statisztikai Hivatal

A méltányossági kérelmet benyújtók körének áttekintése alapján jól látható a gyესjogosultság kérdését érintő szabályozási hiányosságok. Nem terjedt ki például a törvény hatálya a tanulmányaikat terhességük, majd szülésük miatt megszakító nőkre. Ráadásul komoly társadalmi problémát jelentett, hogy többségük középiskolás vagy szakmunkástanuló volt a teherbeesés időszakában. De a felsőfokú tanulmányaikat megszakítókat segélyezése is rendezetlen maradt. Továbbra is megoldatlan volt a rész munkaidősök és egyéb foglalkoztatottak

¹¹ *Forgó Györgymé: A gyermekgondozási segély méltányossági ügyek elbírálása során szerzett tapasztalatok. Szociálpolitikai Értesítő 5. (1987) 1. sz. 109.*

¹² Uo. 108–110.

helyzete, a négyórás munkaviszonnyal rendelkezők ugyanis nem voltak segélyre jogosultak, mint ahogy a határozott idejű szerződéssel foglalkoztatott „idény-munkások”, illetve a bedolgozók sem. Utóbbi alkalmazási típus ráadásul elsősorban olyan, jellemzően sok női munkavállalót foglalkoztató ágazatokban volt elterjedt, mint az élelmiszeripar, a vendéglátás, illetve a könnyűipar.¹³

A bedolgozók, a határozott szerződéssel, valamint a napi négy órában foglalkoztatottak gyesjogosultságát csak a 10/1982. (IV. 16.) számú,¹⁴ majd később a 6/1985. (I. 17.) számú MT rendelet¹⁵ teremtette meg. Komoly társadalmi igényre reflektálva ugyanez az 1982-es szabályozás rendezte az egyedülálló apák gyesigénylési lehetőségét, valamint azt, hogy a gyermek egyéves kora után a segélyt az anya helyett a vele közös háztartásban élő apa is igénybe vehesse, ha a feltételeknek megfelel.

A gyes népszerűsége 1985-ben, a táppénz alapját képező átlagkeresethez igazított gyermekgondozási díj bevezetésével erősen visszaesett. A gyedet 1985-ben még csak 70 ezer, 1989-ben viszont már csaknem 160 ezer fő vette igénybe, miközben a gyermekgondozási segélyben részesülők száma 1989-re az 1984-es 217 ezer főről 87 ezer főre csökkent (1. ábra).

A gyes és a nemek közötti egyenjogúság – a megbecsülés növelése vagy az emancipáció csökkentése?

„Az új gazdaságirányítás szociális szelleme tükröződik a rendeletben, hiszen egy nagylelkű gesztussal havi 600 Ft rendszeres folyósításával siet a fiatal, gyermekeket vállaló házaspárok segítségére. De van ennek a rendeletnek egy másik pozitívuma is, mégpedig az, hogy visszaadja az édesanyákat a családi otthonnak, ezzel is derűsebbé téve a fiatalok életét, hiszen az ifjú mamák mindennap megújuló élményeivel várják haza a munkából hazatérő férjeiket.”¹⁶ A fenti, mármár az ötvenes évek sztahanovistafeleség-ábrázolásait¹⁷ idéző ünneplés akár már önmagában is felvethette a kérdést: hová helyezi a kisgyermek ellátásáért járó segély a nőt a társadalomban, és hogyan hat mindez a nő általános társadalmi helyzetén túl a családban, a házasságon belül elfoglalt helyére. Az 1950-es

¹³ Uo. 112–114.

¹⁴ A Minisztertanács 10/1982. (IV. 16.) számú rendelete a gyermekgondozási segélyről. Magyar Közlöny 38. (1982) 20. sz. 322–323.

¹⁵ A Minisztertanács 6/1985. (I. 17.) számú rendelete a gyermekgondozási segélyről szóló 10/1982. (IV. 16.) MT számú rendelet módosításáról. Magyar Közlöny 41. (1985) 2. sz. 31.

¹⁶ *Ottó Róbertné*: Gondolatok a gyermeknapra. *Elektromos Híradó* 16. (1967) 5. sz. 5–6.

¹⁷ *Lédeker Pál*: Karacsné elvtársnő tisztában van vele, hogy a férje nagyon jó munkás. In: *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Szerk. Pál Eszter. Bp. 2011. 25–60.

évektől kezdődő erőszakolt társadalmi változások lényegében eltörölték a megelőző időszak hagyományos nőideálját, és a dolgozó nő eszményét állították a középpontba.¹⁸ A kétkeresős családmodell általánossá válása összességében a nők családon belüli helyzetének fokozatos változását hozta magával. Fontos azonban leszögezni, hogy a nők munkába állítása ugyan messze nem az individualisztikus eszmény eredményeként, a nők önrendelkezési jogának megvalósulásaként értelmezhető, mégis ráigította azokat a kereteket, amelyek a nők lehetséges életpályáit akár csak a második világháborút megelőző évtizedekben is meghatározták.

Ebben a helyzetben a gyermekgondozási segély és az azzal párhuzamosan kényszerűen igénybe vett fizetés nélküli szabadság sokak számára visszalépésnek tűnt, s megkérdőjelezni látszott a női keresőtevékenységek és az anyaság összehangolásának lehetőségét. Bár Szabady Egon demográfus, a KSH elnökhelyettese 1971-ben megjelent tanulmányában éppenséggel a nők választási lehetőségeinek szélesítéseként értelmezte a gyés bevezetését,¹⁹ ezzel a meglátással a kortárs elemzők, szociológusok, közgazdászok jelentős része nem értett egyet, vagy legalábbis csakis a megszorítással, hogy a gyés igénybevétele alatt is fontos annak biztosítása, hogy „az otthon maradó asszonyok ne essenek ki a társadalmi és a gazdasági élet vérkeringéséből”.²⁰

A helyzet olyan szinten kívánt magyarázatot, hogy a társadalomkritikusnak aligha nevezhető Magyar Nők Országos Tanácsa kutatássorozatot rendelt meg a nők társadalmi helyzete és a gyermekgondozási segély összefüggéseiről. Ennek eredményei a gyés és a nemi egyenjogúság (emancipáció) között komoly ellentmondást mutattak. A felvett interjúk, a csoportos beszélgetések legfőbb tanulsága az volt, hogy a gyesen lévő nők többsége negatívan élte meg a munkahelyről történő kiszakadást, elszigetelődött, társadalmi és munkahelyi kapcsolatai leépültek. Az új jog, a „gyermeknevelés joga” sok esetben kényszerré változott, sőt negatívan hatott a családon belüli, korábban kialakult munkamegosztásra – a gyermeknevelés és a háztartással járó teendők ellátását kizárólagosan az otthon lévő nő feladatává tette.²¹ A munkamegosztást és a kapcsolatrendszerrel érintő nehézségeken túl a kutatás a gyesen lévő nőknél kialakuló személyes emocionális problémákat is kimutatót: a pár évre ismét előtérbe kerülő hagyományos „nőkép” és az egyéni érzelmek, szándékok, ambíciók szembekerülése sokakban bűntudatot keltett a gyermekkel vagy akár az egész családdal szemben.²²

¹⁸ *Farkas Gyöngyi*: „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. *Korall* 3. (2003) 13. sz. 65–86.; *Tóth Eszter Zsófia*: Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban. Bp. 2010.

¹⁹ *Szabady Egon*: Kereső foglalkozás és anyaság. *Társadalmi Szemle* 26. (1971) 6. sz. 36.

²⁰ *Mausecz Zsuzsa*: A nők helyzete a következő másfél évtizedben. *Közgazdasági Szemle* 18. (1971) 3. sz. 280.

²¹ *Ferge Zsuzsa*: A nők a munkában és a családban. *Társadalmi Szemle* 31. (1976) 6. sz. 46.

²² *Uő*: A nők és a döntéshozatal. *Szociológia* 5. (1976) 1. sz. 212–213.

A gyés utáni élet sem ígérkezett azonban zökkenőmentesnek. A kutatás eredményei szerint kérdéses volt, hogy a gyés igénybevétele által megváltozott családi munkamegosztás vissza tud-e állni a gyest megelőző állapotra a feleség (az anya) újbóli munkába állását követően, mint ahogy az is, hogy a munkájából több évre kiszakadó nő képes lesz-e sikeresen visszaintegrálódni a munkahelyi környezetbe – különösen akkor, ha a hároméves kort már betöltött gyermek felügyeletének megoldása további erőfeszítéseket kíván majd tőle.²³ Komoly nehézséget jelentett a tartósan beteg vagy súlyosan fogyatékos gyermekek további ellátásának szükségessége is. A gyermekgondozási segély meghosszabbítására 1978-ig még méltányossági alapon sem volt mód, a tartósan beteg vagy súlyosan fogyatékos gyermekek ellátása esetén való hosszabbítást is csak 1982-ben rendezték jogszabályban.²⁴

A gyés és a társadalmi rétegződés – esélykiegyenlítés vagy a szakadék mélyítése?

A gyermekgondozási segély 1967-ben meglehetősen alacsonyan, havi 600 forintban rögzített összege a gyermeket vállaló nők számára komoly anyagi veszteséget jelentett, hiszen annak igénybevétele esetén munkahelyükön fizetés nélküli szabadság kivételére kötelezték őket. Csak összehasonlításként: az 1967-es havi átlagkereset az állami iparban 1900 forint volt, a 600 forint még a bedolgozók 663 forintos átlagilletményét is alulmúlta.²⁵ A tudományos kutatók esetében 1966-ban már a gyakornokok és a segédmunkatársak havi jövedelme is 1500–1800 forint között mozgott.²⁶

A gyés összegének ilyen alacsonyan történt meghatározása miatt a segélyt igénybe vevők körében – társadalmi rétegek (operacionalizálva foglalkozási csoportok és kereseti kategóriák) szerint – igen komoly eltérések mutatkoztak. Bár a Központi Statisztikai Hivatal által kiadott *Statisztikai Évkönyv* csak 1969-ig közli a gyermekgondozási segélyt igénybe vevő nők foglalkozási csoportok szerinti megoszlását, az adatok alapján jól látszik az a tendencia, amelynek visszásságaira az 1970-es években is folyamatosan rámutattak a témával foglalkozó közgazdasági és szociológiai írások. Míg a gyest 1967 és 1969 között az összes kereső szülő nő mintegy kétharmada vette igénybe, addig ez az arány a szellemi foglalkozásúak körében csak valamivel 50% felett alakult (2–3. ábra). A keresetek szerinti csoportok esetében a teljes munkavállalói populációra vonatkozó számok nem állnak

²³ *Uő*: A nők a munkában és a családban i. m. 46.

²⁴ *Forgó Gy.*: A gyermekgondozási segély i. m. 113.

²⁵ *Statisztikai Évkönyv* 1967. Bp. 1968. 125.

²⁶ *Ferge Sándorné*: A kutatók és a kutatói munka. Magyar Tudomány – az MTA értesítője. Új folyam 12. (1967) 1. sz. 31.

rendelkezésünkre, a bevételcsökkenés volumenét viszont mindenképpen jelzi, hogy az utolsó havi jövedelmükhöz képest a gyermekgondozási segélyt igénybe vevők mintegy 70%-a legalább 50%-os veszteséget volt kénytelen elkönyvelni.²⁷

2. ábra Kereső szülő nők és a gyest igénybe vevő kereső szülő nők száma és aránya (%)

Év	Kereső szülő nők	Gyest igénybe vevő kereső szülő nők	Gyest igénybe vevő kereső szülő nők (%)
1967	87 585	57 678	65,9
1968	97 390	64 376	66,1
1969	105 150	69 100	65,7

Forrás: *Statistikai Évkönyv 1968–1970*, Központi Statisztikai Hivatal

A gyest foglalkozási csoportonként eltérő mértékű kihasználásával a döntéshozók is számoltak. A Magyar Nők Országos Tanácsa saját felmérése alapján 1967 júniusában a következő előrejelzést küldte az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának: „A számok és a felmérések – amelyek területenként és munkahelyenként változóak – azt jelzik, hogy várhatóan magas lesz az igénybevétel. Legmagasabb az erős fizikai munkát végzőknél (80–90%), az 1000–1200 Ft alatti fizetésűeknél, a 3 műszakban dolgozó nőknél, a vidékről bejáró munkásnőknél, a fiataloknál. A szakképzetlenek közötti arány magasabb, mint a képességgel rendelkezőknél. A fizikai munkások között magasabb, mint az alkalmazotti rétegeknél. A termelészövetkezeti tagok közül aki teheti, igénybe veszi [...]. Az igénybevételnél foglalkozási ágak közül messze kiemelkedik az eü-i, a textilgyári, a ruhagyári és a kereskedelem terén foglalkoztatott nők aránya.”²⁸

3. ábra A gyest igénybe vevő kereső szülő nők aránya (%) foglalkozási csoportok szerint

Év	MGTSZ-tag és -alkalmazott	Fizikai dolgozó és ktsz-tag	Szellemi dolgozó
1968	65,4	74,0	54,1
1969	70,9	71,9	55,3

Forrás: *Statistikai Évkönyv 1969–1970*, Központi Statisztikai Hivatal

MGTSZ = mezőgazdasági termelészövetkezet; ktsz = kisipari termelészövetkezet

²⁷ *Statistikai Évkönyv 1967*. Bp. 1968; *Statistikai Évkönyv 1970*. Bp. 1971. 396.

²⁸ MNL OL M-KS-288-22 MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály iratai (1957–1989) (a továbbiakban: M-KS-288-22), 6. ő. e. A gyermekgondozási segély bevezetésének tapasztalatai, 1967. jún. 5.

A gyēs igénybevételének felülreprezentáltsága az alacsonyabb társadalmi státuszú, rosszabbul fizetett területeken (3. ábra) az elemzések szerint az alacsony jövedelműek létszámának növekedéséhez, ezen felül pedig a társadalmi rétegek közötti anyagi különbségek növekedéséhez vezetett.²⁹ A társadalmi rétegek szerinti erősen differenciált igénybevétel más társadalompolitikai szempontból is diszfunkcionális volt: „[ha] a gyēs igénybevétele olyan családoknál eredményez további termékenységet, ahol az egy főre eső jövedelem alacsony, akkor az anyagi hátrányok társadalmi hátránnyá változhatnak, és újratermelhetik a társadalmi problémát” – állapította meg a népesedéspolitikai eszközökről írt elemzésében Kulcsár Kálmán szociológus.³⁰

Az iskolai végzettség szerinti csoportokon belül a gyēst igénybe vevők arányának változására csak töredékes adatok alapján lehet következtetni. Egy 1977-es cikk közelebbről meg nem határozott adatforrásra hivatkozva a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező anyák körében is a gyēs igénybevételének népszerűbbé válását emeli ki. Az adatsor szerint míg 1967-ben az általános iskolát végzett anyák 77,3, a szak- és középiskolát befejezők 65,3, a diplomások 34,3%-a ment gyēsre, addig ezek a számok 1973-ra 81,1, 76,4 és 56,2%-ra változtak.³¹ A számok a magasabban kvalifikált nők körében is kétségkívül mutatják a gyēs növekvő igénybevételét, de a legalacsonyabb és a legmagasabb végzettségi csoport között még ekkor is mintegy 25 százalékpontnyi különbség mutatkozik.

Az adatsor elemzésekor azonban az is látszik, nem mindenki élt a gyēs kínálta lehetőségekkel, aminek több oka is lehetett: „Akik nem igénylik a gyermekgondozási segítyt, azoknál erősen jelentkezik a munkához, a hivatáshoz, a munkahelyhez való ragaszkodás. Sokan féltik munkahelyüket, és nem érzik biztonságosnak a munkába való visszatérést. Félnék, hogy nem saját, hanem »ahhoz hasonló« munkát fognak csak részükre biztosítani. A szakmából való kiesés sok esetben visszatérő gondja az édesanyáknak [...]. Az átlagon felüli keresettel rendelkezők nem kívánják igénybe venni a gyermekgondozási segítyt, inkább fogadnak valakit, aki a gyermeket és a háztartási munkát ellátja.”³²

A gyēst igénybe vevők társadalmi rétegek szerinti eltérő arányával összefügg a kisgyermekek napközbeni ellátását végző intézményrendszer erőforrás-korlátosságának problémája is. A magyarországi bölcsődei rendszer tanácsai,

²⁹ *Ferge Zsuzsa*: Társadalompolitika, szociálpolitika és a központosított újraelosztás formái. *Közgazdasági Szemle* 22. (1975) 718.

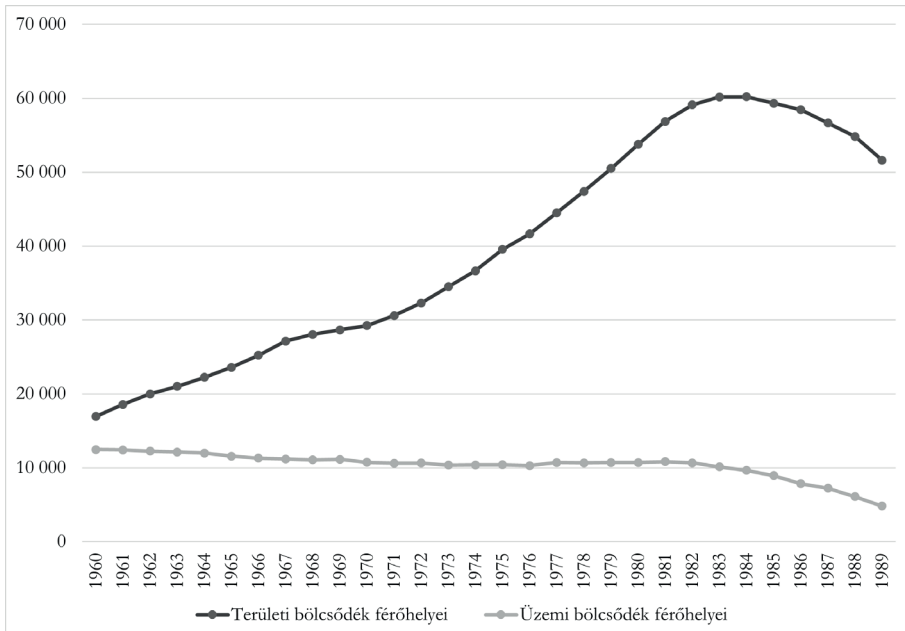
³⁰ *Kulcsár Kálmán*: A népesedéspolitika jogi eszközei és a családtervezés Magyarországon. *Szociológia* 3. (1974) 1. sz. 12.

³¹ *Rózsa József*: A gyermekgondozási segítyezés egy évtizede. *Közgazdasági Szemle* 24. (1977) 537.

³² MNL OL M-KS-288-22. 6. ö. e. A gyermekgondozási segíty bevezetésének tapasztalatai, 1967. jún. 5.

illetve üzemi bölcsődékből állt (4. ábra). Az üzemi bölcsődék a vállalati szociálpolitikai intézményrendszer részeként egyfajta „béren kívüli juttatás” formájában voltak igénybe vehetők a vállalat dolgozói számára, míg a tanácsai fenntartású bölcsődék területi illetékesség elve alapján működtek.

4. ábra A bölcsődék férőhelyeinek száma intézménytípusok szerint

Forrás: *Statistikai Évkönyv 1960–1989*, Központi Statisztikai Hivatal

A vállalatok által üzemeltetett gyermeknevelési intézmények, a bölcsődék, illetve a szintén nagyszámú üzemi óvodák helyzete folyamatosan vitát generált a szociál-, illetve a gazdaságpolitika területén, ennek megfelelően a működésüket, fenntartásukat érintő irányelvek, szabályozások is állandóan változtak.³³ A hangsúly főként a hozzáférés kérdésén volt – ez a kisgyermekellátását végző vállalatok esetében úgy jelentkezett, hogy egyes értelmezések az alkalmazottak „extra” juttatásaként értékelték a vállalati bölcsődék igénybevitelének lehetőségét. (A tágabb témáról, a vállalati szociálpolitikáról egy, a korszakban nem példa nélküli, de nem is kifejezetten gyakori újságcikkátvételben is foglalkoztak a megyei és helyi lapok: 1971 augusztusa és októbere között összesen 13 lapban jelent

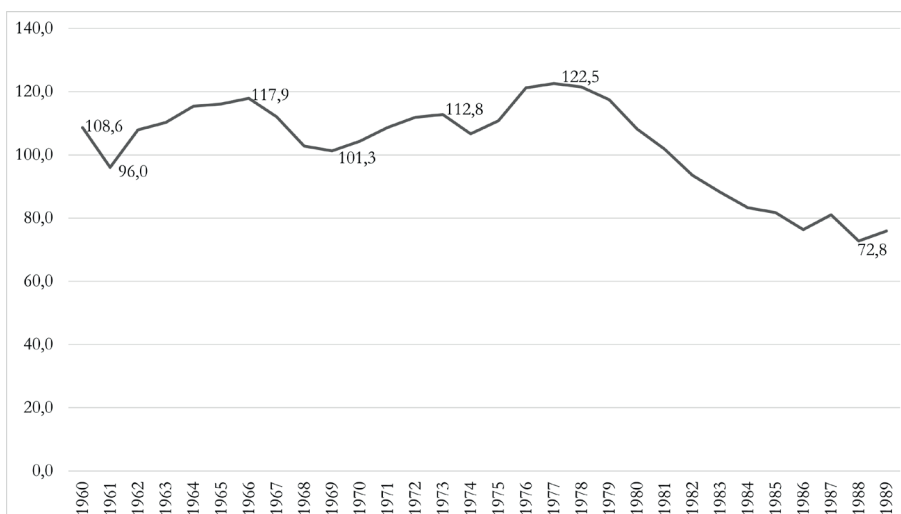
³³ *Léderer Pál*: Teher alatt nő a pálma... Esély 4. (1992) 3. sz. 104–119.; *Aczél Zsófia*: Üzemi óvodák 1945 és 1975 között. Iskolakultúra 22. (2012) 5. sz. 37–55.

meg a *Mindegy, hogy melyik kézből?* címet viselő írás. A helyzet érdekességét fokozza, hogy a cím végén szereplő kérdőjelet nem mindegyik lap közölte le, a kérdésfeltevés így néhány helyen kijelentésként bukkant fel.)

A vállalatok számára a szociálpolitikai intézmények, mindenképp a gyermekeket ellátók működtetése a romló gazdasági helyzet miatt fokozódó terhet jelentett. Az 1970-es évektől kezdve ezért egyre több vállalat döntött úgy, hogy tanácsi kezelésbe adja, vagy éppenséggel más célra hasznosítja bölcsődéjét, illetve óvodáját.³⁴

Az 1970-es évek elejétől kezdve megfigyelhető a bölcsődei férőhelyek számának gyors emelkedése, a növekedés azonban kizárólag a tanácsi fenntartású intézmények körét érintette. (4. ábra) A bölcsődei ellátást igénybe vevő gyermekek száma 1960 és 1989 között lényegében folyamatosan meghaladta a tétélesen meghatározott férőhelyek számát, a bölcsődék tehát túlszűfoltak voltak. Az adatsor alapján látható némi kapcsolat a gyges bevezetése és a túlszűfolttság időleges mérséklődése között, az 1970-es évek közepén, a Ratkó-korszak utóhatásaként megjelenő 1975–76-os demográfiai hullám következtében azonban a bölcsődék kihasználtsága 120% fölé emelkedett. (5. ábra) A férőhelyek számának – összességében nem is elégséges – bővülését nem követte az intézmények számának emelkedése, ez pedig a területi elv érvényesülését illetően lefedettségi problémákat generált.

5. ábra A bölcsődék férőhelyeinek kihasználtsága (%)

Forrás: *Statisztikai Évkönyv 1960–1989*, Központi Statisztikai Hivatal

³⁴ Darvas László: A béren kívüli juttatások fejlődése és gondjai. Munka 21. (1971) 4–5. sz. 244.; Stuber Ervinné: A munkahelyi szociálpolitika régi és új dilemmái. Társadalmi Szemle 39. (1984) 9. sz. 66.

A gyēs összegének alacsony volta miatt a jobb anyagi helyzetben lévő családok, a magasabban kvalifikált, jobban fizetett munkakörökben dolgozó nők a gyēs helyett a bölcsődei ellátás igénybevételét preferálták. Ennek eredménye egy látens többlet lett a szociálpolitikai forrásokhoz való hozzáférésben a magasabban kvalifikáltak esetében: mivel a gyēs összege a bölcsődei és óvodai ellátáshoz való állami költségvetési hozzájárulásnál jóval alacsonyabb volt, a bölcsődét nagyobb arányban igénybe vevő jobb anyagi helyzetű családok rejtett formában a szegényebb, alacsonyabb társadalmi státuszú családoknál jóval magasabb összegű szociális támogatásban részesültek.³⁵

6. ábra Bölcsődék, bölcsődei férőhelyek és a beíratott gyermekek száma

Forrás: *Statisztikai Évkönyv 1960–1989*, Központi Statisztikai Hivatal

Az új bölcsődék építésének elmaradása, a bölcsődei ellátás igénybevételi lehetőségének korlátozottsága egyértelműen társadalmi egyenlőtlenséget fokozó hatásként jelentkezett, és a lakáskiutalási rendszer sajátosságai³⁶ miatt a bölcső-

³⁵ Andorka Rudolf: Család és népesedés. Objektív adottságok és a politika lehetőségei. Valóság 40. (1997) 7. sz. 28.

³⁶ Vö. Szelényi Iván: Az új lakótelepek szociológiai problémái. Bp. 1969.

defejlesztések elmaradásának indoklásaként felhozott állami lakásépítések sem az esélykiegyenlítőds irányába hatottak.

A gyēs a munkaerői piaci felesleg levezetője vagy munkaerői hiány előidézője?

A kereső munkavégzés és „az állam által támogatott otthoni gyermeknevelés” szembeállítása egyes kortárs elemzések szerint arra utalt, hogy a gyēs bevezetése a női munkanélküliség veszélyének csökkentése érdekében hozott burkolt döntésként is értelmezhető.³⁷ Azon kérdés eldöntésére nem vállalkozunk, hogy a gyēst a munkanélkülivé válás elkerülésével összekapcsoló nézőpont mennyiben állja meg a helyét, az anyák gyermekgondozási segély irányába történő terelése, illetve a gyēs teljes futamidejének lejárta előtti munkába állás nehezítése mögött viszont mindenképpen érdemes gazdasági háttértényezők hatását keresni. Ez mindenekelőtt alighanem a kisgyermek napközbeni ellátását végző intézményrendszer fejlesztésére fordított összeggel áll összefüggésben, amint arra rá is mutat egy 1977-ben írt közgazdasági tanulmány: „Különösen meg kell fontolnunk az olyan lépéseket, amelyekkel a háztartásból igyekszünk munkaerőt felszabadítani [...]. A családi munkamegosztásból kiszoruló tevékenység intézményes keretek között történő ellátása – amellet, hogy beruházásokat tehet szükségessé – maga is munkaerőt köt le, pótlólagos igényt támaszt.”³⁸

A gyēs közvetlen munkaerői piaci hatása annak foglalkozási csoportok szerinti eltérő igénybeveteléből fakadt, ami némiképp ellentmond a „gyēs mint a munkanélküliség elkerülését célzó társadalompolitikai eszköz” elgondolásnak. Egy, a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság (KNEB) által 1969-ben írt jelentés megállapítása szerint a női munkavállalókat nagy arányban, jellemzően három műszakban foglalkoztató ágazatokban (mindenekelőtt a könnyűiparban, a közlekedés és az egészségügy területén) a rövidebb munkaidő bevezetését az állandó munkaerői hiány akadályozta, amely a gyermekgondozási segélyen lévő nők magas aránya miatt a megelőző időszakhoz képest még növekedett is.³⁹ A kevésbé kvalifikált női munkaerő átlagkeresete a legtöbb ágazatban alacsonyabb volt más foglalkozási csoportokénál, ezért a gyēs igénybevétele anyagi szempontból kisebb törést okozott az életében, így egyes ágazatokban, elsősorban a textiliparban, a

³⁷ *Jan Adam*: Regulation of labour supply in Poland, Czechoslovakia and Hungary. *Soviet Studies* 36. (1984) 1. sz. 69–86.

³⁸ *Molnárné Vényige Júlia*: A szociálpolitikai néhány kérdése közgazdasági nézőpontból. *Közgazdasági Szemle* 24. (1977) 1150.

³⁹ *Kovács Judit*: A nők körülményeinek alakulása a munkahelyen és otthon. *Társadalmi Szemle* 24. (1969) 6. sz. 55.

gyermekgondozási segélyt – és ezzel párhuzamosan a fizetés nélküli szabadságot – választó nők nagy aránya komoly erőforrás-problémákat okozott.⁴⁰

Egyes elemzések ugyanakkor arra is rámutattak, hogy a kisgyermeket gondozó, bölcsődei ellátást igénybe venni nem tudó nők a gyermekgondozási segély intézménye nélkül is jó eséllyel fizetés nélküli szabadság kivételére vagy gyakori táppénzre kényszerülnének, a gyēs által „kieső” munkaerő volumenét tehát ezen szempontok beszámítása mellett kellett megállapítani.⁴¹

„A segély folyósítása előtti időszakban – a jogszabályok adta lehetőséggel élve – a kisgyermekes anyák munkahelyükről sokszor hiányoztak, és sok gondot okoztak a munkaszervezésben. A korábbi vizsgálatok és számítások szerint – gyermekük 1 éves koráig – az anyák többségénél a munkaidőalap kb. 40%-át tette ki a munkahelyi hiányzás. Az ebből fakadó problémák az utóbbi 3 évben gyakorlatilag megszűntek.”⁴²

A gyermekgondozási segély igénybevételének sajátosságai

A gyēs igénybevételénél még egy jelentős különbség volt a szellemi és fizikai foglalkozású nők között. Míg a fizikai dolgozók közel fele a gyermek hároméves koráig otthon maradt, addig a szellemi dolgozóknál ez az arány a 23%-ot sem érte el. Ők általában a gyermek másfél éves koráig maradtak gyēsen.⁴³ A gyēs igénybevétele a fiatalabb korosztályokban (19–24 évesek) az átlagosnál alacsonyabb fizetésű, illetve az általános iskolai végzettségű nők körében volt a legmagasabb az 1960-as évek végén. A segély bevezetését követő első évtized végére az igénybevevők bizonyos fokú átrétegződése ment végbe a magasabb jövedelműek javára.⁴⁴ A rendelkezésre álló interjúkból világosan megrajzolhatók a gyēst más-más módon, céllal és tartalommal felhasználók csoportjai.

A magasan képzett, általában egyetemi végzettséggel rendelkező anyák jellemzően nem maradtak otthon három évig. Ennek oka nagyrészt az volt, hogy a gyēs összege és a fizetésük között túl nagy különbség volt, másrészt ezen csoport tagjai tartottak leginkább attól, hogy korábban megszerzett tudásuk és kevés gyakorlatuk – hiszen az egyetem és a gyēs között általában csak néhány évet dolgoztak – túlzottan megkopik három év alatt, így karrierjükben komoly

⁴⁰ Horváth Sándor: Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban. Bp. 2011. 170–171.

⁴¹ Rózsa J.: A gyermekgondozási segélyezés egy évtizede i. m. 538–539.

⁴² MNL OL XIX-A-83-a-175-1970. A gyermekgondozási segély rendszerének értékeléséről, 1970. febr. 26.

⁴³ Sándorné Horváth Erika: A gyēstől a gyedig. Bp. 1986. 41.

⁴⁴ Göndör Éva: A gyermekgondozási támogatások az államszocializmus időszakában, különös tekintettel a gyermekgondozási segélyre. Jog, Állam, Politika 4. (2012) 4. sz. 75.

törés következhet be. Ugyancsak fontos szempont volt, hogy ezek a magasabb keresetű családok képesek voltak akár magánúton is megoldani gyermekeik felügyeletét.⁴⁵ Erre ugyanis hivatalosan is lehetőség volt: leginkább az egyébként is gyesen lévő anyák vigyáztak mások gyermekeire is pénzért. A magasán képzett nők közül egyedül a pedagógusok maradtak hosszabb ideig otthon, az elemzések szerint leginkább azért, mert a fizetésük és a gyes összege között lényegesen kisebb különbség volt, mint más értelmiségi foglalkozásokban.⁴⁶

Jellemzően a szülés előtt alacsonyabb presztízsű munkakörökben dolgozó anyák (például betanított vagy segédmunkások) vették igénybe három évig a gyest. Számukra ez nem jelentett akkora jövedelemkiesést, ráadásul közülük többen gyes melletti bedolgozást is vállaltak, annak ellenére is, hogy a bedolgozás sokáig nem volt legális a gyermekgondozási segély mellett. 1976-ban – kísérleti jelleggel – a textil-, a ruha- és a bőriparban engedélyezték a bedolgozást, de úgy, hogy ilyen esetben csökkentették a gyes összegét. Emiatt nem sokan éltek a lehetőséggel.

Általában a falun élő anyák is kihasználták a gyes teljes időtartamát. Egyrészt az így otthonmaradó nők komolyabban részt vehettek az állatok ellátásában, másrészt lehetőségük volt arra, hogy megspórolva az esetenként napi több órás utazást a városi üzemekbe, több feladatot vállaljanak a nagycsalád körüli házimunkából.

Tanulás a gyes időszaka alatt

A gyermekgondozási segílyt igénybe vevő anyák jelentős részének (az 1970-es évek második felében 50%-nak) csak általános iskolai végzettsége volt, így ők a szülés előtt nagyrészt gyárakban, üzemekben dolgoztak segéd- vagy betanított munkásként, esetleg szakképzetlen kisegítőként. Így mind a fizikai, mind az alkalmazotti munkakörben dolgozó nők munkába való visszatérése során igényként jelentkezett a korábban is hiányzó képzettség vagy a munkából kiessett időszak új szakmai ismereteinek intézményes pótlási lehetősége.⁴⁷

Már az 1967-es kormányhatározat lehetővé tette, hogy a gyesen lévő anyák továbbképzésben vehessenek részt akár a segély időtartama alatt, akár közvetlenül

⁴⁵ Erre legálisan is lehetőség volt, de 1975-ben a Minisztertanács is foglalkozott azzal, hogy a hiányzó bölcsődei helyek pótlására fejlesszék a magánemberek által történő gyermekgondozást, úgy hogy egy gyesen lévő anya a saját gyermeke mellett még maximum három bölcsődés korú gyermek felügyeletét vállalhassa. – MNL OL XIX-A-83-a-175-1975. A gyermekgondozási segélyrendszer tapasztalatai és a további intézkedések, 1975. dec. 24.

⁴⁶ A pedagógusok bérének jelentősebb korrekciójára 1971-ben került sor. – MNL OL XIX-A-83-a-471/1971. 3190/1971 Mt. hat. Az alsó-és középfokú oktatási intézmények pedagógusainak és egyéb alkalmazottainak béremeléséről.

⁴⁷ Budapest Főváros Levéltára XXXV.1.a.4. MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei A dolgozó nők társadalmi-politikai helyzete alakulásának főbb kérdései Budapesten, 1969. júl. 11.

utána. Ennek ellenére 1976-ig a gyés első tíz éve alatt összesen 0,3%-uk élt a lehetőséggel. Igaz, ebben a gyárak, üzemek sem voltak érdekeltek, hiszen nekik elsődlegesen nagyszámú betanított munkásra volt szükségük, nem pedig képzett szakmunkásokra. 1976-ban a Munkaügyi Minisztérium iránymutatást adott ki, amely az általános iskola nyolc osztályát a szülés előtt el nem végző nők esetében a tanulmányok gyés alatti pótlását szorgalmazta. De a minisztérium azt is támogatásra érdemesnek tartotta, ha valaki a gyés alatt magasabb végzettséget kívánt szerezni. A gyés alatti tanuláshoz azonban az épp iskolában lévő anyák gyermekeinek intézményes felügyeletét is meg kellett volna oldani. Ennek megszervezésre ugyan történtek elszigetelt kísérletek, de a problémát általánosságában nem sikerült orvosolni, így az anyák gyés alatti tanulása a vizsgált időszakban inkább szórványos jelenségnek volt tekinthető.⁴⁸

Összegzés

Míg a nők bevonása a munkaerőpiacra általánossá tette a kétkeresős családmódellet, a gyés bevezetése lehetővé tette, hogy a nők átmenetileg távol maradjanak a munkaerőpiactól, és a hagyományos női, illetve anyaszerepbe illeszkedve csak a kisgyermek ellátásával foglalkozzanak. Mivel a társadalmilag kívánatosnak gondolt kétkeresős családmódellet eszménye nem rendült meg, az otthonmaradás gondolata és gyakorlata ellentmondásossá tette a nők társadalmi státuszáról és feladatáról kialakított korabeli felfogást.

Bár a gyermekgondozási segéllyel a kisgyermek ellátása miatt otthon maradó anyák munkabérének kiesését igyekeztek pótolni, annak alacsonyán megállapított összege lényegében konzerválta a nők és férfiak közötti jövedelmi különbségeket. Mivel a gyest az alacsonyabb képzettségű és keresetű női munkavállalók az átlagosnál nagyobb arányban vették igénybe, a különböző foglalkozási státuszú nők bevételei közötti különbségek is tovább nőttek.

A gyermekgondozási segélyből kimaradó csoportok áttekintése azt mutatja, hogy a jogalkotók először nagyrészt gazdasági, gazdaságossági indíttatásból a segély várható igénylői körének szűkítését célozták, kihagyva abból a részmunkaidőben, a bedolgozói és egyéb nem határozott munkaviszonyban dolgozókat, valamint a tanulmányaikat felfüggesztőket. A nagyon lassú, mintegy 15 éves bővítési folyamat eredményeként a legtöbb korábban negatívan diszkriminált csoport bekerült az igényjogosultak körébe, de a folyamat elhúzódása miatt nagymértékben sérült az esélyegyenlőség elve a női munkavállalók egyes csoportjai között. A gyermekgondozási díj 1985. évi bevezetését követően a gyermekgondozási

⁴⁸ *Sulyok Katalin*: Egy ország gyésen. Bp. 1979. 155–172.

segély igénybe vevőinek száma visszaesett. A gyēs és a gyed eltérő szabályozása, számítási módja miatt a gyēs elsősorban az alacsony keresetűek, illetve a több három év alatti kisgyermeket nevelők számára maradt előnyösebb.

THE INTRODUCTION OF CHILDCARE ALLOWANCE
AND ITS IMPACT ON THE SITUATION OF WOMEN
IN THE LABOUR MARKET BETWEEN 1967 AND 1985

By László Kiss – Orsolya Ring

SUMMARY

The childcare allowance in 1967 was a key element of Hungary's family support-based population policy introduced in the mid-1960s. The childcare allowance was presented in official state communications as a clear success regarding population, health and labour policy. Still, contemporary analyses have already pointed to regulation problems and the allowance's unintended social and economic effects. Our study seeks to present and analyse the controversial issues surrounding childcare allowance and its social impacts, using contemporary regulations and statistical data.

Molnár Péter

A DUBNICI KRÓNICA UTOLSÓ FEJEZETEI (cc. 229–235.): SZERZŐI ARCÉL ÉS MÓDSZEREK

Kérdés, hogy mely évtől számítsuk azt a korszakot, melynek során érdemleges kihívás már nem érte Mátyás királyi hatalmát Magyarországon. A legtöbb érv 1474 mellett szól, bár felmerült, hogy már az 1471–1472-es lázadás leverésekor beállt ez az uralkodó számára fölöttébb kedvező állapot; és akad, aki még 1476-ban is látja a politikai cselekvésre kész ellenzék nyomait.¹ Akármelyik elképzelést fogadjuk el, 1474-ben éppúgy, mint az immár tartós „megbékéltetés” idején, 1480 táján találkozunk olyan szövegekkel, melyek szerzői nyíltan bírálják a királyt. A *Dubnici Krónika* érdekességét leginkább azok a zárófejezetei adják, melyekben ilyen, az „igazságos” Mátyás terhére megfogalmazott bírálatokat olvashatunk. Ráadásul – mint alább remélhetőleg kiderül – e fejezetek egyike az előbbi, a többi pedig az utóbbi időhorizonthoz sorolandó. Mályusz Elemér valaha joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy a ránk maradt hazai anyagban „az első alkalommal [...] [itt] hangzott el történetíró részéről elítélő bírálat egy hatalma teljében lévő király ellen”.² Érdemes tehát dióhéjban felidézni, hogy – Domanovszky Sándor úttörő jelentőségű tanulmányától kezdve – mit derített ki a kutatás e történeti kompilációról, illetve hogy a közelmúltban mit próbáltam meg módosítani e képen.

A *Dubnici Krónika* túlnyomó részének összeállítója alapvetően az 1473 pünkösdjén megjelent *Budai Krónikát* vette alapul, ám abba a („második”) honfoglalás történetéig beépítette a *Képes Krónika* egyik szövegváltozatának több elemét.³ A kompilátor célja eredetileg az lehetett, hogy megajándékozza magát és másokat egy „teljes” krónikaváltozattal. A helyzet minden jel szerint akkor változott meg, amikor 1474. február 7-én hajnalban oszmán portyázók csaptak le Váradra, ahonnan csak másnap vonultak el. A *Budai Krónikából* kimásolt szöveg után e kompilátor hosszú fejezetet (c. 228.) szentel a pusztításnak (itt közli az eseménysor pontos dátumát), melynek ódiúmat Mátyásra hárítja.⁴ A részletekben bővelkedő, a város

¹ A kérdésre más alkalommal kísérlek meg választ adni.

² *Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai.* (Tudománytörténeti Tanulmányok 5.) Bp. 1967. 75. Vö. *Chronicon Dubnicense. Recensuit et praefatus est M. Florianus.* (Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Pars Prima: Scriptores III.) Quinque-ecclesiis 1884. 197–204.

³ A kompiláció az 1342 előtti korszakot tárgyaló részének formálódásáról lásd *Domanovszky Sándor: Dubniczi Krónika. Századok 33.* (1899) 241–256.

⁴ *Chronicon i. m.* 197–199. A támadók érkezésének, illetve távozásának dátuma uo. 198. Az esemény téves datálásairól lásd *Molnár Péter: Kultusz és kritika a Magyi-formuláskönyv történeti szövegeiben.* Az *Epitaphium super excisione urbis Waradiensis* alakváltozásai. In: Latin nyelvű udvari kultúra

és egyházi szenvedéseivel azonosuló fejezetet nyilván helyi klerikus írta, mint ahogy alapvetően ő állította össze a kompilációt is – ezt már Domanovszky Sándor megállapította.⁵ A váradi klerikus a városát ért csapás hatása alatt hagyhatott fel a „teljes” *Chronica Hungarorum* megalkotásának céljával, elégedhetett meg a *Budai Krónika* hátralévő részeinek kimásolásával, hogy az uralkodó őt immár mindennél jobban foglalkoztató bírálatának adjon hangot. Neki köszönhető ugyanakkor, hogy János küiküllői főesperes I. Lajos királyról írt életrajzát megszakítva beillesztette a kompilációba (cc. 154–172.) egy ismeretlen nevű – nyilván ferences – szerző a király uralmának 1345-től 1355-ig tartó eseményeiről szóló kortárs beszámolóját.⁶ A váradi kompilátor talán azért vette át (és mentette meg számunkra) e máshonnan nem ismert, karakteres szöveget, hogy az szolgáljon keretül annak a szép történetnek, melyben a sírjából kikelt Szent László siet a tatárok ellen harcoló székelyek segítségére (cc. 161–162.) – ez a történet azonban nagy valószínűséggel magától a Mátyás-kori klerikustól származik.⁷

Domanovszky Sándor – és az őt e téren a közelmúltig követő kutatás – azonban tévedett, amikor a váradi klerikusnak tulajdonította a *Dubnici Krónika* utolsó fejezeteit (cc. 229–235.). A váradi kompilátornak ugyanis nem sokkal a gyászos esemény után le kellett zárnia művét, mivel annak a máshol hadakozó Mátyást bíráló utolsó fejezete önállósulva és némileg átdolgozva rögvést ismertté vált; így kerülhetett be 1476 első felében Magyi János pesti közjegyző frissen megnyitott magánhasználatú formuláskönyvébe.⁸ A *Dubnici Krónika* „váradi” fejezetet követő részében azonban ennél későbbi eseményekről is szó esik.⁹ Domanovszky mutatott rá, hogy a krónikában említett legkésőbbi eseményről, az 1479. október 13-i kenyérmezei csatáról író (c. 233.) szerző mértéktelenül kiemeli Bélteki Drágfi Bertalan személyét.¹⁰ A *Dubnici Krónika* egyetlen középkori kódexe pedig nyilván e nagyúr számára készült, mivel benne több 16. század közepi bejegyzés is megemlékezik az utolsó Drágfiakról, illetve azokról a Homonnai Drugethekről, akik házasság révén a kihalt família örökébe léptek; e kézirat tehát

Magyarországon a 15–18. században. Szerk. Békés Enikő – Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor. (Convivia Neolatina Hungarica 4.) Szeged 2021. 53–54. Vö. uo. 48–49. A hiba azonban kiirthatatlannak tűnik, lásd A középkori Magyar Királyság történeti kronológiája, 997–1526. Főszerk. Weisz Boglárka. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Bp. 2023. 548.

⁵ Domanovszky S.: Dubniczi i. m. 449–450.

⁶ Chronicon i. m. 143–167. A szöveg jellegéről és megírásának vélhető okáról lásd Molnár Péter: „Reperit ipsum caput... insudatum”. Egy váradi Szent László-legenda megalkotása. In: A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében. Szerk. Békés Enikő – Kasza Péter – Molnár Dávid. (Convivia Neolatina Hungarica 5.) Szeged 2023. 122–123.

⁷ Chronicon i. m. 151–152. Vö. Molnár P.: „Reperit...” i. m. 121–139.

⁸ Molnár P.: Kultusz és kritika i. m. 45–56.

⁹ Chronicon i. m. 199–204.

¹⁰ Drágfi magasztalása: uo. 202. Vö. Domanovszky S.: Dubniczi i. m. 232., 447.

nemzedékeken át a család birtokában maradt.¹¹ Ha nem is a *Dubnici Krónika* egésze, ám a váradi klerikus Mátyás-ellenes fejezettel záruló kompilációjának átvétele, az utolsó mondat átalakítása és a mű hasonló szellemű folytatása joggal hozható kapcsolatba Drágfi Bertalan 1478–1479 fordulóján kezdődő és 1483–1484 tájáig tartó kegyvesztettségével, melynek részleteit a közelmúltban Horváth Richárd tárta fel.¹² Most a *Dubnici Krónika* e záró részével foglalkozom: meg kívánom határozni alkotójuk szerzői arcélét, amihez meg kell vizsgálnom e fejezeteket (az utolsó kettő kivételével) a váradi klerikusnak tulajdonító Domanovszky Sándor érveit; végül pedig a krónikát egyedülként ránk örökítő középkori kódex (OSZK Cod. Lat. 165.) szerkezetét próbálom meg rekonstruálni.

A 229–233. fejezetek kérdései

A *Dubnici Krónika* szóban forgó fejezetsorának első, az 1474 nyarán kezdődő sáskajárásról írt eleméről (c. 229.) Domanovszky joggal jegyezte meg egyrészt azt, hogy a téma felvetésével a szerző az ország minden téren sanyarú sorsára kívánhatta irányítani a figyelmet („mintha a sorok között ezért is Mátyást okolná”), másrészt pedig azt, hogy az országos csapás általánosságban mozgó felidézése miatt e szakasz alig árul el valamit a szerzőről.¹³ (A *Dubnici Krónika* itt tárgyalandó fejezetsorában csak egyszer olvasunk ilyen eseményről, de az a krónika-irodalom bevett témájának számított, és ilyen híradások a kompiláció egyéb részeiben is akadnak.) A sáskajárás időbeli kereteinek megjelölése ugyanakkor nemcsak a krónika datálásának, hanem a szerző munkamódszerének szempontjából is tanulságos. Az ismeretlen deák úgy fogalmaz, hogy a csapás „az imént említett [vagyis 1474. – M. P.] év nyarán, jelesül július és augusztus hónapokban” kezdődött, mely „csaknem öt teljes éve” okoz nagy károkat „különösen a mostani, 1478. évben”, „és hasonlóképpen 1479-ben is”.¹⁴ E furcsa megfogalmazásból az következik, hogy a szerző valamikor az 1478-as és 1479-es vegetációs időszak között látott neki először e fejezetek megfogalmazásának, amit az 1480-as vegetációs időszak előtt ügyetlenül folytatott: a korábban írtakat változatlanul hagyta, így a szöveget aktualizáló kiegészítés némi zavart okozott.

¹¹ Uo. 231–232., 450.

¹² Horváth Richárd: A bétéki Drágfiak és a királyi udvar kapcsolata a Hunyadiak korában. In: A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század). Szerk. Hegyi Géza – W. Kovács András. (Erdélyi Tudományos Füzetek 277.) Kolozsvár 2012. 197–206.

¹³ Domanovszky S.: Dubniczi i. m. 445., 449. Vö. Chronicon i. m. 199.

¹⁴ „[...] in estate anni predicti signanter in Julio et Augusto mensibus, [...] et iam admodum multiplicata continuis annis in regno durauerunt, fere quinque annis integris, dampna indicibilia, signanter hoc anno, scilicet millesimo quadragesimo septuagesimo octavo inferentes, et similiter in anno millesimo quadragesimo septuagesimo nono.” – Uo.

A politikai allegória rangjára emelt sáskajárás felidézése után a szerzőnek két fő témája akad. Egyrészt a váradi klerikus által kijelölt irányba halad, amikor az országot ért oszmán támadásokat Mátyás más irányú háborúival ellentétbe állítva fogalmaz meg vádat a király ellen (cc. 230., 232–233.), másrészt – elődjétől immár függetlenül – azzal foglalkozik, hogy az uralkodó miként adja át magát a nácsi örömhöz – mit sem törődve az ország romlásával (cc. 231., 234–235.). Az előbbi téren újdonságnak számít nála a Mátyás ellenében „felépített” hősök szerepeltetése, így a Szent Korona fennhatósága alatt álló (ám Mátyás által nem oltalmazott) Moldva elleni 1475-ös oszmán támadás diadalmas visszaveréséről írt fejezetben (c. 232.) István vajdáé, aki „mint hazájának és nemzetének derék védnöke ezekkel a törökökkel országa közepén férfiasan szembeszállt, készen a halálra övéért” (*eisdem turcis tamquam bonus protector patrie et gentis sue, viriliter se opponens in medio regni sui, paratus mori pro suis*); a kenyérmezei csatáról írtban (c. 233.) pedig a „tekintélyes és merész lelkű” (*maximus et animo audax*) Báthori Istváné, aki „mint a rá bízott nemzet derék védnöke, reményét Istenbe vetve, [...] ama törökök seregével férfiasan szembeszállt” (*ut bonus protector gentis sibi deputate, spem in deo ponens, [...] viriliter obuiam agminum ipsorum turcorum opponens*); és a közülük uralkodói magasságokba emelve kiváló Bélteki Drágfi Bertalané, ama „nagyságos és tekintélyes, fényes fejedelem”-é (*magnificus et potens serenissimus princeps*), akiben a kutatás éppen ezért ismerte fel a szerző megbízóját.¹⁵

Az uralkodóval szemben e témában megfogalmazott bírálat szemhatára itt nemcsak földrajzilag válik tágasabbá a „váradi” fejezethez képest, hanem politikai dimenziója is erősödik, amikor az 1475 nyári és kora őszi oszmán betörésekről szóló fejezetben (c. 230.) a „rendkívüli” adók is célpontjává válnak. A király elleni bírálat itt kiterjed Hunyadi Jánosra; egyben visszaélésnek minősíti, hogy már Mátyás ennek az együttérzés nélkül, évente többször kivetett, nem az ország hasznára szolgáló köztehernek a fizetésére kötelezte az egytelkes nemeseket is.¹⁶ Az 1467 eleji – más okokból lázadáshoz vezető – adóreformról rendelkező *decretum* közvetve (cc. 1., 3.) elismerte ugyan e nemesek mentességét a királyi adók alól, az országgyűlések végzéseiben azonban továbbra is

¹⁵ Az idézeteket lásd Chronicon i. m. 201., 202. Az utóbbi helyen Kinizsinek meg kell elégednie hivatalos titulussal: „cum magnifico Paulo de Kynys comite Temesiensi”. Kulcsár Péter fordításának a főszövegben idézett részleteit lásd in *Névtelen szerző: Dubnici krónika*. In: Mátyás és a humanizmus. Szerk. Csukovits Enikő. (Nemzet és emlékezet) Bp. 2008. 119. A serenissimus-t akár ’felséges’-nek is fordíthatjuk. Drágfi magasztalásáról lásd fent, 10. jegyz.

¹⁶ „Hungaria [...] cepit reflecti et rusticari, [...] propter continuas contributarias unius floreni exactiones, per gubernatorem condam Johannem de Hunyad voyuodam (partium) transsiluanarum, inordinate et inconsuete appositos. Quas singulis annis incessanter ab incolis regni, et eciam nobilibus unius sessionis, pluribus iteratisque vicibus idem rex absque ulla compassione exigi facit; de quibus nullum ipsi regno commodum vidimus reportasse, ac de quibus nunquam brauium triumphum victoriarum speramus [...]” – Uo. 200.

gyakran találkozunk a témával, ami jelzi e szabály eltörlésére irányuló uralkodói szándékot éppúgy, mint a vele szembeni ellenállást. Az 1468. évi *decretum* 6., az 1470. évi 1. és az 1475. évi 6. cikkelye csak az adott diétán megajánlott adóról rendelkezett úgy, hogy azt az egytelkes nemeseknek nem kell fizetniük, ám az 1472. évi *decretum* 10., az 1478. évi 4. és az 1482. évi 2. cikkelye már általános érvénnyel mondta ki ugyanezt.¹⁷ Ennek a sorozatnak az az 1487 nyári uralkodói rendelkezés vetett véget, mely az egytelkes és a prédiális nemeseket is kötelezte az országgyűlés megkerülésével, a bővebb királyi tanács határozata (és a nemesek helyi gyűléseken utóbb elvárt hozzájárulása) alapján kivetett *subsidium* fizetésére.¹⁸ A Mátyás uralma legnagyobb válságát leszerelendő kiadott – az uralkodóval szemben időnként kioktató hangnemet megütő – 1471. évi, illetve a szintén „ellenzéki” jellegű 1474. évi *decretum*ban azonban hiába kereszük a szabály megerősítését, és az 1476-ban tartott két országgyűlés ránk maradt végzéseiben sincs nyoma a témának. Úgy tűnik tehát, hogy csak 1480 tájára, vagyis a *Dubnici Krónika* szóban forgó fejezeteinek megírásával egy időben vált e szabály kategorikus megerősítése a királyi hatalommal szembeni nemesi követelések egyik legfontosabbikává.

Domanovszky Sándor egyetlen filológiai bizonyítékot hozott fel amellest, hogy a krónika 228–235. fejezeteit ugyanaz a szerző írta: az *immanissimi Turci* jelzős szerkezet ismételt előfordulását.¹⁹ Ezt a szófordulatot azonban széles körben használták a támadók megjelölésére; találkozunk vele Ferdinánd nápolyi király Mátyáshoz intézett 1475. november 22-i – a krónikába beemelt (c. 234.) – levelében is, melyet a kutató szerint sem az utolsó fejezetek szerzője hamisított.²⁰ Domanovszky ez utóbbit – az 1474-es tragédia kiemelésén túl – azért tartotta váradinak, mert az illető említ egy, ugyanazon év nyarán a „Fehér-Körös mentén” a mai Mezőtúr környékéig eljutó török portyázó sereget (c. 230.), és mivel részletesen tudósít a kenyérmezei csatáról (c. 233.).²¹ Az előbbi témát tárgyaló fejezet azonban túlnyomórészt arról szól, hogy a kalocsai érsek serege a viszsza vonuló ellenséget Szabács környékén, szeptember 1-je táján csatára kényszerítette, ám az erős létszámfölényben lévő törökök – bár jelentős veszteségeket

¹⁷ *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns, 1459–1490.* Franciscus Döry collectionem manuscritam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 19.) Bp. 1989. 165–167., 176., 186., 224., 208., 239., 256.

¹⁸ Uo. 324.

¹⁹ *Domanovszky S.*: *Dubniczi i. m.* 441. *Vö. Chronicon i. m.* 198. (c. 228.); uo. 201. (c. 232.); uo. 201. (c. 233.) Kulcsár Péter tollán rendre „irgalmatlan törökök” – *Névtelen szerző*: *Dubnici krónika i. m.* 117., 119.

²⁰ *Chronicon i. m.* 202–203. *Vö. Domanovszky S.*: *Dubniczi i. m.* 447–448. Joggal emeli ki a levél az utolsó krónikafejezetektől eltérő stílusát.

²¹ Uo. 449.

szenvedtek – végül győzelmet arattak. A szerző erről írva szót ejt még Szabács időközben bekövetkezett bevételéről, a fejezet végén pedig Mátyás Kázmérral és Ulászlóval (1474 végén) kötött fegyverszünetéről, valamint a magyar király (1477 második felében lefolyt) osztrák háborújáról.²² A fejezet lényege: akadtak ugyan bátor vitézek, akik megtették a tőlük telhetőt az ellenséggel szemben, a törökök ellen pont az a személy nem lépett fel, akinek az elsősorban kötelessége lett volna, vagyis a király. A szerző csak futólag említi tehát az oszmán betörés Váradhoz közeli végpontját, és azt sem pontosan teszi, mivel Túr közelében már akkoriban is az „egyesült” Körös folyt el. A kenyérmezei csata kiemelése ugyanakkor nem a klerikus váradí illetékességével, hanem Drágfi Bertalan igényeivel magyarázható.²³ E nagyúr jelentősebb birtokai közül egyébként egyetlen bihari akadt: a megye Kraszna felé eső szélén fekvő, új szerzeménynek számító sólyomkői vár, mely a kegyvesztése okául szolgáló viszály tárgyává vált.²⁴ A Drágfiak szűkebb pátriáját és hatalmi aspirációit jelzik a már Bertalan úr apja, Miklós, majd pedig az általa tartósan betöltött Kraszna és Közép-Szolnok megyei ispáni méltóságok, valamint hasonló alkalmi tisztségviseléseik Szatmár, Ugocsa és Szabolcs élén.²⁵

A kenyérmezei csatát tárgyaló, a megrendelő azonosítását lehetővé tévő fejezet (c. 233.) esetében Domanovszky mintha kételkedne Bélteki Drágfi Bertalan ottani vitézkedésének valóságalapjában.²⁶ Való igaz, mindeddig nem került elő más, a nagyúr jelenlétét az ütközetben tanúsító forrás.²⁷ Horváth Richárd említett tanulmányának vezérmotívuma ugyanakkor a Bélteki Drágfi, a Kusalyi

²² Chronicon i. m. 199–200. A betörés „végállomása” „circa album Crisium prope Thuur usque”. – Uo. 199. Kulcsár Péter ezt így fordítja: „a Fehér-Körös környékén a Túr mellékeig”. – *Névtelen szerző*: Dubnici krónika i. m. 118. Úgy tűnik, hogy a második földrajzi névről csak az ismert folyócska jutott az eszébe. Pedig a Körösök vidékén leginkább a mai Mezőtúrt hívták így. – *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Bp. 1890. 166. Vö. *Domanovszky S.*: Dubniczi i. m. 445. Egy korabeli, Európa különböző részeit ért oszmán támadásokat listázó feljegyzésben azt olvassuk, hogy 1474-ben, Szent István protomártír ünnepén ötszáz ember bennégett „in ecclesia quadam colosensis dioceseos”, amit a törökök gyújtottak rájuk. – Notes et extraits pour servir à l’histoire des croisades au XVe siècle. Quatrième série (1453–1476). Publié par N. Iorga. Bucarest 1915. 350. Pálosfalvi Tamás ezt a kalocsai egyházmegyére, illetve a szent elevatíójának augusztus 3-i ünnepére érti, ami egybevágna a Dubnici Krónika híradásával. – *Tamás Pálosfalvi*: From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman–Hungarian Warfare, 1389–1526. (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy 63.) Leiden–Boston 2018. 240.: 279. jegyz. A forrásban kevéssel alább azonban a törökök által „de civitate colosense, que est in Grecia” ejtett keresztény foglyokról esik szó.

²³ Lásd fent, 10. és 15. jegyz.

²⁴ *Horváth R.*: A bélteki i. m. 190–192., 197–198.

²⁵ *C. Tóth Norbert et al.*: Magyarország világi archontológiája, 1458–1526 II. Megyék. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Bp. 2017. 133–134., 137., 245., 254–255., 297–298.

²⁶ *Domanovszky S.*: Dubniczi i. m. 450. Vö. Chronicon i. m. 199–200.

²⁷ Lásd elsősorban *Fodor Pál*–*Szakály Ferenc*: A kenyérmezei csata (1479. október 13.). Hadtörténelmi Közlemények 111. (1998) 309–350.

Jakcs és az Ecsedi Báthori családok szoros szövetsége, és bőven találunk nála adatot Báthori István és Drágfi Bertalan szoros és – egy kivétellel – jó együttműködésére is. Bertalan úr Kinizsi Pállal is közeli kapcsolatban állt.²⁸ Mindez azért fontos, mert a *Dubnici Krónika* a kenyérmezei csatáról írt fejezete kiemelten kezeli Báthorit, és említi Kinizsit is. A háttér ismeretében nem arról van azonban szó, hogy az utolsó fejezetek szerzője a két, a források egybehangzó tudósítása alapján a magyar sereget vezető nagyúr emlegetésével hitelesítette volna Drágfi ottani szerepét: aligha képzelhető el, hogy a szerző úgy tulajdonítson kulcsszerepet kenyéradó gazdájának egy akkortájt nagy közfigyelmet keltő eseményen, hogy azon az utóbbi jelen sem volt (Domanovszky is úgy vélte, hogy a krónikát rögvest a csata után állították össze).

A Mátyás-ellenes kitételekkel tarkított krónika kidolgozásával megbízott deák bejáratos lehetett Váradra – hiszen hozzájutott egy ottani klerikus kompilációjához –, ám az általa írt fejezetek alapján fő működési területe a királyi székhely lehetett. Domanovszky Sándor is észlelte, hogy „[a]z események egy része [...] Buda körül csoportosúl [sic!]”, mégis a „váradi szálat” tartotta jelentősebbnek.²⁹ Pedig az előbbi irányba mutat az István moldvai vajda által az 1474–1475 fordulóján fejedelemségére törő oszmán hadakon aratott diadalt (Vaslui, 1475. január 10–12.) megörökítő fejezet (c. 232.). Erről az eseményről a szerző – mint megjegyzi – írásban kapott beszámolót (*ut accepi in scriptis*).³⁰ Domanovszky azonosította is ezt a forrást azzal az 1475. január 24-én Tordán kelt, ismeretlen feladó által a magyar királynak küldött jelentéssel, melynek több adata visszaköszön a *Dubnici Krónika* szóban forgó fejezetéből.³¹ Más jelek is arra utalnak, hogy

²⁸ Horváth R.: A bélteki i. m. passim, illetve Drágfi és Kinizsi kapcsolatáról: uo. 190.

²⁹ Domanovszky S.: Dubniczi i. m. 449–450.

³⁰ Chronicon i. m. 201.

³¹ Domanovszky S.: Dubniczi i. m. 446–447. Vö. Magyar diplomacziái emlékek Mátyás király korából, 1458–1490. II. Kiadják Nagy Iván és Nyáry Albert. (Magyar Történelmi Emlékek. Negyedik osztály) Bp. 1877. [a továbbiakban: MDE (Mátyás)] 299–300. Domanovszky szerint a krónika e fejezetében említett nyolc elfogott török vezér száma úgy állt elő, hogy a szerző megkettőzte a Jan Długosz krónikájában, illetve a Brassói Falikrónika szövegében említett létszámot. A Długosz által említett négy „főbb török vezér” azonban az István kezére kerültek közül csak a IV. Kázmérhoz küldöttekkel azonos: „Quatuor duces Turcorum principales et triginta sex signa militaria [...] Casimiro Polonie regi [...] transmisit.” – *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber duodecimus, 1462–1480. Textum recensuit Danuta Turkowska. Textum edendum curavit Ceslava Pirożyńska. Cracoviae 2005. 351–352.* Bár a négyes szám ott nem a lengyel királynak küldöttekre vonatkozik, az 1571 táján összeállított Brassói Falikrónika egyébként szó szerint követi Długoszt, tehát nincs önálló forrásértéke: „quatuor duces et 36 signa militaria capit” – *Breve Chronicon Daciae.* [Ed. Oskar Netoliczka.] In: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó [sic!] IV. Chroniken und Tagebücher. Erster Band. Brassó 1903. 4.* A Dubnici Krónika utolsó fejezeteinek szerzője a csatáról írva aligha juthatott hozzá a krakkói kanonok ugyanakkor fogalmazott szövegéhez. Valójában a Tordán kelt jelentésben és a rögvest említendő német nyelvű levélben több, a Dubnici Krónika e fejezetével közös adatot találunk, mint Długosz nagy művének a csatáról írt oldalain. Az ütközet elsődleges forrásában, a moldvai

ekkoriban Mátyás udvara egyre „üzemszerűbben” értesítette a fontosabb eseményekről az ország politikai értelemben vett tagjait. II. Mehmed sietős, 1476. augusztusi moldvai visszavonulásáról például hasonló szófordulatokkal emlékeztek meg a király nevében írt levelek és egyéb híradások.³² Az 1476. októberi országgyűlés végzéseit tudató királyi levelek is hasonlóan fogalmaznak a hadi helyzet e változásáról.³³ Így könnyen elképzelhető, hogy az udvarból küldték szét a Mátyás vazallusának tekintett moldvai vajda által székely segédcsapatokkal együtt elért sikert hirdető jelentést, melyhez tehát nem csak a királyi kancelláriában lehetett hozzáférni. Más csatornákon is érkeztek ugyanakkor részletes hírek az eseményről a magyar fővárosba, mint azt egy ismeretlen kereskedő által urának Budáról, 1475. február 24-i kelettel írt, e témának szentelt német nyelvű levél is tanúsítja.³⁴ A Tordáról a királyi udvarba küldött jelentésben és a Budáról útnak indított levélben hasonló adatokat találunk az oszmán sereg méretéről, a csata hosszáról és a fogságba esett nevezetes török vezérekről, mint ahogy egyik végéről sem marad el a hálaadás; a *Dubnici Krónika* e témát tárgyaló fejezete csak elnagyoltságával válik ki e szövegek sorából. E hírek fő találkozási pontja nyilván a távollévő király budai udvara volt, ám azok ismertté váltak a székvárosban is. E fejezet alapján a szerző működésének keretétől legalább az utóbbi – ha nem is okvetlenül az előbbi – szolgálhatott.

A Drághi megbízását teljesítő deák azonban kifejezetten azt sugallja, hogy bejáratos az udvarba, amikor Mátyás (második) házasságát művében először szóba hozva (c. 231.) arról ír: személyesen váltott szót a Sziléziában tartózkodó királlyal igyekvő nápolyi követekkel; említi rangjukat (egy érsek és egy *palatinus*), beszámol a magyar uralkodónak küldött ajándékokról, és azt is tudja, hogy a követek 1475. január 17-e táján indultak tovább Budáról.³⁵ Az utóbbi adatokhoz akár egy érdeklődő vendég is hozzájuthatott; Domanovszky ezért úgy fogalmaz: a szerző

vajda a keresztény uralkodókhoz intézett 1475. január 25-i levelében az ellenséges sereg legalább tucatnyi vezérét sorolja fel névvel és/vagy rangjukkal (időnként nehéz elválasztani a felsorolás tételeit). A levél korabeli német fordítását lásd *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor, adunate deopozitate de manuscrise ale apusului de Neculaî Iorga III. București 1897. 91–92.*

³² *Pálosfalvi, T.*: From Nicopolis to Mohács i. m. 258.: 374. jegyz.

³³ *Decreta* i. m. 232.

³⁴ *Acte și fragmente* i. m. 92–95. Vö. *Elekes Lajos*: Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király. Bp. 1937. 48–52. A magyar király és István vajda kibékülésének korábban megindult folyamata a győzelem nyomán zárult le. A Mátyás országból érkező segédcsapatokról lásd uo. 51.: 205. jegyz.

³⁵ „[...] idem rex [scil. Ferdinandus] socer domini nostri regis quosdam suos ambasiatores, puta dominum archiepiscopum, et palatinum e regno suo quod ut accepi ab eisdem, distaret triginta duobus miliaribus ultra Romam, cum honesta comitibus ad regnum Hungariae, una cum eisdem accersitos usque deputavit. Exenia multa, et equos tres Apulienses una cum optimis sellis per eosdem transmittens. Qui dominum regem usque Slesiam conquestrare ad mandatum eiusdem studuerunt, circa festum beati Anthoni confessoris in anno domini millesimo quadringentesimo septuagesimo quinto de Buda recedentes.” – *Chronicon* i. m. 201. (A fejezet elejét lásd alább, 42. jegyz.)

ekkor „Budán járt”.³⁶ Egy éppen ott tartózkodó váradi klerikusnak azonban aligha lehetett módja arra, hogy beszéljen a nápolyi király követeivel. Domanovszky Sándor tévedett, amikor arról írt, hogy a nápolyi követek Sziléziából visszatérően álltak meg Budán (amikor a krónikafejezet szerzője beszélt velük), ahonnan a jelzett időpontban Nápolyba indultak tovább.³⁷ Túl azon, hogy a szóban forgó krónikarészletből is kiderül, hová készültek a magyar fővárost elhagyó nápolyi követek, Peter Eschenloer boroszlói városi jegyzőnek (*Stadtschreiber*) köszönhetően tudjuk, hogy Mátyás gyertyaszentelő másnapján, vagyis 1475. február 3-án fogadta őket Boroszlóban.³⁸ A *Dubnici Krónika* idézett fejezetében közölt budai indulási időpont tökéletesen illeszkedik az események boroszlói szemtanújának adataihoz. A krónikaszerző ráadásul helyesen adja meg a nápolyi király főkövetének, a bari érseknek az egyházi rangját – Bonfini ellenben püspökről ír; ő és Eschenloer a másik követet nem említik.³⁹ E megbízottak utóbb Mátyás kíséretében tértek vissza Budára. Ezt tanúsítja 1475. május 19-én ott kelt jelentésük, melyben – nyilván szemtanúként – idézik fel a király Boroszlóból Ratiboron, Brünnön és Pozsonyon át Budáig vezető útját, a köztes állomásokon történt eseményeket, valamint Mátyás fogadását az ország fővárosában.⁴⁰ Az aláírásból derül ki, hogy a krónikaszerzőnél *palatinus* címmel szereplő alak Florio Roverellával azonos.⁴¹

Egyetlen, ám lényegi ponton azonban Drágfi embere alaposan melléfogott e királyi eljegyzésről írva. Az általa Mátyás „ifonti pajkosságával” (*iuuenilis lasciuiia*)

³⁶ Domanovszky S.: Dubniczi i. m. 446. és 449–450.

³⁷ Uo. 446., 449., 450.

³⁸ Peter Eschenloer: Geschichte der Stadt Breslau. Herausgegeben und angeleitet von Gunhild Roth. (Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte 29.) Münster 2003. 980 (, 22–29).

³⁹ Uo., illetve *Antonius de Bonfinis*: Rerum Ungaricarum decades. Ediderunt Josephus Fögel et Béla Iványi et Ladislaus Juhász, IV/1. Decas IV. et dimidia V. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saeculum XV) Bp. 1941 [1946]. 58. A Dubnici Krónika párhuzamos szövegét lásd fent, 35. jegyz. Egy korabeli szász szerző még pontosabb, amikor nevet is hoz (Antal bari érsek). – *Friedrich A[nton] von Langenn*: Herzog Albrecht der Beherrzte, Stammvater des königlichen Hauses Sachsen. Leipzig 1838. 517. A szász választó Mátyás mellett tartózkodott Boroszlóban: Urkundliche Nachträge zur österreichisch-deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich III. Gesammelt und herausgegeben von Adolf Bachmann. (Fontes Rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichts-Quellen. Zweite Abtheilung: Diplomataria et Acta XLVI.) Wien 1892. 289–293.

⁴⁰ Vestigia Nr. 2420. Vö. Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Közli Berzeviczy Albert. (Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak 39.) Bp. 1914. 16–17. Megerősíti *Horváth Richárd*: Itineraria regis Matthiae et reginae Beatrix de Aragonia (1458[–1476]–1490). (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 12.; Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2.) Bp. 2011. 102–103.

⁴¹ Aragóniai Beatrix i. m. 18. Lorenzo Roverella korábbi pápai legátus e fivérééről, aki előbb a pápaság, majd a nápolyi király, végül pedig Mátyás szolgálatában állt, lásd elsősorban *Berzeviczy Albert*: Beatrix királyné (1457–1508). Történelmi élet- és korrajz. (Magyar Történelmi Életrajzok 52.) Bp. 1908. 178–179. A szász szerző vicerex titullussal ruhazza fel, amikor boroszlói követjárásáról ír. – *Langenn, F. A. von*: Herzog Albrecht i. m. 517.

magyarozott leánykérést Nápolyban előterjesztő magyar misszió vezetőiként ugyanis (Alsó)lendvai Bánfi Miklóst és (Dengelegi) Pongrác János „erdélyi vajdát” nevezte meg.⁴² Márpedig pár éve tudjuk, hogy a magyar király 1474. május 18-án Bánfi Miklós pozsonyi ispán mellett Francesco Fontanát küldte Nápolyba, és ugyanazon év szeptember 3-án Mátyás nevében ők állapodtak meg Ferdinánddal a házasságról és a két király közti szövetségről.⁴³ Fraknói Vilmos valaha úgy tudta: Ferdinánd nápolyi király szeptember 5-én közölte jövőendő vejével az örömhírt.⁴⁴ Egy futár – nem a válaszkövetek társaságában hazafelé tartó magyar kollégáik – útjának sebességéből kiindulva ezt logikusan követi a milánói herceg velencei követének szeptember 17-ére datált, a lényegre szorítkozó jelentése.⁴⁵ A *Serenissima* állítólag aznap gratulált a nápolyi királynak az eljegyzéshez.⁴⁶ Úgy látszik, hogy a boroszlói ostromzár némileg lelassította a futár célba érését, ugyanis Eschenloer tanúbizonyosága szerint városában október 30-án köszöntötte harangzúgás Mátyás eljegyzésének hírért.⁴⁷ Maguknak a követeknek nyilván Budán kellett bevárniuk az 1474. december 8-án kötött boroszlói fegyverszünet hírért, majd pedig az – ellenséges seregek visszavonulása után – őket Sziléziába szólító királyi meghívót. Mátyáshoz vezető útjukat tehát akár több hétre meg kellett szakítaniuk Budán, ahol a *Dubnici Krónika* utolsó fejezeteinek szerzője így szót válthatott velük – amihez bejáratosnak kellett lennie az udvarba. Nem tudjuk, hogy Dengelegi Pongrác János akkoriban hol tartózkodott.⁴⁸

⁴² „Inter hec prefatus rex Mathias volens suam iuuenilem lasciuam temperare pro contraccione matrimony animum suum apponens ad regem Neopolitanum pro quadam eiusdem, magnificos Nicolaum Banfy de Lyndwa, et Johannem Pangrazz uoyuodam transsiluanensem cum certis fidelibus deputauit. Quibus ad vota ipsius domini regis exinde feliciter reuertentibus, et de matrimonio cum ipsa puella legitime fide data, et anulo suo subarrata precedente, idem rex [...]” – Chronicon i. m. 200–201. (A folytatást lásd fent, 35. jegyz.) Lásd még Kulcsár Péter fordítását – *Névtelen szerző*: Dubnici krónika i. m. 119.

⁴³ A házasságról kötött megállapodás szövegét lásd *Marti Tibor*: Aragóniai Beatrix hozománya. Újabb források Mátyás nápolyi kapcsolatainak történetéhez (1474–1476). Történelmi Szemle 63. (2021) 620–625. A szövetségi szerződést lásd *Uő*: Oklevelek Aragóniai Beatrix hagyatékából. Magyar vonatkozású források a spanyol katonai lovagrendek iratanyagából. Történelmi Szemle 59. (2017) 495–501. A két közjegyzői okmány átírja a magyar király az adott ügyben követői részére kiállított megbízólevelét.

⁴⁴ *Fraknói Vilmos*: Mátyás király magyar diplomatai. Második közlemény: Handó György. Századok 32. (1898) 110. Forrást nem ad meg. Bonfini és Vespasiano da Bisticci munkái alapján Fraknói úgy vélte, hogy Alsólendvai Bánfi Miklós társa e követségben Handó György volt. A közelmúltig sokan átvették ezt.

⁴⁵ Vestigia Nr. 2369.

⁴⁶ *Berzeviczy A.*: Beatrix királyné i. m. 109. (Téves hivatkozás: uo. 2. jegyz.).

⁴⁷ *Eschenloer, P.*: Geschichte der Stadt Breslau i. m. 954 (, 26) – 955 (, 10).

⁴⁸ Akad ugyan egy oklevél, melyet Óváry Lipót (és a DL–DF öt követő adatbázisa) szerint 1474-ben, Szent András apostol ünnepe utáni szombaton, vagyis december 3-án adott ki Diódon ez a nagyrúr; a dokumentum újkori másolatában azonban 1475-öt olvasunk (így a keltezés 1475. december 2. lenne): DL 27054. Már csak azért is ez az olvasat tűnik helyesnek, mert Dengelegi Pongrác János erdélyi vajdaként és székely ispánként adta ki ezt a parancslevelet, márpedig 1474 végén még

A király leggyakrabban emlegetett unokatestvére – a kortárs nápolyi krónikás szavaival „fivére” – nem az esemény diplomáciai előkészítése során, hanem a protokoll szerinti csúcsponton kapott szerepet, amikor a küldöttség legelőkelőbb magyar világi tagjaként (a helyi szerző szerint vezetőjeként) kísérte Nápolyból Magyarországra Beatrixot.⁴⁹ E követség tagjai között megtaláljuk Mátyás másik unokatestvérét, Vingárti Geréb Pétert is, ám az őt említő források mind nála előbbre sorolják János urat.⁵⁰ Fraknói Vilmos valaha arról írt, hogy a nápolyi egyházi szertartásokon Dengelegi Pongrác János képviselte a magyar királyt. Ez lehetséges, ám erre nézve jeles elődünk éppúgy nem szolgált forrásadattal, mint azok, akik átvették megállapítását.⁵¹ Mátyás akkortájt „legközelebbi barátja”-nak 1476. december 29-én Budán bekövetkezett haláláról az ünnepségsorozat kortárs tudósítói már csak azért is megemlékeztek, mert a gyászeset miatt a király pár napra felfüggesztette a vigasságokat.⁵² Bánfi Miklós (a korabeli német tudósítók szerint „limpachi herceg”) ekkoriban a Pettauig Beatrix elébe igyekvő küldöttséget vezette (névleg nyilván a király velük tartó anyja tölthette be ezt a szerepet).⁵³

nem viselte e tisztségeket. Vö. *C. Tóth Norbert et al.*: Magyarország világi archontológiája, 1458–1526 I. Főpapok és bárók. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Bp. 2016. 86. Ráadásul ez az oklevél jól illeszkedik a nagyúr 1475–1476 fordulóján Diódon, Tövisen vagy Tordán kelt kiadványainak sorába. – *Kordé Zoltán*: Dengelegi Pongrác János harmadik vajdai ciklusa Erdélyben (1475–1476). In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére.* Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Bp.–Debrecen 2014. 581.

⁴⁹ „Die .VII. septembris .X. indictione 1476 frater domini regis Hungarie cum magno apparatu et comitatu dominorum et aliorum comitantium de Hungaria ac cum triumpho venerunt [...]” – *Notabilia Temporum di Angelo de Tummullillis da Sant’Elia. A cura di Costantino Corvisieri.* (Fonti per la Storia d’Italia. Scrittori. Secolo XV) Roma 1890. 221. Az 1397-ben született szerző csak egyetlen, autográf példányban ránk maradt művéből ismert; szövegének utolsó adata 1477-es, tehát akkor vagy nem sokkal utóbb halhatott meg. – Uo. VIII., X–XII.

⁵⁰ Aragóniai Beatrix i. m. 28.; *Eschenloer, P.*: Geschichte der Stadt Breslau i. m. 990 (, 17–18.); *Langenn, F. A. von*: Herzog Albrecht i. m. 518.

⁵¹ *Fraknói Vilmos*: Hunyadi Mátyás király, 1440–1490. Bp. 1890. 248.

⁵² A szász szerző (tőle származik a nagyúr fenti minősítése) beszámolóját lásd *Langenn, F. A. von*: Herzog Albrecht i. m. 527.; *Eschenloer, P.*: Geschichte der Stadt Breslau i. m. 1000 (, 29–32.); a bajor Hans Seybold tudósítását lásd *Borsa Béla*: Reneszánszkori [sic!] ünnepek Budán. Tanulmányok Budapest múltjából 10. (1943) 50.; a pfalzi követ(ek) jelentését lásd *Rerum Hungaricarum scriptores varii, historici, geographici [...].* [Edidit Jacobus Bongarsius.] Francofurti 1600. 361.

⁵³ *Eschenloer, P.*: Geschichte der Stadt Breslau i. m. 991 (, 11–16.); a szász szerzőnél derül ki, hogy kit tartottak „limpachi herceg”-nek: „hern Niclassn panni [a szövegben máshol többnyire: „Wamm(n) i” – M. P.] hertzogen von limbach Span zu Brespurg”. – *Langenn, F. A. von*: Herzog Albrecht i. m. 519. Bánfi joggal híresült el hosszú pozsonyi ispánságáról – *C. Tóth N. et al.*: Magyarország világi archontológiája, 1458–1526 II. Megyék i. m. 189. Komoly terjedelemben tárgyalta a kérdést *Kubinyi András*: Udvartartás és udvari élet Mátyás király korában. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1491. Kiállítási katalógus. Budapesti Történelmi Múzeum, 2008. március 19 – június 30. Szerk. Farbak Péter et al. Bp. 2008. 32–33.: 46. jegyz. Indoklás nélkül jelzi: „[a] szász követ jelentését nem vettem figyelembe”. – Uo. 33.: 68. jegyz. Vö. uo. 79. jegyz. Annál inkább támaszkodott Seybold beszámolójára, mely a tudósítások közül a legpontosabban. Ez kiderül a különbségeiket felsoroló listából: *Borsa B.*: Reneszánszkori ünnepek i. m. 43. Hozzátehetjük, hogy Seybold szerint „Pongrác erdélyi vajda” kísérte a király anyját „Laibachig”. – Uo. 44.

A két nagyúr egymáshoz viszonyított „helyi értékét” jól jelzi, hogy a lakomák során János úr asztala megelőzte Miklós úrét.⁵⁴

A Drágfi megrendelésére dolgozó deák tehát nyilvánvalóan tévedett, amikor az 1474-1475 fordulóján Budán időző nápolyi követek misszióját egy olyan magyar követség által vitt üzenetre adott válaszul értelmezte, melynek tagjai Bánfi Miklós és Pongrác János lettek volna. Ez a hibája vagy azzal magyarázható, hogy nem számított olyan bennfentes udvari embernek, mint amilyennek láttatni kívánta magát, vagy egyszerűen azzal, hogy – ahogy azt a sáskajárásról írtak esetében is láttuk – itt sem uralta teljes mértékben szövegét.⁵⁵ Ugyanakkor Drágfi emberének érdemi kancelláriai kapcsolatait sejteti Ferdinánd nápolyi királynak a műbe beemelt (c. 234.), Mátyás bizalmas kéréseire válaszoló levele, melyet szélesebb körben nyilván nem terjesztettek.⁵⁶ Érdemesebb tehát a szerző hanyagságával magyaráznunk imént tárgyalt tévedését. Az ország védelmével nem törődő, máshol hadakozó és ifonti féktelenségében esküvői vigasságokra vágyó király képét megalkotandó úgy „fordult rá” a nász témájára, hogy előtte meglehetősen előreszaladt az időben, amikor a három király 1474. december 8-án kötött fegyverszünetétől egészen Mátyás 1477 második felében lefolyt osztrák háborújáig vezette el az olvasót.⁵⁷ Ez után egy *Inter hec* fordulattal jut el Mátyás nászáig, márpedig 1474, illetve 1477 vége között zajlott le az eljegyzés és a házasság egész nyilvános története, benne előbb Miklós úr, majd pedig János úr nápolyi utazásával.⁵⁸ A szerző következő mondatából tűnik úgy, mintha a két nagyúr okvetlenül együtt, az 1474 vége felé Nápolyból érkező követséget közvetlenül megelőzőleg járta volna meg Ferdinánd király székvárosát.⁵⁹ Ugyanis a vele (legalább alkalmilag) szót váltó nápolyi követek érdekelték az utóbb Drágfi elvárásait követve tollat ragadó szerzőt, nem pedig a magyar nagyurak (nem ír arról, hogy velük szóba elegyedett volna).⁶⁰

⁵⁴ Eschenloer, P.: Geschichte der Stadt Breslau i. m. 998 (, 14–15).; Langenn, F. A. von: Herzog Albrecht i. m. 524., 525. A sász szerzőnél máshol is ez a sorrend kettejük között. – Uo. 520. Fordítva áll a helyzet: Eschenloer, P.: Geschichte der Stadt Breslau i. m. 992. (, 11–12).

⁵⁵ Lásd fent, 897. old.

⁵⁶ A levélről és annak tárgyairól lásd alább, 910–911. old.

⁵⁷ Lásd fent, 900. old.

⁵⁸ Lásd fent, a 42. jegyzetben az idézet első mondatát, illetve annak elején a szófordulatot.

⁵⁹ Lásd uo. a második mondatot!

⁶⁰ Lásd uo. A szerzővel szót váltó személyekben Kulcsár Péter mintha a hazatérő magyar követeket látta volna. – *Névtelen szerző*: Dubnici krónika i. m. 119. Domanovszky azonban joggal értette a nápolyi király megbízottaira ezt a megfogalmazást. – *Domanovszky S.*: Dubniczi i. m. 450.

Más szerző írta-e a mai két utolsó fejezetet (cc. 234–235.)?

Az efféle figyelmetlenségek közül azonban a legjelentősebbel a *Dubnici Krónika* ránk maradt szövegének utolsó (235.) fejezetét alkotó híradásban találkozunk. Itt – Ferdinánd király 1475. november 22-én (jövendő) vejéhez intézett, a műbe teljes terjedelmében beemelt levele (c. 234.) után – a szerző előbb azt tudatja, hogy „máshol eleget mesélt” már Mátyás és Beatrix „1476 vízkeresztje táján vagy annak napján” lezajlott esküvőjéről,⁶¹ majd jelzi: mellőzi, hogy „részlete-sen” (vagy esetleg: „ismét”) írjon az új királynénak arról a fehérvári koronázásáról, amelyre egyébként pár nappal a budai esküvő előtt került sor.⁶² Kisebb gondot jelent, hogy a szerző elírta a vízkereszt évét, és felcserélte a két esemény sorrendjét. A házasságkötés vízkereszt körüli időpontja egyébként nem okvetlenül a tájékozatlanság jele: Peter Eschenloer ugyanis e dátumhoz köti az eseménysor végét, míg az akkoriban a magyar udvarban tartózkodó bajor Hans Seybold arról tudósít, hogy a mátkapár aznap hálta el a házasságot.⁶³ Akár „bennfentes” értesüléssel is magyarázható tehát a királyi esküvő a *Dubnici Krónika* utolsó fejezetében olvasható datálása. Ezeknél az apróbb gondoknál érdekesebb, hogy mit kell egyáltalán értenünk azon: a szerző már „elmesélte” (*recitauit*) a ceremónia részleteit. Gondolhatnánk arra is, hogy Drágfi embere valamely másik művében foglalkozott az esküvői ceremóniával, és e szövegét – mint azt más (bár külföldi) megfigyelők tették – esetleg kifejezetten e jeles esemény megörökítésének szentelte. Ez azonban feltételeznél, hogy olvasói azonosítani tudták ezt a szerzőt; ami – tekintve az uralkodóval szemben megfogalmazott éles bírálatát – veszélyes lehetett volna számára. Eddig csak Domanovszky Sándor kísérelte meg értelmezni a szóban forgó megfogalmazást. Jeles elődünk a *Dubnici Krónika* addig ismeretlen részeit elsőként közlő Stephan Endlichernek abból az egyetlen tőmondatra szorító felvetéséből indult ki, mely szerint „úgy tűnik”, hogy a szóban forgó művet tartalmazó egyetlen középkori kódexben a kenyérmezei csatát tárgyaló fejezet (c. 233.) és a nápolyi király krónikába beemelt levele (c. 234.) között „két

⁶¹ „Tandem qualiter huiusmodi matrimonium domini Mathie regis cum filia dicti Ferdinandi regis Beatrice circa festum Epiphaniarum domini aut ipso die in anno domini millesimo quadringentesimo septuagesimo sexto consummatum feliciter extitit, alibi satis recitauit.” – Chronicon i. m. 204.

⁶² „De tripudio solemnitate felicitis coronacionis ipsius domine regine, qua in ciuitate Albensi posita est; et qualiter cum magno iubilo per omnes prelatos et barones tocius regni dempto Johanne teutonico archiepiscopo Strigoniensi, qui nescitur unde motus domino regi rebellando ad partes Al-manie auffugit, Budam comitata est, hic scribere seriatim omisi.” – Uo. Kulcsár Péter fordítja ’részletesen’-nek a seriatim-ot. – *Névtelen szerző*: *Dubnici krónika* i. m. 120. Az aláhúzott részről lásd alább, 911. old.

⁶³ *Eschenloer, P.*: *Geschichte der Stadt Breslau* i. m. 1000 (, 24–27.); *Borsa B.*: *Reneszánszkorú ünnepségek* i. m. 51–52.

lap” hiányzik.⁶⁴ Endlicher két körülmény indíthatta erre. Egyrészt az, hogy a levél jelenleg felvezetés, a benne foglaltakat a krónika gondolatmenetéhez csatoló okfejtés nélkül követi az előző fejezetet – ami szokatlan a krónika kortárs zárófejezeteiben. Másrészt pedig az, hogy a 233. fejezet a 101. levél *versőj*án végződik, míg a 234. a 102. levél *rectőj*án kezdődik. Mivel közöttük fut az ívfüzetet rögzítő fonál, első látásra az tűnik kézenfekvőnek, hogy az ívfüzet eredeti középső *bifolium*a kiesett; a mostani 233. és 234. fejezeteket e szerint valaha négy oldalnyi – számunkra immár ismeretlen – szöveg választotta el egymástól.

Noha Endlicher felvetése kodikológiai ellenőrzés után kiált (erre a tanulmány végén tesztek kísérletet), Domanovszky csak a szöveg esetleges hiányával kívánt foglalkozni. Megkockáztatta, hogy Endlicher azért tartotta csonkának a krónika jelenlegi szövegét, mert az utolsó fejezetben a szerző azt állította, „máshol eleget mesélt” a királyi esküvőről, amelyről azonban nem esik szó a ránk maradt műben.⁶⁵ Domanovszky ugyanakkor teljesen máshogy magyarázta az elbeszélés szóban forgó két fejezete közti döccenőjét. Nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a kenyérmezei csatáról írt fejezethangsúlyos *amen*nel zárul.⁶⁶ Szerinte az 1479. október 13-én lezajlott ütközet megörökítése után ugyanaz a szerző aligha kanyarodott vissza több évvel. A nápolyi király 1475. november 22-i levelét e szerint más személy illesztette a krónikához, és tőle származik az 1476–1477 fordulóján lefolyt ünnepségeket sajátosan felidéző (mai) zárófejezet is.⁶⁷ Domanovszky úgy vélte, hogy Ferdinánd leveléből, valamint a Mátyás és Beatrix esküvői ceremóniáit sommásan felidéző fejezetből nem olvasható ki a magyar király bírálat, mely a kompiláció ezt megelőző hat fejezetének lényegi sajátossága.⁶⁸ Jeles elődünk e szempontból azt is gyanúsna tartotta, hogy a krónika jelenlegi utolsó két fejezete nem említi számos korabeli török betörést, melyeket a szerző éppúgy Mátyás rovására írhatott volna, mint ahogy az korábban történt.⁶⁹ Domanovszky érvei azonban könnyen cáfolhatóak; annál is inkább, mert nem ritkán ütköznek saját megalapozott megállapításaival. A legutolsóval kezdve a sort: a krónika két utolsó fejezete által tárgyalt időszakok (1475 késő ősze és 1476–1477 fordulója) beleesnek a Domanovszky által a Mátyás-ellenes szerzőnek tulajdonított rész által

⁶⁴ *Stephan Friedrich Ladislaw Endlicher: Cronica de gestis Hungarorum* nach einer Handschrift der gräflich Illéshazyschen Bibliothek zu Dubnitz. [Második rész] Jahrbücher der Literatur 34. (1826 April–May–June): Anzeige-Blatt für Wissenschaft und Kunst 25.

⁶⁵ *Domanovszky S.*: Dubniczi i. m. 448.

⁶⁶ „Az amen a krónika végét jelzi[,] s nem az előtte álló hálaadáshoz tartozik; hisz az előbbi fejezet [c. 232.] is hasonló hálaadással végződik, de amen nélkül.” – Uo. 448–449. Vö. *Chronicon* i. m. 202. Itt azonban nem a hálaadással ér véget a fejezet. – Uo. 201.

⁶⁷ *Domanovszky S.*: Dubniczi i. m. 448., 451.

⁶⁸ Uo. 448.

⁶⁹ Uo.

feldolgozott, a kenyérmezei csatáig tartó időszámba; jeles elődünk így éppolyan joggal követelhetné a szemében „eredeti” szerzőtől további oszmán betörések tárgyalását, mint vélt folytatójától. Az időrend zavarainak megítélésében sem következetes. Így amikor első ízben ismerteti a 228–235. fejezetekben megörökített események időrendjét, ebből még csak arra következtet, hogy „az [ezek szerint egyetlen – M. P.] író nem időrendben mondja el az eseményeket”.⁷⁰ Még ott is „elég jó”-nak, illetve „helyes”-nek minősíti az időrendet, ahol másik szerzőnek tulajdonítja a krónika utolsó két fejezetét (miközben érzékeli az általa akkor is egy szerző művének tartott 232. és 233. fejezetek közti hiátust).⁷¹ Miközben a kenyérmezei csatát megörökítő és a két azt követő fejezet esetén lényegesnek tartotta, hogy az időrend felborul (ez szerinte új szerző fellépésére utal), addig elfeledkezett arról, ahogy az általa „eredetinek” tartott szerző a magyar, lengyel és cseh király 1474 végén kötött fegyverszünetétől egészen Mátyás 1477 második felében lefolyt osztrák háborújáig szaladt előre, hogy a következő fejezet elején rögvest visszakanyarodjon 1474–1475 fordulójához. Az egyenes folyású időrend tehát éppúgy felborul a Mátyás-ellenes szerző kenyérmezei csatáról írtakkal záruló fejezeteiben, mint a krónika azt követő részében. Önellentmondásba keveredik Domanovszky akkor is, amikor az utolsó fejezet Mátyás – a szerző által máshol megírt – esküvőjére tett utalását értelmezi. Szerinte ez nem okvetlenül a mű időközben elveszett részéhez utasítja az olvasót, hanem arra a fejezetre (c. 231.) vonatkozhat, melyben a szerző az 1475. január közepén Budáról Boroszlóba, a magyar királyhoz továbbinduló nápolyi követekkel folytatott eszmecserejére támaszkodva ad számot Mátyás eljegyzéséről.⁷² Domanovszky ezzel azt feltételezi, hogy az „eredeti” krónikát állítólag kiegészítő kéz gazdája egyes szám első személyben nevezi saját alkotásának azt a szövegrészt, mely a kutató szerint az „eredeti” szerzőtől származik.

Domanovszky mindeközben eltekintett attól, hogy legalább két jellegzetes szerzői megoldás köti össze az általa eltérő szerzőknek tulajdonított fejezeteket. Egyrészt ilyenek azok az egyes szám első személyben megfogalmazott „kiszólások” (cc. 229., 231., 232., 233., 235.), melyekkel nem találkozunk a heterogén kompiláció egyéb elmeiben (a Várad 1474. februári felprédálásáról szóló 228. fejezetben sem); némelyikük (cc. 231., 232., 235.) a szerző megbízhatóságát hivatott alátámasztani.⁷³ Másrészt a szerző éppúgy hozzávetőlegesen keltezi az eseményeket, amikor megadja a Szabács melletti 1474-es csatának (c. 230.), a nápolyi

⁷⁰ Uo. 439.

⁷¹ Uo. 448–449.

⁷² Uo. 448.

⁷³ „Nec hoc tacendum esse putavi [...]” – Chronicon i. m. 199., „quod ut accepi ab eisdem” – uo. 231., „ut accepi in scriptis”, „Istud etiam memorie commendare censui [...]” – uo. 202., „[...] alibi satis recitabo, [...] hic scribere [...] omisi.” – uo. 204.

követek Budáról történt távozásának (c. 231.), végül pedig Mátyás esküvőjének (c. 235.) az időpontját.⁷⁴ A valóban szerzőnk által írt részben egyetlen kivétel akad e szabály alól: Drágfi embere talán egy diadaljelentésből vagy akár megbízójától értesülhetett a kenyérmezei csata napra pontos dátumáról.⁷⁵

Tartalmi szempontból, vagyis a király bírálatát tekintve sem tűnik rendhagyónak az utolsó két fejezet. Felvezető szöveg híján csak találgathatjuk, hogy mi indokolta Ferdinánd király levelének⁷⁶ beemelését a műbe. Domanovszkynak igazat adhatunk abban, hogy a másolat gyenge minőségű, ám nem érdemes – mint elődünk tette – hosszan mérlegelni azt, hogy hamisítvánnyal állunk-e szemben.⁷⁷ A nápolyi király egyrészt abban ígért támogatást leánya vőlegényének, hogy fellép a Kúriában a Mátyás által kért „törökellenes” segélypénz folyósításáért. Szabács ostromának előestéjén a magyar király efféle igénye nemcsak logikusnak számított, hanem korabeli követjelentések is tanúsítják, hogy azzal valóban ostromolták ezekben a hónapokban a pápai udvart.⁷⁸ Ferdinánd másrészt vállalta, hogy szorgalmazza egy bizonyos Albensis bíborosi előléptetését. Domanovszky Sándor nem tudott mit kezdeni a „fehérvári *cardinalatus*”-szal.⁷⁹ Itt a gyulafehérvári székhelyű erdélyi püspök – egyben pápai legátus – Gabriele Rangoni 1474 óta húzódoó ügyével állunk szemben; szintén dokumentum támasztja alá, hogy a magyar király akkoriban is fellépett e régi igénye teljesítéséért.⁸⁰ Domanovszky szerint a Mátyás-ellenes

⁷⁴ „circa festum sancti Egidij confessoris” – Chronicon i. m. 199., „circa festum beati Anthoni confessoris” – uo. 201., „circa festum Epiphanium domini” – uo. 204. Mint láttuk, a várdi klerikus napra pontosan datálta városa oszmán felprédálását, lásd fent, 4. jegyz. A nápolyi király levele – szokás szerint – napra pontos keltezéssel végződik. – Uo. 203.

⁷⁵ Uo. 201. Úgy tűnik, Kulcsár Péter nem tudta, hogy a feria secunda, tertia, illetve quarta rendre hétfőt, keddet és szerdát jelent. – *Névtelen szerző*: Dubnici krónika i. m. 117., 118., 119.

⁷⁶ Chronicon i. m. 202–203.

⁷⁷ *Domanovszky S.*: Dubniczi i. m. 447–448.

⁷⁸ MDE (Mátyás) 278–279. (a milánói herceg követének 1475. okt. 7-i jelentése Velencéből); uo. 295–297. (a milánói herceg követének 1475. dec. 29-i jelentése Rómából).

⁷⁹ *Domanovszky S.*: Dubniczi i. m. 447.

⁸⁰ A legutóbb idézett jelentés elején esik szó erről: MDE (Mátyás) 295. A téma alapvető jelentőségű, illetve legújabb feldolgozása egyaránt mellőzi a Dubnici Krónikába beemelt levelet és az imént hivatkozott forrást. – *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székel II. Bp. 1902. 146., 155.; *Kristóf Ilona*: Gabriele Rangone (Veronai Gábor) pályája (1410/20–1486). In: *Mátyás király és az Egyház*. Szerk. Fedeles Tamás. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 10.) Pécs 2019. 71., 73. (A forrásokban olykor Veronai Gábor néven feltűnő ferences szerzetes nevének írásmódjában magam a Dizionario biografico degli Italiani-t követem.) Ferdinánd ebben az 1475. november 22-i dátumot viselő levelében közelgő kúriai látogatására ígéri fellépését veje ügyeiben. – Chronicon i. m. 203. Csakhogy a nápolyi király az 1475-ös szentév elején (februárban) kereste fel az Örök Várost. Lásd *Berzeviczy A.*: Beatrix királyné i. m. 105. Ez alapján felvethető, hogy a Dubnici Krónikában elírták a levél keltezésében szereplő évet (quarto és quinto rövidítve könnyen felcserélhetőek). A két uralkodó levélváltásainak sorába azonban nehezen lenne beilleszthető egy 1475 késő őszi levél – aminek előzményében Mátyás még nem fordulhatott Ferdinándhoz annak reménybeli vejeként. A nápolyi király egy meg nem valósult római útjának tervét oszthatta meg tehát magyar kollégájával; a krónikába beemelt levél egyébként kúriai látogatást említ, nem zarándoklatot.

szervő nem emelhetette be a krónikába a török elleni harcra igényelt pápai segélypénzt említő levelet (nem dokumentálhatta, hogy a király bármivel is hozzájárult az ügy sikeréhez), ezért másnak, esetleg a *scriptornak* kellett (volna) kiegészítenie ezzel a kompilátumot.⁸¹ Csakhogy a valóban Mátyás-ellenes szervő a kenyérmezei csatáról írt – számára kulcsfontosságú – fejezetben is „elszólja” magát, amikor kiderül: a *királyi* udvar lovagjai és a nagyurak *királyi* parancsra kiállított emberei is csatlakoztak a hadhoz.⁸² Ettől még a fejezet jól illik a királyt bíráló szervőnek ahhoz a dramaturgiájához, mely szerint maga Mátyás nem száll hadba, amikor meg kell védeni az országot az azt létében fenyegető ellenségtől.⁸³ Nem kell tehát jelentőséget tulajdonítanunk annak, hogy a nápolyi király *in extenso* idézett levelében szóba kerül a Mátyás által igényelt pápai segélypénz, mint ahogy annak sem, amikor a szervő két ízben is „szerencsésnek” minősíti a királyi esküvő ceremóniáinak lefolyását az utolsó fejezetben. Az eseményssorral – mint láttuk – egyébként nem kívánt érdemben foglalkozni; a *feliciterrel*, illetve *felixszel* pedig éppúgy tehetett eleget az udvariasság minimumának, mint ahogy használhatta azokat az irónia eszközeit. A szervő ugyanis azzal vesz búcsút olvasóitól, hogy ünnepontás céljával felidézi „Német” János esztergomi érsek, vagyis Beckensloer (egyébként közel egy évvel korábbi) szökését, vagyis egy olyan eseményt, mely összefüggött Gabriele Rangoni az előző fejezetből kirajzolódó, a sziléziai kegyenc rovására folytatott uralkodói favorizálásával.⁸⁴

A ránk maradt kompiláció utolsó két fejezete tehát illeszkedik a korábban megkezdett Mátyás-ellenes irányhoz; már csak ezért is nyugodtan tarthatjuk ugyanazon szervő művének. Más magyarázatot érdemes keresnünk így arra, hogy a *Dubnici Krónikában* említett legkésőbbi eseményről írt fejezet – az azt lezáró *amennel* együtt – nem a kompiláció végén olvasható. Mint az itt vizsgált fejezetsor első, az 1474-ben kezdődött sáskajárást megörökítő tagja (c. 229.) kapcsán láthattuk, a szervő a csapás végét egyazon mondaton belül eltérő évekre téve azt is elárulja, hogy legalább kétszer fogott neki e rész megírásának, és a második alkalommal nem járt el túl körültekintően.⁸⁵ Valami hasonló, de nagyobb

⁸¹ *Domanovszky S.*: Dubniczi i. m. 447.

⁸² „Stephanus de Bator [...] cum [...] alys militibus aule maiestatis regie, scilicet quibusdam gentibus per certos prelatos et barones regni de mandato regio [...] deputatis [...] conflictum memorabilie fecisset.” – *Chronicon* i. m. 202. (A kiemelések tőlem – M. P.)

⁸³ *Domanovszky* azt is szóvá teszi, hogy a szervő Mátyás-ellenes hevében elhallgatja Szabács visszavételét, amikor szót ejt az 1474-ben a vár mellett lefolyt ütközetről. – *Domanovszky S.*: Dubniczi i. m. 445., 449. E fejezet (c. 230.) valóban mellőzi a király szerepét a vár bevételében, ám futólag említi: „Sabach [...] iam nunc deo concedente habemus”. – *Chronicon* i. m. 200.

⁸⁴ Az „esküvői” fejezetet lásd uo. 204. Beckensloer szökéséről a legpontosabban lásd *Karl Nehring*: *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III., und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum.* (Sudosteuropäische Arbeiten 72.) München 1975. 82–83.

⁸⁵ Lásd fent, 14. jegyz.

léptékű hiba történhetett a krónika végén is. Nem a Domanovszky által – tévesen – más szerzőnek tulajdonított utolsó két, hanem a kenyérmezei csatát tárgyaló fejezet került ugyanis rossz helyre. Mint láttuk, a váradi klerikus Mátyás-ellenes fejezettel záruló kompilációjának átvételét és az uralkodót tovább bíráló kiegészítését Drágfi Bertalan 1478–1479 fordulójára tehető kegyvesztése tűzre napirendre. A sáskajárásról írt fejezetből (c. 229.) pedig kiderült, hogy a nagyúr megbízásából dolgozó deák először az 1479-es vegetációs időszak kezdete előtt látott munkához. Mindössze két olyan téma szerepel a ránk maradt krónikaszövegben, melyek túllépnek ezen az időhatáron: a sáskajárás 1479. évi folytatódása és a kenyérmezei ütközet. E kiegészítések nyilván egyszerre kerültek a már lezárt műbe: a csata 1479. október 13-i időpontja után, ám az 1480-as vegetációs időszak előtt. Mivel az ütközet inspirálta a kiegészítést (a sáskajárás folytatódását csak azért kellett jelezni, mert a győzelem – és benne Bertalan úr szerepe – helyet követelt magának a műben), annak megírására az esemény után nem sokkal, leginkább 1479 utolsó két hónapjában kerülhetett sor. Az utolsó fejezetek szerzője valószínűleg egyetlen paksamétára másolta le a váradi kompilátor által összeállított szöveget, melyet (a mai 228. fejezet átdolgozása után) saját részével folytatott. Amikor 1479. november–december folyamán kiegészítette anyagát, a sáskajárásról írva megelégedhetett egy széljegyzettel, a kenyérmezei csatát megőrkítő új fejezet azonban csak külön lapon férhetett el. Már Stephan Endlicher észlelte, hogy a kompiláció egyetlen ránk maradt középkori példányát egyetlen kéz írta le.⁸⁶ Azt pedig Domanovszky Sándor állapította meg, hogy a gondosan elővonalazott lapokra egy, a szerzőtől eltérő *scriptor* másolta le a krónika szövegét.⁸⁷ Az ő dolgai közé tartozott az is, hogy kihagyja a végül el nem készült illusztrációk helyeit.⁸⁸ Ez a *Dubnici Krónika* ránk maradt példányát letisztázó hivatásos *scriptor* a széljegyzetet jó helyen illesztette be a szövegtörzsbe (nem rajta múlt, hogy az állítás ettől ellentmondásossá vált; a szerzőnek kellett volna átfogalmaznia a mondat egészét), a kenyérmezei csatáról írt új részt azonban a tematikusan hozzá illő „moldvai” fejezet után másolta be, ahelyett, hogy az új változat végére helyezte volna, ahová az időrend és a fejezet nyomatékos zárása alapján kívánkozna; így a megrendelő „színre vitele” is erősebb hangsúlyt kapott volna.⁸⁹ Domanovszky Sándor

⁸⁶ Endlicher, S. F. L.: *Cronica* i. m. [Első rész] Jahrbücher der Literatur 33. (1826 Januar–Februar–März): Anzeige-Blatt für Wissenschaft und Kunst 3.

⁸⁷ Domanovszky S.: *Dubniczi* i. m. 229., 235.

⁸⁸ Uo. 229–230. Az utóbbiakból és a kódex elején megadott képcímekből kirajzolódó ikonográfiai programmal máshol foglalkozom majd.

⁸⁹ Eredetileg a kódex mást nem is tartalmazott. A szövegtörzset csak két idegen kéztől származó bejegyzés kíséri. A Ferdinánd levelében olvasható presagio szóhoz gótikus írással fűzött etimológiai széljegyzetet valaki (nem okvetlenül a Drágfi megbízásából dolgozó deák): f. 102r. (Mátyás Flórián ezt nem jelzi. – *Chronicon* i. m. 203.) Újkori (16. század közepi-végi?) kéztől származik viszont a már

tehát ebben az értelemben láthatta jól egyrészt azt, hogy az utolsó fejezetek szerzője nem akart a kenyérmezei csatáról írtak után visszakanyarodni a nápolyi király 1475 késő őszi leveléhez, másrészt pedig azt, hogy a szerző az említett ütközetről megemlékező fejezet végére helyezett *amennel* kívánta lezárni a művet. Ez a szerző ugyanakkor a maga módján a korábbi változat végén is búcsút vett olvasóitól, amikor jelezte, hogy nem kíván foglalkozni a királyi ünnepségsorozat részleteivel. Az interpolációival kiegészített új példány másolásakor vétett hiba miatt azonban ez a zárás maradt ott az átdolgozott változat végén.

Az utolsó fejezetek szerzője a kenyérmezei csatáról írtakat megelőzően váltogatta két témáját, a király által védtelenül hagyott országot ért oszmán csapások felhánytorgatását (cc. 230., 232.) és a helyzettel nem törődő „pajkos” Mátyás esküví előkészületeinek ecsetelését (c. 231.). A „moldvai” fejezet (c. 232.) után e logikát, de az időrendet követve is a házasság témájának kellene következnie – aminek azonban Ferdinánd király levele (c. 234.) tesz eleget, nem pedig a kenyérmezei csata felidézése (c. 233.). Túl azon, hogy Domanovszky nem nyújt magyarázatot arra, hogy a másoló miért egészítette volna ki néhány elegendő adattal az utolsó fejezetek szerzőjének szövegét, az sem érthető, hogy miért vélte úgy: Endlicher a mostani utolsó fejezetben (c. 235.) a királyi esküví korábbi tárgyalására tett utalást vonatkoztatta a „kenyérmezei” fejezet és a nápolyi király levele között feltételezett hiátusra. Ferdinánd levele 1475. november 22-én kelt, az utalás pedig abban a rögvest ezt követő fejezetben olvasható, mely sommásan felidézi a királyi nász 1476–1477 fordulóján lefolyt eseménysorát, ráadásul a kódexben e két fejezet ugyanazon (102.) levél két oldalára került, így Domanovszky azt az elképzelést tulajdonította Endlichernek, mely szerint a Mátyást bíráló szerző előbb részletesen foglalkozott Mátyás és Beatrix nászával (a mai 233. és 234. fejezet közti, állítólag elveszett oldalakon), majd visszakanyarodott a nápolyi király bő évvel korábbi leveléhez, hogy utána ismét – immár röviden – ki térjen az esküví ünnepségekre. Endlicher aligha vállalkozott ilyen gondolati

király Szent László és az álruhás Salamon fehérvári találkozásáról szóló történet (c. 113.), melynek lejegyzője kihúzta a Budai Krónikából átvett párhuzamos mondatot, és a sor fölé-mellé írta be a szent királyra nézve nem éppen hízelgő mesét: f. 45v. E szöveghely és rokonai kapcsolatáról lásd *Molnár Péter*: Kézai Simon „hun–magyar alkotmánytana”. Egy elképzelés vélt és valós külföldi forrásai, hazai fogalmi háttere és politikai közege. (Arpadiana XII.) Bp. 2023. 416–417. (Akkor még nem ismertem a Dubnici Krónika kéziratát, ezért neveztem a késői kéz gazdáját a krónikaszőveg „korrektor”-ának.) Mátyás Flórián kiadása főszövegébe iktatott technikai megjegyzésben jelzi a beavatkozás tényét (korát nem), ugyanott zárójelben közli a kihúzott, majd a nélkül, ám dőlt betűkkel az újonnan beírt szöveget. – *Chronicon* i. m. 96. Valójában csak a Budai Krónikából átvett mondat tartozott a Dubnici Krónika állagához; a nemzedékekkel későbbi bejegyző – egyébként roppant érdekes – története lábjegyzetbe kíváncskozott volna. A kompilációt eredetileg összeállító váradi klerikusnak aligha tetszett volna a szent királyt kedvezőtlen színben feltüntető történet. Vö. *Molnár P.*: „Reperit...” i. m. 121–139.

bakugrásokra; ő mindössze indoklás nélkül jelezte, hogy a kézirat mai 101. és 102. levelei közül kieshetett egy *bifolium*.

A Dubnici Krónika egyetlen középkori kódexének (OSZK Cod. Lat. 165.) szerkezete

Domanovszky olykor tarthatatlan feltevéseitől függetlenül is érdemes megvizsgálunk ezt a problémát, hiszen a kompiláció ránk maradt Mátyás-ellenes záró részéhez viszonyítva igen terjedelmes, négy oldalnyi szöveganyag kiesése a tét: a Drágfi megbízásából tollat ragadó deák által írt, valamint – a „váradí” fejezet esetében – átdolgozott szöveg jelenleg hat és fél oldalt tesz ki a kéziratban. Ahhoz azonban, hogy e komoly dilemmával érdemben foglalkozni tudjunk, meg kell közelebbről ismerkednünk a *Dubnici Krónika* szövegét fenntartó egyetlen középkori kódex szerkezetével, melybe eredetileg csak ezt a kompilációt másolták bele. A jelenleg száznégy – előbb ceruzával, majd bélyegzővel – számozott levélből álló papírkódex⁹⁰ elvileg beosztható lenne tizenhárom *quaternióra*, a következő rendben: f. 1–8., 9–16., 17–24., 25–32., 33–40., 41–48., 49–56., 57–64., 65–72., 73–80., 81–88., 89–96., 97–104. Ennek megfelel az első két ívfüzet közepén jól látható fűzőfonal a 4. és 5., illetve a 12. és 13. levél között. Cáfolja viszont ezt az elképzelést, hogy a kódex két utolsó ívfüzetét rögzítő fűzőfonalak egyrészt a 93. és 94., másrészt pedig a 101. és 102. levelek között látszanak, amiből a 90–97., illetve a 98–105. levélből álló *quaterniókra* kellene következtetnünk – ám 105. levél nincs; a 104. levelet a más anyagú szennylevél követi, melynek visszahajló vége a 97. és 98. levél között tűnik fel (ezzel is kijelölve az utolsó előtti és az utolsó ívfüzet határát). Magyarázatot igényel a 61. és 62. levél között látható levélcsonk is. Kérésemre Madas Edit közelebbről szemügyre vette a kódex szerkezetét.⁹¹ Nyomatékosabb vizsgálata feltárta, hogy a *Dubnici Krónika* egyetlen középkori kódexe valóban tizenhárom ívfüzetből áll, ám közülük a 10. *quinio* (f. 72–81.); a 8. és a 13. ívfüzetből pedig egy-egy levél hiányzik (!). Az ívfüzetek rendszere e szerint: f. 1–8., 9–16., 17–24., 25–32., 33–40., 41–48., 49–56., 57–63. (!), 64–71., 72–81., 82–89., 90–97., 98–104. (!).⁹² A két hiányzó le-

⁹⁰ Mérvadó leírása: Codices manu scripti Latini I.: Codices Latini Medii Aevi. Recensuit Emma Bartoniek. (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke 12.) Bp. 1940. 138. (Nr. 165.) A kézzel írt számozás már a 19. század végén végigfutott a kéziratban. Vö. *Domanovszky S.*: Dubniczi i. m. 228.

⁹¹ Ezúton is nagyon köszönöm önzetlen segítségét! Ez nemcsak a kódex autopsziájából állt, hanem abból is, hogy kész volt velem többször is megbeszélni az eredményei nyomán bennem felmerült ötleteket.

⁹² A korábban nem jelzett fűzőfonalak: a 20. és 21., a 28. és 29., a 36. és 37., a 44. és 45., az 52. és 53., a 60. és 61., a 67. és 68., a 76. és 77., valamint a 85. és 86. levél között bújnak meg. „A 12. ívfüzet utolsó levele verzőján, az alsó margó alsó szélén van egy 12-es szám, ez ívjelzés (a többről levágták); ez a könyvkötőt segítette” – írta Madas Edit 2024. április 25-i üzenetében.

vél közül az első esete egyszerűnek tűnik: a 61–62. levelek közt észlelt csonk ennek maradéka. A szóban forgó két levélen megszakítás nélkül folytatódik I. Károly gyászbeszédének (c. 147.) első mondata – a *Budai Krónikából* átvett szövegből nem hiányzik semmi.⁹³ A *scriptor* az eredeti 62. levél másolásakor hibát vétetett, ezért kivágta a rontott levelet, annyi csonkot hagyva, hogy a *bifolium* túlsó felét alkotó 59. levél ki ne essen. Jóval nehezebb értelmezni a számunkra igazán fontos utolsó ívfüzet hiányzó lapját. Madas Edit megfigyelése szerint itt a 98. és 104. levelek egy *bifoliumot* alkotnak. Mivel az ívfüzet elejétől a 101. és 102. levél közti fűzőfonalig megvan a négy levél, így a hiányzót csak e rész után kereshetjük. Vélhetően az ívfüzet kilazulása miatt azonban valamikor belső szélükénél összeragasztották a 99–103. leveleket, ezért nem lehet eldönteni, hogy a (mai) 101. és 102., a 102. és 103. vagy a 103. és 104. levelek között helyezkedett-e el a kivágott egyetlen levél.

Stephan Endlicher abban tehát biztosan tévedett, hogy az utolsó ívfüzetből két béirt levél esett volna ki: onnan csak egyetlen levél hiányzik, ráadásul arra sem került okvetlenül szöveg. Mivel a *Dubnici Krónika* a 102. levél *versőjének* még a közepéig sem tart (egyéb szöveget pedig a kódex eredetileg nem tartalmazott), ezért egy esetleg azt követő elveszett levél nyilván éppúgy üres volt, mint a ránk maradt (mai) 103. és 104. levél. Ha a kódex utolsó ívfüzetének hiányzó levele valaha a (mai) 101. és 102. levél között helyezkedett el, akkor azon esetleg olvasható lehetett a nápolyi király levelét felvezető szöveg, ám kérdés, hogy mi más képzelhető el még itt. Mint láttuk, a témaváltások fentebb vázolt rendszerének megfelelően (és a később ide másolt kenyérmezei csatáról szóló fejezetet figyelmen kívül hagyva) a „moldvai” fejezetet (c. 232.) logikusan követi Ferdinánd levele. Ráadásul Madas Edit szerint nehezen képzelhető el, hogy a középkori kódex kiesett levelére esetleg írt szöveg eleje és vége is oldalhatárra essen; az utolsó ívfüzet hiányzó lapja tehát üres lehetett. Egyébként a középkori kódex 1733 és 1740 között készült másolatában (OSZK Fol. Lat. 331.) is a nápolyi király levele következik a „kenyérmezei” fejezet után (f. 71v.).⁹⁴ Ha pedig úgy tűnik, hogy az utolsó ívfüzet ma hiányzó lapja béiratlan maradt, akkor érdekes az a magányos (és utóbb számozatlanul maradó) papírlevél, mely jelenleg a kódex elejére helyezett szennylevél és az első ívfüzet között található, mégpedig úgy, hogy a szennylevél visszahajló vége e papírlevél és az ívfüzet között tűnik fel. Vajon nem a könyvkötő helyezett át egyet az utolsó ívfüzet üres levelei közül a készülő kódex elejére, hogy ott annak segítségével rögzítse az elülső szennylevelet? (A kódex elejére helyezett papírlevélből nem hiányzik a mai

⁹³ „Heu me [...] tamquam aqua | decurrens incendit.” – Chronicon i. m. 129. Vö. Chronica Hungarorum. Hasonmás kiadásban, Horváth János fordításában, Soltész Zoltánné tanulmányával. Bp. 1973 [a fac-simile rész lapjai számozatlanok].

⁹⁴ Más alkalommal mutatom be a középkori kódex egészéről (beleértve a szövegtörzson kívüli utólagos bejegyzéseket) készült újkori kéziratos másolatot. (A Fol. Lat. 331. egyébként kolligátum.)

61–62. levelek közül kivágott levél csonkja. Az előbbi alsó sarkából ugyan egy jókora rész leszakadt, de csak azután, hogy a 16. század közepén írtak rá.) Ha pedig a tizenharmadik ívfűzet hiányzó lapján nem állt semmi, akkor a *Dubnici Krónika* utolsó fejezeteinek szerzőjéről akkor sem tudnánk többet, ha e levél eredeti helyén maradt volna ránk.

A kézirat korának meghatározását még két tényező befolyásolhatja: egyrészt a kötés, másrészt egy még gótikus írással tett bejegyzés datálása. Az előbbi korát elsőként megbecsülő Ráth György úgy tűnik, eredetinek tartotta azt, mivel – nyilván a krónikában említett legkésőbbi események időpontjából kiindulva – 1480 tájára tette annak elkészítését.⁹⁵ Domanovszky Sándor „a Corvin-codexek kötésével egykorú”-nak és magyar mester munkájának minősítette azt.⁹⁶ Bartoniek Emma tágabban 15. század végének, Maurer Zsuzsa kifejezetten a kódexszel egykorúnak tartotta a kötetet.⁹⁷ Az utóbbi vizsgálataiból tehát nem következtethetünk arra, hogy a ránk maradt kódex előállítására a szöveg utolsó átdolgozásánál később került volna sor. A 104. levél hátoldalának tetején a kódex másolója által is alkalmazott *bastarda* írással olvasható annak a Thuróczy által feljegyzett versnek az első disztichonja, mely Bécs elfoglalása alkalmából magasztalja Mátyást: „Földi halandó, tudd meg, hogy kár bízni falakban. / Védőbástya mit ér, Bécs a tanú, elesett.” (*Discite mortales nimium* [recte: *nimis*] *ne fidere muris / Menia quid valeant capta vinnna docet.*)⁹⁸ Bár 1485-re véget ért Drágfi Bertalan kegyvesztettsége, ám a bejegyző kéz gazdája mégis mellőzte a vers folytatását.⁹⁹ E két disztichonból derül csak ki, hogy a költemény *in laudem* [...] *domini regis Mathie*¹⁰⁰ íródott; az ezek nélkül idézett két sor legfeljebb óvatosságra int, vagy pusztán *vanitas*-hangulatot közvetít. Egy 16. század közepi-vegi bejegyző furcsállhatta is a dolgot, mert a krónika végére folytatólagosan odabiggyesztette az egész verset (f. 102v). Elődjének végképp nem jutott eszébe, hogy lemásolja azt a Mátyást lényegében új Attilának beállító

⁹⁵ Ráth György: A Korvina [sic!] önálló könyvkötési stílusa. Magyar Könyvszemle 21. (1897) 256.

⁹⁶ Domanovszky S.: Dubniczi i. m. 228–229.

⁹⁷ Bartoniek álláspontját lásd fent, 90. jegyz.; Maurer Zsuzsa: Dubnici Krónika. In: Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest, Budavári Palota, 1985. november 12 – 1986. február 28. Szerk. Vizkelety András. Bp. 1985. 146. Ezt követi *Kertész Balázs*: Dubnici Krónika. In: Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2008. március 14 – június 15. Szerk. Földesi Ferenc. Bp. 2008. 78.

⁹⁸ *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova VII.) Bp. 1985. 292 (, 1–2). Vö. *Thuróczy János*: A magyarok krónikája. Ford. Bellus Ibolya – Kristó Gyula. *Rogierius mester*: Síralmas ének. Ford. Horváth János. (Milleniumi magyar történelem. Források) Bp. 2001. 335. A versidézet Horváth János fordítása.

⁹⁹ *Johannes de Turocz*: Chronica Hungarorum i. m. 292 (, 3–6).

¹⁰⁰ Uo. 291 (, 34).

disztichont, mely Thuróczynál alig pár mondattal lejjebb olvasható.¹⁰¹ A „bécsi” vers első disztichonját a *Dubnici Krónika* középkori kódexébe bemásoló kéz gazdája tehát nem lelkesedett királyáért, ám ettől még nem feltétlenül azonos a kódex hivatásos másolójával: a bejegyzés az utóbbiánál kevésbé igényes kéztől, feltehetően a kompiláció egyik első olvasójától származik. Ez alapján nem kell 1485 utánra kelteznünk az 1479 végére rögzült szöveg ránk maradt másolatát.

Összegzés

A *Dubnici Krónika* itt tárgyalt zárófejezeteinek szerzője tehát valóban Bélteki Drágfi Bertalan instrukciói alapján látott munkához: először kevéssel a nagyúr kegyvesztése után, valamikor 1479 elején, majd pedig a kenyérmezei győzelmet nem sokkal követően, 1479 novemberében vagy decemberében. Szerzői arcéle fentebb kirajzolódó elemei eltérnek közvetlen elődje, a váradi klerikus sajátosságaitól. A *ciuitas opulentissima*¹⁰² balsorsát sirató, Szent László ott őrzött fejedelmének kultuszát előmozdító, az ország története iránt ugyan érdeklődő, ám döntően „helyi érdekű” kompilátortól eltérően Drágfi deákja bejáratos lehetett az udvarba, meglehet megbízója kegyvesztettsége alatt is jórészt a székvárosban töltötte napjait. Míg közvetlen elődje kompilátorként figyelemre méltó alkotást hagyott maga után, a krónika önállóan írt részeiben pedig kifejezetten ügyes szerzőnek bizonyult, addig a Bertalan úr megbízásából dolgozó, a „váradi” fejezet végét átalakító és a Mátyás-ellenes bírálatot folytató deák nem túl nagy figyelemmel végezte munkáját, akkor pedig egyenesen hanyagul járt el, amikor 1479 végéhez közeledve aktualizálta szövegét.

THE LAST CHAPTERS (CH 229–235) OF THE DUBNIC CHRONICLE: AUTHOR'S PROFILE AND METHODS

By Péter Molnár

SUMMARY

The *Dubnic Chronicle* is special in late medieval Hungarian historiography because its last chapters criticize the king Matthias Corvinus, who was at the height of his power. Since 1899, research has believed that the chapters criticizing the king (ch 228–235) were written by a cleric from Várad (Oradea), who was in the service of Bertalan Drágfi, an aristocrat who came into conflict with Matthias. I recently argued that the cleric of Várad could only have written chapter 228, probably in 1474, and that he was not Drágfi's man.

¹⁰¹ Uo. 292 (, 13–14).

¹⁰² Chronicon i. m. 198.

In this paper I examine the subsequent chapters of the chronicle. It turns out that their author, who was indeed in the service of Drágfi and worked more negligently than his predecessor, first began work in early 1479, that is, shortly after his patron came into conflict with the king. The anonymous author updated his text at the end of 1479, shortly after the Battle of Kenyérmező (Câmpul Păinii).

ELDURVULT KÖZÍZLÉS VAGY NÖVEKVŐ ÖNÉRZET?

A becsület bántalmazása és védelme a dualizmus kori bűnügyi statisztikák tükrében

A dualizmus évtizedeiben mind a jogalkotót, mind a társadalmat kiemelten foglalkoztatta a személyes becsület kérdése, annak az egyéni és a közboldogulás szempontjából való jelentősége, mások támadásaitól való védelme, illetve a védelmére alkalmazható lehetséges eszközök mibenléte. Hogy a becsületes működésre a korszakban általános, tehát nem csoport- vagy nemspecifikus norma-ként tekintettek, világosan látszik abból is, hogy a köznevelés által kialakítani kívánt ideális állampolgár legfőbb tulajdonságának a becsületérzést, vagyis a becsületes cselekvés iránti érzéket, illetve az abból fakadó kötelességtudatot és önértetet tekintették, melynek kimunkálását már az ország minden lakosa számára kötelezővé tett népiskolai nevelés során el kellett kezdeni.¹ Tanulmányomban azt kívánom megvizsgálni, hogy milyen kép rajzolható meg a boldog békeidők Magyarországnak becsületkultuszáról a 19. század végi és a 20. század eleji bűnügyi statisztikák alapján, hogy miről és milyen társadalmi valóságról árulkodnak a szikár számadatok. A hazai kortárs történettudományban előzmény nélküli² vizsgálat során a lehetséges problématerületek beazonosításához és értelmezéséhez Magyarország egyik legjelentősebb és legnagyobb múltú jogi szaklapjában, a *Jogtudományi Közönyben* megjelent értekezéseket, valamint egyéb, a kérdéshez kapcsolódó nyilvános megszólalásokat is felhasználtam.

A magyarországi jogszolgáltatás történetében első ízben az 1878. évi V. törvénycikk, közkeletű nevén a Csemegi-kódex XVII. fejezete vette büntetőjogi védelem alá az egyén becsületét. A törvény különbséget tett rágalmazás és becsületsértés között. Előbbiről úgy fogalmazott, hogy „rágalmazás vétségét követi el, [...] a ki valakiről, többek jelenlétében, vagy több, habár nem együtt levő személy előtt, olyan tényt állit, mely valóságá esetében – az ellen, a kiről

¹ Erről lásd: Tanterv és utasítás az elemi népiskolák számára. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével. Bp. 1905.

² A 19. századi becsület kérdése nem tartozik a legnépszerűbb kutatási témák közé a hazai történettudományban, pedig Európában és az angolszász nyelvterületen egyre bővülő szakirodalma van, a teljesség igénye nélkül lásd pl. *Ute Frevert*: Ehrenmänner: Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft. München 1991; *Ute Frevert*: Mann und Weib, und Weib und Mann. Geschlechter-Differenzen in der Moderne. München 1995. 166–222.; *Thomas W. Gallant*: Honor, Masculinity, and Ritual Knife Fighting in Nineteenth-Century Greece. *The American Historical Review* 105. (2000) 2. sz. 359–382.; *Sharon R. Krause*: Liberalism with Honor. Cambridge MA–London 2002; *Ann Goldberg*: Honor, Politics, and the Law in Imperial Germany, 1871–1914. Cambridge 2010; *The Field of Honor: Essays on Southern Character and American Identity*. Eds. John Mayfield–Todd Hagstette. Columbia 2017.

állított, a büntető eljárás megindításának okát képezné, vagy azt a közmegevetésnek tenné ki.”³ Utóbbiról pedig a következőképpen: „A ki más ellen meggyalázó kifejezést használ, vagy meggyalázó cselekményt követ el, – a mennyiben a 258. § [vagyis a rágalmazás] esete fenn nem forog: a becsületsértés vétségét követi el”.⁴ A törvény értelmében tehát minden olyan gyalázásra alkalmas kifejezés vagy tett – például jogtalan érintés, meglökés, testi sérüléssel nem járó ütés – becsületsértésnek minősült, amely nem merítette ki a rágalmazás, vagyis a büntetendő tény állításának fogalmát. Egyebek mellett ilyen kifejezés lehetett például a „kurva”, a „zsvány”, a „kutya”, a „huncut”, a „taknyos”, a „büdös” vagy ezek kisebbségi népcsoportokkal való társítása, mint a „zsvány cigány”, a „taknyos német” vagy a „büdös zsidó”, azaz minden az egyén tisztességes és teljesértékű voltát kétségbe vonó kifejezés. A törvény továbbá teret engedett a valóság bizonyításának, védte a holtak emlékét, valamint külön rendelkezett a sajtó útján elkövetett rágalmazásról is.

Magyarország első, törvényi erőre emelkedett büntetőtörvénykönyvét azonban kritikusai nem találták kielégítőnek,⁵ a bírói gyakorlatban ugyanis a hatályba lépését követően hamar kiderültek a hiányosságai. A kormányzat emiatt már 1888-tól kezdve foglalkozott a büntetőtörvénykönyv módosításának lehetőségével, melynek következtében a századforduló évtizedeiben több tervezet is született.⁶ A kritika olyannyira érintette a becsület védelmének kérdését is, hogy 1914-ben az igazságügy-miniszter már egyenesen úgy vélekedett, hogy a becsület büntetőjogi védelmét meghatározó jogszabályok annyi hiányosságot mutatnak, hogy a reform szükségességének hite áthatja a köztudatot, sőt a módosítás irányát tekintve is „egységes közvélemény” alakult ki.⁷

A törvényhozó azonban csak 1914. június 5-én kötelezte el magát véglegesen a változtatás mellett,⁸ mikor Balogh Jenő igazságügy-miniszter a becsület védelméről törvényjavaslatot⁹ terjesztett az országgyűlés elé,¹⁰ melyet

³ 1878. évi V. t. c. 258–260. §

⁴ 1878. évi V. t. c. 261. §

⁵ Erről lásd *Mezey Barna: Magyar jogtörténet.* Bp. 2007. 337–338.

⁶ Magyar büntetőjog általános rész. Szerk. Horváth Tibor–Lévay Miklós. Bp. 2007. 51–52.

⁷ Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai XLII. Bp. 1915. (a továbbiakban KI 1915) 1059. sz. Melléklet, 27.

⁸ Hogy erre az Osztrák–Magyar Monarchiát elsöprő háború előestéjén került sor, az csak nekünk, innen a jelenből visszatekintve tűnhet annyira abszurdnak, 1914 nyárelőjén nyilvánvalóan senki sem tudhatta, még csak nem is sejthette, hogy végül milyen eseménysort fog elindítani Gavrilo Princip néhány hét múlva kilőtt pisztolygolyója.

⁹ KI 1915, 1059. sz. 19–26.

¹⁰ Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XXIV. Bp. 1914. (a továbbiakban: KN 1914) 540. országos ülés, 1914. jún. 5. 456.

1914. június 17-én a képviselőház vita nélkül, határozatban el is fogadott,¹¹ de a főrendiház tagjai sem kívántak hozzászólni.¹² A szintén azon a napon tartott, a hatóságok büntetőjogi védelméről szóló törvényjavaslat – sokkalta hevesebb – vitája közben Polónyi Dezső meg is jegyezte, hogy meglehetősen gyors volt az iram: noha 16-án elkezdte olvasni a javaslatot, annak indoklását és az igazságügyi bizottság jelentését, mire a javaslat olvasásának végére ért, már meg is szavazták azt.¹³ Balogh Jenő azzal háritotta el Polónyi kifogásait, hogy a megbízást a javaslat kidolgozására már egy évvel korábban elrendelte, az elkészült javaslat pedig „hónapok hosszú során át igazságügyi hatóságok és büntetőjogi szakférjak egész csoportjának volt kiadva véleményezés végett, tehát mindenki bátran hozzáférhetett. [...] június 5-től kezdve a mai napig bármelyik t. ellenzéki képviselő urnak nemcsak órák vagy napok, de hetek állottak rendelkezésre, hogy olyan javaslatot, amelyet bárki 10 percz alatt átnézhet, tüzetesen tanulmányozzon.”¹⁴ Az elfogadott, majd az uralkodó által 1914. szeptember 20-án szentesített törvényt 27-én hirdették ki.¹⁵

Hogy világossá váljon, miért volt szükség a becsület védelmére új törvényt fogalmazni, ahhoz mindenekelőtt érdemes az igazságügy-miniszter hivatalos indoklását áttekinteni, melyben az olvasható, hogy jogtudós emberfők és kiművelt „szakférjak” a hatályban lévő büntetőtörvénykönyvnek „jelentékeny fogyatkozásait” észlelték – kiváltképp a „vezető kulturállamokkal” való összehasonlításban. E fogyatékoságok közül különösen szembeűnőnek mutatkozott, hogy „fölte mostohán bännak el egyes nem-vagyoni vagy nem tisztán vagyoni érdekekkel”, magyarán az egyéni becsülettel. Ha ez önmagában nem lett volna elég, Balogh Jenő szerint a „bírói gyakorlatban még az az érték is lefokozódik, amelyet a törvény tulajdonít a becsületnek”.¹⁶ Ez leginkább azért problémás, olvasható továbbra is az indoklásban, mert a „kultüember felfogása” szerint a becsület védelme a zavartalan társadalmi együttélés biztosítóka, valamint az egyéni és a társadalmi érték érvényesülésének előmozdítója. Egyszerűbben fogalmazva: a könnyelmű becstelenítés, az egyén becsületének megkérdőjelezése, illetve elvitatása, valamint az efféle galádságok elharapódzása a társadalomban bomlasztó hatást gyakorol „az egyéni erőre, az önbizalom, az érvényesülés érdemességének gondolatára, a munkaképességre és a dologkészségre is”.¹⁷ Vagyis

¹¹ KN 1914, 542. országos ülés, 1914. jún. 16. 487–494., 496.

¹² Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója IV. Bp. 1917. LX. ülés, 1914. júl. 20. 60–61.

¹³ KN 1914, 543. országos ülés, 1914. jún. 17. 507.

¹⁴ Uo. 511.

¹⁵ 1914. évi XLI. t. c.

¹⁶ KI 1915, 1059. sz. Melléklet, 27.

¹⁷ KI 1915, 1059. sz. Melléklet, 28.

a gyakori becsmérés következtében csökken az egyén becsületérzése, önértékelése, ezáltal csökken a munkakedve, ha viszont csökken az állampolgár munkakedve, akkor elkerülhetetlenül csökkenni fog az ország termelékenysége és működképessége is, ebből kifolyólag pedig nemcsak az egyéni, de a közérdek is súlyos károkat szenved. Nem kizárt, hogy az ettől – na, meg a civilizációs lemaradástól – való félelem vezette a döntéshozót, mikor arra az elhatározásra jutott, hogy a becsület védelmét érintő új törvény nem tűrhet halasztást, és azt a teljes büntetőtörvénykönyv-reformtól függetlenül, a lehető leghamarabb meg kell hozni.¹⁸ Ahogy az igazságügy-miniszter fogalmazott: „Napjainkban nem csupán a tekintély tisztelete hanyatlott, de megcsökkent az a tudat is, hogy a képesség és a kötelességteljesítés elismerésre méltó. Cinizmus és frivolitás kapott lábra és eldurvult a közízlés.”¹⁹

A miniszter aggodalma az általa használt becsületfogalom tekintetében válik teljesen érthetővé, Balogh Jenő ugyanis úgy fogalmazott, hogy „[a] becsület az az érték, amelyet a közfelfogás a személyi minőségéből és a társadalomban való elhelyezkedésből következő feladatok elvégzésére való képességnek és az e feladatoknak megfelelő cselekvésnek tulajdonít. Becsülésben az részeseül, akiről a közfelfogás elismeri, hogy megfelel személyi minőségéből folyó kötelességeinek és beválik abban a hivatáskörben, amelynek betöltése a társadalomban elfoglalt állásából ő reá hárul. Ez a hivatáskör lehet alacsonyabb- vagy magasabbrendű; rendeltetés, osztály vagy nem szerint más és más természetű. Maga a becsület mint jogtárgy azonban egységes és a funkció mibenállása és minősége csakis mint a képesség, a tehetség és az eredményesség értékelésének kiinduló pontja jön figyelembe”.²⁰ Világosan látszik tehát, hogy az új törvény a munkamegosztáson alapuló társadalomban az egyén megbecsültségét, vagy ahogy a korabeliek nevezték, külső becsületét igyekezett megővni, ám az is, hogy arra az álláspontra helyezkedett, miszerint a külső (társadalmi megbecsültség) és a belső becsület (önbecsülés) egymástól elválaszthatatlan és egymásra hatással levő értékek. A miniszter ezáltal szembehelyezkedett azokkal a „bölcselekkel”, akik szerint az egyén (belső) becsületéhez bántó szó nem férhet,²¹ éppen ezért úgy vélte, az „életviszonyokkal józanul számotvető” törvényhozónak készséggel vállalnia kell a harcot a „dekadencia”²² és a „morális

¹⁸ Polónyi Dezső sokkal inkább egy az ellenzék ellen alkalmazható eszközt látott az új törvényben. – KN 1914, 543. országos ülés, 1914. jún. 17. 510.

¹⁹ KI 1915, 1059. sz. Melléklet, 28.

²⁰ KI 1915, 1059. sz. Melléklet, 28.

²¹ Ezeket Tóth Lőrinc, a 19. század híres jogtudósa teológusi vagy mártíri és „a jog és szabadság embe-
réhez valóban nem illő stoicus” elméleteknek nevezte. – *Tóth Lőrinc: A párbaj.* Pest 1865. 7.

²² Leopold Lajos a Nyugat-Európában is visszhangot kiváltó *A presztízis* című művében úgy vélekedett, hogy dekadencia ott üti fel a fejét, ahol „átszellemülés nélkül rajonganak a szellemiért”, vagyis

leromlás” irányzataival szemben, hogy megfelelő oltalom alá vegye a társadalomnak azt a „nemes értékét”, amelyet becsületnek neveznek – mihez a legtökéletesebb eszközt a törvényi szigor fokozásában találta meg.²³ Az elképzelés kétségkívül logikus, legalábbis abban az esetben, ha a kialakult állapot okozójának a rosszul megfogalmazott törvényt és az abból következő kételyektől és rossz beidegződésektől terhelt bírói gyakorlatot fogadjuk el.

Az új törvény értelmében a rágalalmazáshoz nem volt többé szükség többek jelenlétére, valamint a rágalmozó állítás mellett annak híresztelése is büntethetővé vált. Balogh Jenő szerint a korábbi megfogalmazás félreértése volt a rágalmozás veszélyes jellegének, pedig mint mondta, „a gyalázkodásnak legveszedelmesebb fajtája ép az, amely alattomosan jár szájról-szájra, házról-házra”.²⁴ A becsületsértés vétsége pedig már nem a „meggyalázó”, hanem a „megbecstelenítő”, „lealacsonyító” vagy „megszégyenítő” kifejezések vagy cselekmények esetében foroghatott fenn.²⁵ Ettől a fogalmi kiterjesztéstől az egyéni becsület szélesebb körű védelmét remélték. Az indoklás szerint ugyanis ezáltal már nemcsak a „megve-tést” kifejezésre juttató kifejezések váltak szankcionálhatóvá, hanem az egyén társadalmi értékének megtagadása, kétségbevonása, az egyén bántó nevetségessé tétele és a szeméremérintés megsértése is, ahogy a nem tény állításával történő hírnévrontás és a nem bűncselekményt feltételező megszégyenítő vagy lealacsonyító állítások is.²⁶ Továbbá, az egyén becsülete ellen irányuló növekvő bűnözést viszsza-szorítandó, jelentősen emelték a rágalmozásért vagy becsületsértésért kiszabható fogház- és pénzbüntetés mértékét.

Rágalmozás esetén a Csemegi-kódex alapján 6 hónapig terjedő fogház- és legfeljebb 500 forint pénzbüntetést szabhatott ki a bíróság; ha mindez nyomtatvány útján történt, akkor 1 évig terjedő fogház- és legfeljebb 1000 forint pénzbüntetést; ha hatóság előtt, akkor 1 évig terjedő fogházbüntetést; ha pedig hatóság ellen történt, akkor 1 évig terjedő fogház- és legfeljebb 2000 forint pénzbüntetést róhattak ki. Becsületsértés esetében 500 forintig terjedő pénzbüntetést szabhattak ki; ha nyomtatvány útján történt, akkor 3 hónapig terjedő

ahol a forma hajszolása és az azzal való megelégedés a tartalom megértése fölé kerekedik. – *Leopold Lajos*: A presztízs. Bp. 1912. 237–238. Ahogy ez egyébként a korabeliek egy jelentékeny része szerint a századforduló társadalmának erkölcsi magatartásával is történt. Erről lásd pl. *Tóth Kelemen*: Valami figyel. Vázlat a 19. századi Magyarország becsületfogalmáról. Korall 23. (2022) 90. sz. 119–142.

²³ KI 1915, 1059. sz. Melléklet, 28.

²⁴ KI 1915, 1059. sz. Melléklet, 32.

²⁵ A Csemegi-kódex csak a „meggyalázó” kifejezést vagy cselekményt ismerte el becsületsértésének. Ugyan az 1875-ös miniszteri javaslatban még a „sértő” szó szerepelt, ám az igazságügyi bizottság végül azt „meggyalázóra” módosította. – Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai II. Bp. 1876. 57. sz. 203. Balogh Jenő szerint ez komoly hibának bizonyult, hiszen így a törvény a becsületsértés körét jelentősen leszűkítette. – KI 1915, 1059. sz. Melléklet, 31.

²⁶ KI 1915, 1059. sz. Melléklet, 41.

fogház- és 500 forintig terjedő pénzbüntetést; ha pedig hatóság ellen, akkor 1 évig terjedő fogház- és legfeljebb 2000 forint pénzbüntetést.²⁷ Az 1914-es törvény alapján ez úgy módosult, hogy rágalalmazásért 6 hónapig terjedő fogház- és 4000 koronáig (2000 forint) terjedő pénzbüntetést szabhatott ki a bíróság; ha mindezt sajtó útján vagy hatósági személyek vagy lelkészek ellen vagy „aljas indokból” követték el, akkor 1 évig terjedő fogház- és 6000 koronáig (3000 forint) terjedő pénzbüntetést ítélt meg. Ha viszont sajtó útján hatósági személy vagy lelkész ellen történt a sértés, akkor 2 évig, illetve 6000 koronáig (3000 forint) terjedhetett a kiszabható fogház- és pénzbüntetés. Becsületsértés esetében 4000 koronára (2000 forint) emelkedett a kiszabható pénzbüntetés; ha azt sajtó útján vagy hatósági személyek vagy papok ellen vagy „aljas indokból” követték el, akkor 6 hónapig terjedhetett a fogház-, illetve 6000 koronáig (3000 forint) a pénzbüntetés mértéke. A sajtó útján hatósági személy vagy lelkész ellen történt becsületsértésért pedig 1 évig terjedő fogház- és 6000 koronáig terjedő pénzbüntetés volt kiróható.²⁸

Összességében tehát elmondható, hogy a pénzbüntetések mértéke nagyjából megnégyszereződött, a kiszabható szabadságvesztése pedig bizonyos esetekben – leginkább a hatósági személyek és lelkészek elleni sértéseknél – megduplázódott. Emellett a törvény büntethetővé tette a hitelrontás vétségét is, vagyis azt, ha valaki „akár valótlan tény állításával vagy hiresztelésével, akár pedig valamely tényre közvetlenül utaló valótlan kifejezés használatával valakinek hitelét veszélyezteti vagy hitelképességét csökkenti”.²⁹

Hogy festett azonban statisztikai adatokban, vagyis számokban is kifejezve a Balogh Jenő által emlegetett „dekadencia” és „morális leromlás”, amely a becsületet védeni szándékozó törvény módosításához, szigorításához vezetett?

Bűnügyi statisztikák a dualizmus korából

A magyarországi bűnözésre vonatkozó statisztikai adatok gyűjtésének története három évszázadra tekint vissza. Kezdeti próbálkozásokra már a 18. század első felében található példa: 1726-ban kaptak utasítást első ízben a vármegyék, hogy évente terjesszék fel a törvényszékeik által tárgyalt perek kivonatát a Helytartótanácsához. A rendelet betartására azonban kevés hajlandóság mutatkozott, legalábbis erre enged következtetni, hogy 1730-ban, 1732-ben, valamint Mária Terézia uralkodása alatt azt további három alkalommal újra ki

²⁷ 1878. évi V.t. c. 258–262. §

²⁸ 1914. évi XLI.t. c. 3–5. §

²⁹ 1914. évi XLI.t. c. 24. §

kellett bocsátani. A 18. századból továbbá Schwartner Márton 1798-as *Statistik des Königreichs Ungern* című összefoglalója említhető, amely halálraítéltekre vonatkozó adatokat is tartalmazott.³⁰ Rendszeres bírósági adatgyűjtésre azonban csak az 1820-as, 1830-as években tettek első ízben kísérletet. Statisztikát azonban csak három alkalommal adtak ki: 1821-ben, 1831-ben és 1837-ben.³¹ Emellett az adatgyűjtés sem tekinthető teljes körűnek, hiszen ezek a táblázatok kizárólag az egyes vármegyékből, szabad királyi városokból, valamint a pallossal rendelkező uradalmakból a kúriára küldött büntetőperek adatait tartalmazzák. A módszeres adatgyűjtés – egységes, a bűncselekményt pontosan definiáló büntetőjogi kódex és modern igazságszolgáltatás hiányában – természetesen nem is lett volna elvárható. Éppen ezért arról csak a kiegészítés, illetve a Csemegi-kódex 1880-as hatályba lépése után lehet beszélni. A rendszeres bűnügyi statisztikai adatgyűjtés 1881-től indult meg Magyarországon, a pontosan vezetett adatgyűjtést akadályozó kezdeti, lajstromos adatszolgáltatási formát azonban csak 1899-ben módosították egy miniszteri rendelettel egyéni laprendszerre, amelyet 1904-ben ismét megváltoztattak, illetve pontosítottak. A modern magyar bűnügyi statisztika számára való adatgyűjtés tudományos felhasználásra is alkalmas formája tehát csak az első világháborút megelőző évekre alakult ki.³²

A felvázolt fejlődéstörténet természetesen érinti az itt tárgyalt témát is, így egyes adatok csak bizonyos időszakokból állnak rendelkezésre. Az elítéltek bűncselekmények szerint részletezett nemi megoszlására vonatkozó információk például csak az 1885 és 1888, valamint az 1900 és 1903 közötti évek tekintetében ismertek, a két időszak között a hatóságok csak az összes bűncselekményt együttesen kezelve tettek közzé a bűnözés nemi megoszlására utaló adatokat. Emellett a feljelentett személyek számát bűncselekmények szerint részletezve csak 1900-tól gyűjtötték. Az egyes bűncselekmények elkövetési idejére (évszakára), valamint az elkövetés helyére (településtípusra) vonatkozó bontásokat csak 1904-től tartalmaznak a statisztikák. A foglalkozással, vagyoni helyzettel és a műveltséggel kapcsolatos, bűncselekmények szerint részletezett személyi adatokat pedig sajnálatos módon csak a becsületsértések kivételével gyűjtötték – ellenkező esetben ugyanis túlságosan leterheltté váltak volna az illetékes

³⁰ *Martin von Schwartner: Statistik des Königreichs Ungern. Theil 2. Pest 1798.*

³¹ *N. n.: Az 1821. Esztendőben egész Magyar Ország 's ahoz tartozó Részekbeni Törvényhatóságoktul a' Nagy-Méltóságú Kuriara felküldött és itten megvígált Büntető-perek Tablája. 1821. (Az 1831-es és az 1837-es táblák címükben az évszám kivételével megegyeznek.)*

³² *Perényi Roland: A bűnügyi statisztika Magyarországon a „hosszú” XIX. században. Statisztikai Szemle 85. (2007) 6. sz. 525–530.*

hatóságok.³³ Ahogy az 1909-től gyűjtött, az alkoholizmusra, illetve a szeszesital fogyasztásnak az elkövetett bűncselekménnyel való összefüggésére vonatkozó adatok is csak a becsületsértések kivételével ismertek.

Egy olyan adatsor van, amelyet 1881-től 1917-ig, tehát a Csemegi-kódex XVII. fejezetének hatályossága idejéből, illetve szinte a Monarchia fennállásáig hiányok nélkül ismerünk, az az elítéltek száma. Ebben az esetben viszont a fent említett 1899-es módosításig használt lajstromos adatgyűjtési mód okozhat problémát. Így véli Perényi Roland is, aki szerint a lajstromokhoz „a bíróságok az év végén állították össze adataikat, így sok ügy kimaradhatott, a különböző bűntípusok összemosódtak és – mivel csak az elsőfokú ítéletek szerepeltek a kimutatásban – a másodfokon hozott felmentő ítéletek sem kerültek bele.”³⁴ Mindettől függetlenül ezek a statisztikák jelentékeny szolgálatot tehetnek a közállapotokat feltárni igyekvők, így a jelen tanulmány számára is – legalábbis, ami azoknak az igazságszolgáltatásra vonatkozó részét illeti.

Fontosnak tartom azonban megjegyezni, hogy a bűnügyi statisztikák sokkal inkább a bűnüldöző szervek, az igazságszolgáltatás vagy éppen a börtönrendszer működéséről tudósítanak, mintsem a bűnözés valódi mértékéről.³⁵ A statisztikai kimutatásokat ugyanis jelentős mértékben határozza meg az, hogy a hatalom adott időben mit definiál bűncselekményként. Ahogy a büntetőtörvények egyre inkább kiterjesztik hatáskörüket, vagyis a bűnnek egyre több kategóriáját hozzák létre, úgy változnak a statisztikák adatai is.³⁶ Kiváló példa erre a becsület megtámadása, a becsület ugyanis a Csemegi-kódexet megelőzően nem minősült a büntetőjog által védelmet élvező jogtárgynak, a korábbi törvényes becsületvédelemben a polgári és büntetőjog eszközei keveredtek, de leginkább a magánjogi elemek domináltak,³⁷ ezért a becsületsértés vagy becsületenítés (*dehonestat*) elkövetését nem is büntető-, hanem polgári perként – két magánember privát jellegű konfliktusaként – tárgyalták, így értelemszerűen az a 19. század eleji bűnügyi statisztikákból is hiányzik.

Semmiképpen sem szeretnék tehát arra a Gyáni Gábor által naiv realistának nevezett ismeretelméleti álláspontra helyezkedni, miszerint a hivatalos

³³ A Magyar Szent Korona Országainak bűnügyi statisztikája az 1904–1908. évekről. Bp. 1910. 7.

³⁴ Perényi R.: A bűnügyi statisztika i. m. 529.

³⁵ Perényi Roland: A bűnözés mérése. Bűnügyi statisztika és bűnözéstörténet. Bp. 2006. (konferenciaelőadás), https://www.andorka.hu/Konferenciak/Konferencia2006/Perenyi_Roland.pdf (letöltés: 2024. jan. 2.).

³⁶ Victor Gatrell: Crime, authority and the policeman-state. In: The Cambridge Social History of Britain, 1750–1950. Ed. F. M. L. Thompson. Cambridge 1990. 249–254.

³⁷ Szomora Zsolt: A való tények közlésével elkövetett rágalmozás és a valóság bizonyítása mint a vélemény szabadság korlátja. Egy alapjog a dogmatikai modellek csapdájában. In Medias Res 5. (2016) 1. sz. 52.

statisztikák a „múltbeli valóság hű tükrői”.³⁸ Azért sem, mert figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy sohasem juthat el a tárgyalóteremig az összes bűncselekmény, és különösen igaz ez az itt vizsgáltak esetében. Éppen ezért joggal feltételezhető, hogy az egyéni becsülettel kapcsolatos bűncselekmények által kifejezésre juttatott társadalmi probléma jóval nagyobb méretű lehetett, mint amit a lentebb felvonultatott adattömeg láttatni enged. Ahogy ezt Kenedi Géza egy 1907-es cikkében megfogalmazta: „A bíróság elé természetesen a becsület ellen elkövetett vétségeknek csak egy töredéke kerül, mivel az ilyeneket az életben többnyire kibéküléssel, majd késseléssel és gyujtogatással, majd pedig párbajjal intézik el. [...] a rágalmazásoknak és becsületsértéseknek jobbra csak azok az esetei kerülnek bíróságaink elé, amelyekben a sértett fél együgyűségénél, vagy tapasztalatlanságánál fogva hatályos birói elégtételt vár.”³⁹ A számok tehát ebben az esetben – és talán a statisztikusok bánatára – nem képesek objektívnálni a történeti megismerést. Mindazonáltal ezek a statisztikai kimutatások segítséget nyújthatnak a becsület kérdésével kapcsolatban a korabeli társadalom és az igazságszolgáltatás uralkodó problémáinak, valamint az ezekkel a problémákkal összefüggő jelenségeknek, változásoknak a megértéséhez, hiszen a főbb gócpontok megvilágítására és a nagyságrendek érzékeltetésére kétségkívül alkalmasak – különösen, ha a korabeli jogtudományos kritikával és diskurzussal párhuzamosan olvassuk és értelmezzük őket.

A becsület témakörét vizsgálva három bűncselekmény statisztikai adataira érdemes figyelmet fordítani: a rágalmazásra, a becsületsértésre, valamint a párviadal vétségére.

Rágalmazás és becsületsértés

A statisztikák a rágalmazás és a becsületsértés vétségét egészen 1900-ig nem kezelték külön. Ahhoz, hogy az 1881 és 1917 közötti időszakról teljes képet kaphassunk, az 1900 előttiékhöz hasonlóan az 1900 utáni adatokat is összevontan kell vizsgálni – legalábbis az elítéltek számát illetően.

³⁸ Gyáni Gábor: A statisztika mint konstruált és/vagy objektív történeti adat. *Statisztikai Szemle* 96. (2018) 3. sz. 250.

³⁹ Kenedi Géza: A becsület védelme. *Jogtudományi Közöny* 42. (1907) 51. sz. 438–439.

A magyar királyi járásbíróóságokon 1881 és 1917 között összesen 1 074 017 személyt,⁴⁰ a törvényszékeken pedig 15 700-at⁴¹ marasztaltak el rágalmazásért vagy becsületsértésért, ami évente átlagosan 29 452 főt jelent.⁴²

A törvényszékeken a vizsgált időszakban az összes elítéltnak (781 998 fő) azonban csak 2%-át marasztalták el becsületsértésért vagy rágalmazásért, a járásbíróóságokon viszont a 39,8%-át, 2 697 916 főből 1 074 017-et.⁴³ A járásbíróóságok

⁴⁰ A járásbíróóságokon 1881 és 1917 között becsületsértésért és/vagy rágalmazásért jogerős ítélettel vagy büntetőparanccsal elmarasztaltak számához lásd Magyar Statisztikai Évkönyv, 1894. Bp. 1895. (a továbbiakban: MSÉ 1894) 361.; A m. kir. kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1899. (a továbbiakban: KSÉ 1898) 659.; A m. kir. kormány 1899. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1900. (a továbbiakban: KSÉ 1899) 736.; A m. kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1901. (a továbbiakban: KSÉ 1900) 758.; A m. kir. kormány 1901. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1902. (a továbbiakban: KSÉ 1901) C. 402.; A m. kir. kormány 1902. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1904. (a továbbiakban: KSÉ 1902) C. 432.; A m. kir. kormány 1903. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1904. (a továbbiakban: KSÉ 1903) C. 444.; A m. kir. kormány 1904. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1905. (a továbbiakban: KSÉ 1904) C. 474.; A m. kir. kormány 1905. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1906. (a továbbiakban: KSÉ 1905) C. 462.; A m. kir. kormány 1906. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1907. (a továbbiakban: KSÉ 1906) C. 463.; A m. kir. kormány 1907. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1909. (a továbbiakban: KSÉ 1907) C. 442.; A m. kir. kormány 1908. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1909. (a továbbiakban: KSÉ 1908) C. 463.; A m. kir. kormány 1909. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1910. (a továbbiakban: KSÉ 1909) C. 480.; A m. kir. kormány 1910. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1911. (a továbbiakban: KSÉ 1910) C. 469.; A m. kir. kormány 1911. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1912. (a továbbiakban: KSÉ 1911) C. 485.; A m. kir. kormány 1912. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1914. (a továbbiakban: KSÉ 1912) C. 509.; A m. kir. kormány 1913. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1915. (a továbbiakban: KSÉ 1913) C. 338.; A m. kir. kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1916. (a továbbiakban: KSÉ 1914) C. 341.; A m. kir. kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1924. (a továbbiakban: KSÉ 1915–1918) C/a. 343. és C/b. 258.

⁴¹ A törvényszékeken becsületsértésért vagy rágalmazásért 1881 és 1917 között elítéltek számához lásd MSÉ 1894, 359–360.; KSÉ 1898, 659–660.; KSÉ 1899, 737.; KSÉ 1900, 758.; KSÉ 1901, C. 402.; KSÉ 1902, C. 432.; KSÉ 1903, C. 444.; KSÉ 1904, C. 474.; KSÉ 1905, C. 462.; KSÉ 1906, C. 463.; KSÉ 1907, C. 442.; KSÉ 1908, C. 463.; KSÉ 1909, C. 480.; KSÉ 1910, C. 469.; KSÉ 1911, C. 485.; KSÉ 1912, C. 509.; KSÉ 1913, C. 338.; KSÉ 1914, C. 341.; KSÉ 1915–1918, C/a. 343. és C/b. 259.

⁴² Mai kontextusba helyezve, 2017 és 2021 között ez az adat 1031 fő (ehhez lásd Tájékoztató a bűnözés 2021. évi adatairól. Szerk. Nagy Tibor. Bp. 2022. 26.), amely akkor is eltörpül a dualizmus kori mellett, ha figyelembe vesszük az 1920 utáni területi és népességi veszteségeket. A mai lakosság szám ugyanis körülbelül a Trianon előtti felének feleltethető meg, a korunkban rágalmazásért és becsületsértésért elítéltek száma viszont a dualizmus kori átlagnak csak 3,5%-át teszi ki. Az adathoz lásd Tájékoztató a bűnözés 2021. évi adatairól. Szerk. Nagy Tibor. Bp. 2022. 26.

⁴³ A járásbíróóságokon és törvényszékeken 1881 és 1917 között elítéltek számához lásd MSÉ 1894, 359–362.; KSÉ 1898, 659.; KSÉ 1899, 736.; KSÉ 1900, 758.; KSÉ 1901, C. 402.; KSÉ 1902,

és a törvényszékek közti különbség oka természetesen abban keresendő, hogy a rágalmazás és a becsületsértés vétsége alapvetően a járásbíróságok hatásköréhez tartozott. A törvényszékekhez egyfelől csak a másodfokú ügyek kerültek, másfelől pedig a hivatalból üldözendő minősített esetek, vagyis az országgyűlés tagjai és bizottságai, a kormányzat tagjai, a hatóságok, a közhivatalok, a fegyveres erők, az igazságszolgáltatás szervei, valamint az uralkodók ellen irányuló sértések, egyszerűbben fogalmazva a nem magánszemélyeket érintő ügyek.⁴⁴ (Ez utóbbiak 1881 és 1899 között a törvényszékeken tárgyalta becsületsértések és rágalmazások 27,3%-át tették ki.⁴⁵)

Az 1900 utáni adatokból, mikor is már külön tüntették fel a rágalmazásért és becsületsértésért elítélteket, arra lehet következtetni, hogy a járásbíróságokon hozott ítéletek többségét becsületsértésért szabták ki. A járásbíróságokon 1900 és 1917 között rágalmazásért vagy becsületsértésért elítélt 599 786 személy közül ugyanis 530 540 személyt marasztaltak el becsületsértésért, rágalmazásért pedig csak 69 246 főt. Az arány valószínűleg az 1881 és 1899 közötti időszakban is hasonló lehetett. A törvényszékeken ellenben fordított a helyzet, az 1900 és 1917 között elítélt 5872 személy közül csupán 771-et ítélték el becsületsértésért, további 5101 főt pedig rágalmazásért. Mivel azonban a kérdéses bűncselekményeket tekintve az elsődleges fórumnak a járásbíróságok számítottak, összességében elmondható, hogy elsősorban a becsületsértés vétsége mutatott igazán látványos számokat, olyannyira, hogy az a dualizmus kori Magyarországon egyértelműen a leggyakoribb bűncselekménynek számított.⁴⁶ A magas számok tehát kétségkívül arra utalnak, hogy a lakosságban nagy volt a hajlandóság az egyéni becsületet ért támadások bíróság általi elrendezésére, amit úgy is értelmezhetünk, hogy a becsület mint erkölcsi érték kiemelten fontos szerepet játszott az emberi kapcsolatokban. Ezt az állítást még jobban alátámasztják az 1900 után, az egyes bűncselekmények miatt feljelentett személyekről is közzétett számadatok.

A magyar királyi járásbíróságokon 1900 és 1917 között becsületsértésért 2 549 130 személyt jelentettek fel, rágalmazásért pedig 348 199-et, együttesen tehát 2 897 329 főt. Ezek a számok az összes feljelentett számával összehasonlítva még érdekesebbek. 1900 és 1917 között a járásbíróságokon összesen 6 422 354 személyt jelentettek fel valamilyen bűncselekményért, vagyis az összes feljelentés

C. 432.; KSÉ 1903, C. 444.; KSÉ 1904, C. 474.; KSÉ 1905, C. 462.; KSÉ 1906, C. 463.; KSÉ 1907, C. 442.; KSÉ 1908, C. 463.; KSÉ 1909, C. 480.; KSÉ 1910, C. 469.; KSÉ 1911, C. 485.; KSÉ 1912, C. 509.; KSÉ 1913, C. 338.; KSÉ 1914, C. 341.; KSÉ 1915–1918, C/a. 343. és C/b. 258.

⁴⁴ Vö. 1897. évi XXXIV. t. c. 17–18. §

⁴⁵ Erre vonatkozó adatok csak az említett időszakból ismertek.

⁴⁶ Napjainkban ez a lopás. Lásd Tájékoztató a bűnözés 2021. évi adatairól i. m. 30.

45,1%-a, azaz nagyjából minden második a becsületsértés vagy a rágalmazás vádját tartalmazta.⁴⁷

Az elítéltek számát tekintve 1881-től kezdve folyamatos, 1912-ig tartó emelkedés figyelhető meg: míg 1881-ben még csupán 16 666 személyt ítéltek el rágalmazásért vagy becsületsértésért, addig 1912-ben már 42 556 főt. Ezt követően pedig lassú csökkenés vette kezdetét, az elítéltek száma azonban még az első világháború harmadik évére sem esett vissza az 1881-es szintre: 1917-ben 18 805 személyről vannak adatok. A feljelentések esetében a tetőpont 1911-re esett, akkor 190 973 fő ellen nyújtottak be feljelentést becsületsértés vagy rágalmazás vádjával, 1916-ban azonban már csak 92 186 személlyel szemben.

A feljelentések és az ítéletek közti jelentős különbség meglehetősen feltűnő. 1900 és 1917 között a járásbíróságok elé került rágalmazási ügyeknek csak 19,9%-ban lett elmarasztaló ítélet a vége, 80,1%-uk viszont jogerős felmentéssel vagy egész egyszerűen ítélet nélkül zárult. A becsületsértések esetében az arány 20,8%, illetve 79,2% volt.⁴⁸ A felmentéseket és az ítélet nélkül lezárt – valószínűleg kölcsönös megegyezéssel vagy a vád visszavonásával véget ért – feljelentéseket csak 1913-tól kezelték külön a statisztikákban. Ezek alapján az 1913 és 1917 között rágalmazás miatt tett feljelentések 67,3%-a, a becsületsértés miatt tettek pedig 69,2%-a ért véget ítélet nélkül. Hogy az arány korábban is hasonló lehetett, azt csak valószínűsíteni lehet. A törvényszékeken ellenben 1904-ig nem közölték külön a rágalmazásra és becsületsértésre vonatkozó adatokat, így esetükben ezeket érdemes az 1900 és 1917 közötti időszak egészében együttesen kezelni. Ez alapján az mondható el, hogy a rágalmazásért vagy becsületsértésért történt feljelentéseknek csak 25,6%-ában született elmarasztaló ítélet, 8,6%-ában felmentették a vádlottat, 65,8%-ában viszont nem született jogerős döntés.⁴⁹ Szokolczay Árpád, a véleményét a nyilvánosságban gyakorta kifejtő budapesti ügyvéd úgy vélte, a jogerős ítéletek nagyarányú elmaradásának oka az, hogy „[n]em is büntető, hanem egyeztető járásbíróság a helyes neve a magánbecsület felett örökdő kir.

⁴⁷ A járásbíróságokon rágalmazásért vagy becsületsértésért 1900 és 1917 között feljelentettek számához lásd KSÉ 1900, 758.; KSÉ 1901, C. 402.; KSÉ 1902, C. 432.; KSÉ 1903, C. 444.; KSÉ 1904, C. 474.; KSÉ 1905, C. 462.; KSÉ 1906, C. 463.; KSÉ 1907, C. 442.; KSÉ 1908, C. 463.; KSÉ 1909, C. 480.; KSÉ 1910, C. 469.; KSÉ 1911, C. 485.; KSÉ 1912, C. 509.; KSÉ 1913, C. 338.; KSÉ 1914, C. 341.; KSÉ 1915–1918, C/a. 343. és C/b. 258.

⁴⁸ Ehhez lásd KSÉ 1900, 758.; KSÉ 1901, C. 402.; KSÉ 1902, C. 432.; KSÉ 1903, C. 444.; KSÉ 1904, C. 474.; KSÉ 1905, C. 462.; KSÉ 1906, C. 463.; KSÉ 1907, C. 442.; KSÉ 1908, C. 463.; KSÉ 1909, C. 480.; KSÉ 1910, C. 469.; KSÉ 1911, C. 485.; KSÉ 1912, C. 509.; KSÉ 1913, C. 338.; KSÉ 1914, C. 341.; KSÉ 1915–1918, C/a. 343. és C/b. 258.

⁴⁹ Ehhez lásd KSÉ 1900, 758.; KSÉ 1901, C. 402.; KSÉ 1902, C. 432.; KSÉ 1903, C. 444.; KSÉ 1904, C. 474.; KSÉ 1905, C. 462.; KSÉ 1906, C. 463.; KSÉ 1907, C. 442.; KSÉ 1908, C. 463.; KSÉ 1909, C. 480.; KSÉ 1910, C. 469.; KSÉ 1911, C. 485.; KSÉ 1912, C. 509.; KSÉ 1913, C. 338.; KSÉ 1914, C. 341.; KSÉ 1915–1918, C/a. 343 és C/b. 258–259.

járásbíróságnak”, hiszen „[s]ehol oly lármás folyosó, sehol oly izgatott tárgyalások, s csodák-csodája, sehol sem köttetik annyi egyezség mint a büntető járásbíróságnál”.⁵⁰ Hogy miért? Mert a bírói gyakorlat egyezsre kényszeríti a kiengesztelhetetlennek tűnő sértettet – folytatta Szakolczay. A bíró először csak kevesli a vádló bizonyítékait, majd, ha ez nem használ, közli a vádlóval, hogy úgy hallotta, ő is megsértette a másikat. A vádlott ezen febuldva természetesen vádat emel, legyen az bármennyire is alaptalan; a vádló így rögtön a vádlott székében találja magát, és máris kölcsönös becsületsértés esete forog fenn.⁵¹ Végül a sértett a további tanúvallomásoktól és az elhúzódo tárgyalástól való pillanatnyi félelmében megadja magát, a felek kiegyeznek, és ítéletnek helye nincs. A Csemegi-kódex emellett a 275. §-ával életben tartotta a korábbi joggyakorlatban alkalmazott *compensatio* elvét is, vagyis hogy a nyomban vizonzott becsületsértések egymást kölcsönösen törlesztik, így az egyén a bűnösség megállapítása mellett is felmenthető volt a büntető ítélet alól. Az pedig, hogy az 1881 és 1917 közötti időszakban a járásbíróságokon a becsületsértésért vagy rágalalmazásért született elmarasztaló döntések ennek ellenére is 39,8%-ot tettek ki az összes ítéletből, a felek egy jó részének hajthatatlanságát, a konfliktusok komolyságát jelzi.

Ami a kiszabott büntetéseket illeti, a rágalalmazás esetében az figyelhető meg, hogy a járásbíróságokon 1900 és 1917 között a 10 és 100 korona közé eső pénzbüntetés számított a leggyakoribbnak (47,3%), majd az 1 és 8 nap közé eső fogház (30%), a harmadik helyre pedig a 10 koronáig terjedő pénzbüntetés fért fel (16,7%).⁵² A becsületsértésért kiszabott büntetéseket vizsgálva pedig a következő megállapítások tehetők: az 1900 és 1917 közötti időszak tekintetében a járásbíróságokon toronymagasan vezetett a pénzbüntetés, melyet sok esetben egyébként az illető vagyontalansága miatt nem sikerült behajtani, és ezért fogházbüntetésre kellett módosítani (becsületsértés esetén 10 korona pénzbüntetés 1 napi elzárásnak felelt meg). A büntetések között az első helyet (51,8%) tehát a 10 és 100 korona közé eső, a másodikat (46,6%) pedig a 10 koronáig terjedő pénzbüntetés foglalta el; a harmadik helyen pedig ugyan az 1–8 napos elzárás állt, az azonban számarányát (0,7%) tekintve a pénzbüntetésekhez képest olyananyira eltörpült, hogy tulajdonképpen említésre is alig méltó.⁵³ Ez a sorrend

⁵⁰ Szakolczay Árpád: A becsület védelme. Jogtudományi Közlöny 26. (1891) 38. sz. 302–303.

⁵¹ Erre az eljárásra a Csemege-kódex 274. §-a adott lehetőséget.

⁵² A járásbíróságokon 1900 és 1917 között rágalalmazásért kiszabott büntetések adataihoz lásd KSÉ 1900, 759.; KSÉ 1901, C. 403.; KSÉ 1902, C. 433.; KSÉ 1903, C. 445.; KSÉ 1904, C. 487.; KSÉ 1905, C. 479.; KSÉ 1906, C. 479.; KSÉ 1907, C. 458.; KSÉ 1908, C. 479.; KSÉ 1909, C. 496–497.; KSÉ 1910, C. 482–483.; KSÉ 1911, C. 498–499.; KSÉ 1912, C. 522–523.; KSÉ 1913, C. 341–342.; KSÉ 1914, C. 344–345.; KSÉ 1915–1918, C/a. 346. és C/b. 262–265.

⁵³ A járásbíróságokon 1900 és 1917 között becsületsértésért kiszabott büntetések adataihoz lásd KSÉ 1900, 759.; KSÉ 1901, C. 403.; KSÉ 1902, C. 433.; KSÉ 1903, C. 445.; KSÉ 1904, C. 487.;

azonban csak akkor igaz, ha az 1900 és 1917 közti időszak adatait összesítve vizsgáljuk, éves bontásban ellenben az figyelhető meg, hogy a 10 és 100 korona közötti pénzbüntetések száma csak 1911-től előzte meg a 10 koronáig terjedő pénzbüntetésekét. Onnantól kezdve viszont évről évre látványosan növekedett a magasabb pénzbüntetések aránya, ami a bírói gyakorlat szigorodására enged következtetni már az 1914-es törvénymódosítást megelőzően is. Elképzelhető, hogy az ítélték számában 1912 után meginduló, fentebb említett lassú csökkenést is ez indukálta. Érdelemes vagy elrettentő erejű szigorodásról azonban még így sem lehetett beszélni. Horváth Jenő, a Szombathelyen praktizáló ügyvéd például még 1914-ben is úgy látta, hogy „az is bizonyos, hogy igen sok embert visszatartott a feljelentéstől az, hogy nem tartotta kívánatosnak, miszerint a bíróság az ő megsértett becsületét 20–30 koronára értékeli és viszont sok szájhóst bátorított az a tudat, hogy a becsületsértés voltaképpen csak egy jelentéktelen erszényügy!”⁵⁴ Valószínű, hogy az 1914-es, szigorúbb szankcionálásra lehetőséget adó törvény hatályba lépése után megfigyelhető visszaesést is inkább a háborús helyzet és a hétköznapi problémáknak az abból adódó átértékelődése okozta, mintsem a törvénymódosítás.

A lokációra vonatkozó adatokból, amelyek nem ismertek az igazolást nyert bűnelkövetések 100%-ában, az olvasható ki, hogy a számarányokat tekintve a rágalmazás és a becsületsértés egyaránt kistéleplési bűncselekménynek számított. 1904 és 1915 között a jogerős ítélettel befejezést nyert becsületsértési ügyek 72,8%-át a 10 000 főnél kisebb településeken követték el, 11,1%-át a rendezett tanácsú városokban, 8,4%-át a törvényhatósági joggal rendelkező városokban, 3,4%-át a 10 000 lakosnál népesebb községekben, és csupán 4,3%-át a fővárosban. A rágalmazások 69,4%-át a 10 000 főnél kisebb településeken, 12,8%-át a rendezett tanácsú városokban, 10%-át a törvényhatósági joggal rendelkező városokban, 3,8%-át a 10 000 főnél népesebb községekben és 4%-át Budapesten követték el.⁵⁵ A teljes képhez azonban figyelembe kell venni a népesség országon belüli eloszlását is. 1900-ban Magyarország teljes lakossága 16 721 574 fő volt, melynek 4,3%-a élt Budapesten, 6,4%-a az egyéb törvényhatósági joggal rendelkező városokban, 7,8%-a rendezett tanácsú városokban, és mintegy 79,6%-a

KSÉ 1905, C. 479.; KSÉ 1906, C. 479.; KSÉ 1907, C. 458.; KSÉ 1908, C. 479.; KSÉ 1909, C. 496–497.; KSÉ 1910, C. 482–483.; KSÉ 1911, C. 498–499.; KSÉ 1912, C. 522–523.; KSÉ 1913, C. 341–342.; KSÉ 1914, C. 344–345.; KSÉ 1915–1918, C/a. 346. és C/b. 262–265.

⁵⁴ Horváth Jenő: A becsület védelme. Jogtudományi Közlöny 49. (1914) 14. sz. 142.

⁵⁵ A járásbíróóságokon és törvényszékeken 1904 és 1915 között jogerős ítélettel befejezést nyert becsületsértési és rágalmazási ügyek lokációs adataihoz lásd KSÉ 1904, C. 490.; KSÉ 1905, C. 478.; KSÉ 1906, C. 482.; KSÉ 1907, C. 461.; KSÉ 1908, C. 482.; KSÉ 1909, C. 500.; KSÉ 1910, C. 487.; KSÉ 1911, C. 504.; KSÉ 1912, C. 528.; KSÉ 1913, C. 347.; KSÉ 1914, C. 348.; KSÉ 1915–1918, C/a. 350.

10 000 főnél kisebb településeken.⁵⁶ Ugyanez 1910-ben a következőképpen alakult: a teljes népesség 18 264 533 fő volt, melynek 4,8%-a élt Budapesten, 7,2% az egyéb törvényhatósági joggal rendelkező városokban, 8,4%-a rendezett tanácsú városokban és 76,2%-a 10 000 főnél kisebb településeken.⁵⁷ Ahol tehát az itt tárgyalt bűnelkövetés mértéke a lakosságárányon felülinek mutatkozik, az egyértelműen a Budapesten kívüli városi közeg.

A bűncselekmények elkövetésének helye mellett az elkövetés idejét is megvizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy a jó idő némiképp meghozta a kedvet a „kocódáshoz”, vagy ahogy Kenedy László és Angyal Pál fogalmazott, „a hőemelkedéssel is izgatottabbá s szenvedélyesebbé lett kedélyek gyakoribb surlódása a rágalmazás és a becsületsértés nyáron kiemelkedően növekvő arányában is visszatükröződik”.⁵⁸ A vonatkozó adatokból ugyanis az olvasható ki, hogy mind a becsületsértések, mind a rágalmazások esetében télen volt a legalacsonyabb az elkövetési arány, előbbinél átlagosan 18,9%, utóbbinál 22,2%. A tavasz beköszöntével azonban ez az arány növekedésnek indult, ami aztán nyáron tetőzött, a becsületsértések esetében átlagosan 30,4%-on, a rágalmazások esetében 27%-on. Ám ősszel, ahogy a természet, úgy a „kocódási hajlam” is hanyatlásnak indul, hogy aztán a következő évben kezdődjön minden előlről.⁵⁹ Kenedy és Angyal megállapításánál azonban racionálisabb magyarázatnak tűnik az, hogy a becsületsértésekben és rágalmazásokban érintett személyek körében télen sokkal kevesebb lehetett a konfliktus lehetőségét magában rejtő személyes kontaktus.

Az elkövetők személyes jellemzőit is szemügyre véve azonban további izgalmas dolgok is felfedezhetők. Azzal talán nem állítok újat, hogy a bűnelkövetés alapvetően férfidolog. Így volt ez a dualizmus idejében, és így van ez ma is. Az 1900-as évek elején a bűncselekményeknek átlagosan 16%-át követték el nők,⁶⁰ napjainkban pedig nagyjából a 18%-át.⁶¹ A becsületsértések és a rágalmazások esetében azonban egészen más volt a helyzet. Noha – mint fentebb már érintettem – a nemi megoszlás csak szűkös időintervallumban ismert, a rendelkezésre álló adatokból valószínűsíthető, hogy az évek során az arány nem igazán változott. Ugyanis 1885 és 1888 között, valamint 1900 és 1903 között is azt

⁵⁶ KSÉ 1904, C. 13–15.

⁵⁷ KSÉ 1914, C. 8–11.

⁵⁸ A Magyar Birodalom bűnügyi statisztikája az 1909–1913. évekről. Bp. 1919. 104.

⁵⁹ A járásbíróóságokon és törvényszékeken 1904 és 1915 között jogerős ítélettel befejezést nyert becsületsértési és rágalmazási ügyek szezonális eloszlásra vonatkozó adataihoz lásd KSÉ 1904, C. 490.; KSÉ 1905, C. 478.; KSÉ 1906, C. 482.; KSÉ 1907, C. 461.; KSÉ 1908, C. 482.; KSÉ 1909, C. 500.; KSÉ 1910, C. 487.; KSÉ 1911, C. 504.; KSÉ 1912, C. 528.; KSÉ 1913, C. 347.; KSÉ 1914, C. 348.; KSÉ 1915–1918, C/a. 350.

⁶⁰ A Magyar Szent Korona Országainak bűnügyi statisztikája, 1904–1908 i. m. 84.

⁶¹ Tájékoztató a bűnözés 2021. évi adatairól i. m. 32.

találtam, hogy a rágalalmazásért és becsületsértésért elítélteknek nagyjából 41%-a volt nő és 59%-a férfi.⁶² Mindebből azt valószínűsíthetjük, hogy az egyéni becsületet érintő konfliktusok a nők körében is általánosak voltak, valamint hogy a becsület legalább annyira fontosnak számított a nők, mint a férfiak számára. Mivel azonban a statisztikák az elítéltek, nem pedig a sértettek adatait közölték, bizonyossággal csak az a megállapítás tehető, hogy a nők éppúgy hajlandóságot mutattak mások becsületének megtámadására, mint a férfiak.

A foglalkozási adatok sajnálatos módon csak a rágalalmazások esetében ismeretek, melyekből az a kép rajzolódik ki, hogy a rágalalmazás vétségében alapvetően a mezőgazdasági népesség volt érintett, az 1904 és 1915 között elítéltek 62,1%-a tartozott az őstermelői foglalkozási csoportba. Ha viszont a foglalkozási csoporton belül kategóriánként vizsgáljuk az érintettséget, akkor a napszámosok és a kisbirtokosok produkálták a legmagasabb számokat. Éppen ezért nem kizárt, hogy a fent említett szezonális adatoknak köze lehet a nyári betakarítási, vagyis a sok ember együttműködését igénylő munkákhoz. 1904 és 1912 között a mezőgazdasági napszámosok a rágalalmazásért elítéltek 30,2%-át tették ki, az őstermelői csoportba tartozóknak a 48,6%-át. A kisbirtokosok az összes elítélt 21%-át, az őstermelői csoportba tartozóknak a 33,9%-át. A kisbirtokosok, a kisbirtokos-napszámos, a gazdasági cseléd és a mezőgazdasági napszámos kategóriákba tartozók, vagyis a mezőgazdasági népesség alsó rétegeinek adatait összeadva pedig az a megállapítás tehető, hogy az őstermelésből élő elítéltek fent említett 62,1%-os érintettségét szinte teljes mértékben az alacsonyabb státuszúak adták: ugyanis a jogerős elmarasztaló ítélettel befejezett rágalalmazási ügyek 61,2%-ában az elkövető a nevesített kategóriák valamelyikébe tartozott, és csupán 0,9%-ban volt nagy-, esetleg közép-birtokos vagy éppen gazdatiszt. A foglalkozási csoportok közül a második helyre az iparban dolgozók kerültek, ám 16%-os érintettségük sokkal kevésbé jelentős a mezőgazdaságból élők arányához képest.⁶³ Nem meglepő, hogy a becsületsértésért vagy rágalalmazásért elítéltek között alapvetően alacsonyabb státuszúakat találunk, hiszen velük szemben, ha a sértett a becsületét ért támadás miatt a jogi és társadalmi normáknak megfelelően akart elégtételt szerezni, nem állt rendelkezésére

⁶² Az 1885 és 1888, valamint 1900 és 1903 között a járásbíróóságokon elítéltek nemi megoszlásához lásd Magyar Statistikai Évkönyv, 1885. Bp. 1888. (a továbbiakban: MSÉ 1885) 142–143.; Magyar Statistikai Évkönyv, 1886. Bp. 1890. (a továbbiakban: MSÉ 1886) 138–139.; Magyar Statistikai Évkönyv, 1887. Bp. 1890. (a továbbiakban: MSÉ 1887) 136–137.; Magyar Statistikai Évkönyv, 1888. Bp. 1891. (a továbbiakban: MSÉ 1888) 140–141.; KSÉ 1900, 759.; KSÉ 1901, C. 403.; KSÉ 1902, C. 433.; KSÉ 1903, C. 444.

⁶³ A járásbíróóságokon és törvényszékeken 1904 és 1915 között rágalalmazásért elítéltek foglalkozási adataihoz lásd KSÉ 1904, C. 494–495.; KSÉ 1905, C. 486–487.; KSÉ 1906, C. 486–487.; KSÉ 1907, C. 466–467.; KSÉ 1908, C. 486–487.; KSÉ 1909, C. 504–505.; KSÉ 1910, C. 491–492.; KSÉ 1911, C. 508–509.; KSÉ 1912, C. 532–533.; KSÉ 1913, C. 350.; KSÉ 1914, C. 351.; KSÉ 1915–1918, C/a. 353.

más eszköz, mint a bíróság.⁶⁴ Így volt ez abban az esetben is, ha egy alacsonyabb társadalmi státuszú személy akart elégtételt szerezni az őt ért sérelemért. A lentebb tárgyalt párviadal gyakorlata ugyanis kizárólag az úriemberek kiváltságának számított. Úriembernek viszont csak az minősült, aki önálló egzisztenciával bírt, nem fizikai munkából élt, valamint más párbajképes úriemberek is párbajképesnek és úriembernek tartották; ezeknek a kritériumoknak a társadalom jelentős többsége pedig nyilvánvalóan nem tudott megfelelni.

Az egyéb személyi viszonyokra vonatkozó adatokból pedig az látszik, legalábbis a számarányokból kiindulva, hogy a rágalmozás vétségét jellemzően az alacsonyabban iskolázott (de nem analfabéta), vagyontalan, harmincas éveiben járó vagy idősebb, római katolikus, magyar anyanyelvű lakosság követte el. Az 1904 és 1915 között rágalmozásért elítélteknek csupán 5%-a rendelkezett magasabb, vagyis a középiskola negyedik osztályát meghaladó végzettséggel, de 69,9%-a írt és olvasott, 60,6%-a volt vagyontalan és csupán 17,9%-a vagyonos, 76,8%-a volt legalább harminc éves, 46,2%-a római katolikus, valamint 61%-a beszélt a magyar anyanyelveként.⁶⁵

Anyanyelvi és vallási viszonyokra vonatkozó statisztikai adatok az 1885 és 1888 közötti időszakból is ismertek. Ezek – bár még együtt láttatták a becsület-sértés és a rágalmozás vétségét – szintén arról árulkodnak, hogy ezekben a bűncselekményekben a római katolikus és a magyar anyanyelvű népesség volt a leginkább érintett, legalábbis számarányát tekintve: az 1880-as évek második felében az elítéltek 42,8% volt római katolikus, 51,9%-a pedig magyar anyanyelvű.⁶⁶

A lakosságárányokkal összevetve azonban némiképp árnyaltabbá tehető a kép. 1881-ben az össznépeség 47,21%-át alkották római katolikusok,⁶⁷ 1900-ban a 48,7%-át, 1910-ben már 49,3%-át. A magyar anyanyelvűek 1881-ben

⁶⁴ Az egyedüli kivételt a katonatisztek képezték, akiknek ilyen esetben lehetőségük nyílt, illetve inkább kötelességük volt a párbajképtelen sértőt szolgálati fegyverükkel a helyszínen rendre utasítani, vagyis összevagdolni. – *Deák István*: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztségeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Bp. 1993. 167. A katonatiszteknek a párbajképtelenség összekaszabolására (*Ehrennotwehr*) az 1855-től érvényben lévő katonai büntetőtörvénykönyv is lehetőséget biztosított azzal, hogy az így eljáró személyt felmentette a büntetethetőség terhe alól. – *Das Militär-Strafgesetzbuch über Verbrechen und Vergehen vom 15. Januar 1855 für das Kaiserthum Oesterreich*. Wien 1855. 114. §. d.

⁶⁵ A törvényszékeken és járásbíróóságokon 1904 és 1915 között rágalmozásért elítéltek anyanyelvi, vallási, életkori, vagyoni és műveltségi adataihoz lásd KSÉ 1904, C. 491–495.; KSÉ 1905, C. 482–487.; KSÉ 1906, C. 483–487.; KSÉ 1907, C. 462–467.; KSÉ 1908, C. 483–487.; KSÉ 1909, C. 501–505.; KSÉ 1910, C. 488–942.; KSÉ 1911, C. 505–509.; KSÉ 1912, C. 529–533.; KSÉ 1913, C. 348–350.; KSÉ 1914, C. 349–351.; KSÉ 1915–1918, C/a. 351–353.

⁶⁶ A járásbíróóságokon 1885 és 1888 között becsület-sértésért és rágalmozásért elítéltek vallási és anyanyelvi adataihoz lásd MSÉ 1885, 143–144.; MSÉ 1886, 140–141.; MSÉ 1887, 138–139.; MSÉ 1888, 142–143.

⁶⁷ A Magyar Korona országaiiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt I. Bp. 1882. 202.

44,9%-át tették ki az ország lakosságának,⁶⁸ 1900-ban 51,4%-át, 1910-ben pedig már 54,5%-át.⁶⁹ A magyarság tehát láthatóan lakosságarányán felül képviseltette magát a bíróságokon. A korabeli elemzők szerint a magyarság magas részesevé a bűnelkövetésben a szerbekéhez hasonló heves, szenvedélyes kitörésekre hajlamos természetével magyarázható. Ám amíg a szerbek bosszúálló jellege inkább az életellenes bűncselekményekhez vezet, addig a „kulturáltabb” magyarság bűnöző készsége „a művelt osztályok párbajozó kedvében s az alsóbb néposztályok ezzel párhuzamban jelentkező becsületkereséseiben s vetélkedéseiben” nyilvánul meg.⁷⁰ Egy másik lehetséges és racionálisabb magyarázat a magyar népesség hagyományos mezőgazdasági életformája, valamint az iparos és kereskedő, vagyis a vagyonellenes bűncselekményekre jobban kapható közegektől való viszonylagos távolmaradása.⁷¹ A római katolikusokról azonban ez nem mondható el, sőt az egyes felekezeti csoportok közül lakosságarányukat tekintve ők követték el a legkevesebb sértést. Nem úgy a reformátusok, akik 14,4%-os lakosságarányukkal ellentétben 17%-nál magasabb érintettséget értek el a rágalalmazási ügyekben. Vagy az izraeliták, akik 5%-os lakosságarányukhoz képest 7,4%-át tették ki az elítélteknek. Az eredmények azonban fordítva is értelmezhetők, vagyis olyan módon, hogy az említett csoportok ellen lakosságarányukhoz mérten gyakrabban tettek feljelentést vagy hoztak elmarasztaló ítéletet, mint a katolikus lakossággal szemben.

Végezetül említést kell tenni a nyomtatvány útján elkövetett rágalalmazásról és becsületsértésről is. Az 1848. évi XVIII. törvénycikk értelmében – mely a neoabszolutizmus éveit alatt értelemszerűen érvényét veszítette, ám 1867 augusztusában a kormányzat újra hatályba léptette⁷² – a nyomtatvány útján elkövetett rágalalmazások és becsületsértések az úgynevezett sajtóbíróóságok, sajtóesküdtszékek hatáskörébe tartoztak, az 1897. évi XXXIV. törvénycikk 16. §-a azonban a törvényszékekhez utalta azokat. A sajtóbíróóságok becsületsértési és rágalalmazási ügyforgalmáról 1894 és 1898 között állnak rendelkezésre adatok. Az 1904 és 1908 közötti időszakból pedig ismerjük a törvényszékek elé került, sajtó útján

⁶⁸ Uo. 214.

⁶⁹ KSÉ 1914, C. 15.

⁷⁰ A Magyar Birodalom bűnügyi statisztikája, 1909–1913 i. m. 116.

⁷¹ Uo. 114–115.

⁷² A kormány a törvény visszaállításakor azonban – parlamenti felhatalmazással – rendeleti úton intézkedett a sajtóesküdtszékek székhelyéről és a szakbíróóságok kiküldéséről. A Horvát Boldizsár által kiadott rendelet szerint, az 1848-as Deák-féle intézkedéssel szemben, csupán öt sajtóesküdtszék szerveztek, valamint a bírakat és közzvádlókat nem választották, hanem kinevezték. Emellett, míg a bűnösöket megállapító esküdtszéki döntés kimondásához 1848-ban a tizenkettőből még nyolc szavazatra volt szükség, addig 1867-ben már hét szavazat is elegendőnek bizonyult. – A magyar sajtó története II/2. 1867–1892. Szerk. Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Bp. 1985. 30.

elkövetett becsületsértések számaikat is. Az adatok különbözősége azonban nem teszi lehetővé az együttes kezelésüket, így elemzésüket csak külön végezhetem el.

1894 és 1898 között a sajtóbírók összesen 377 személyt ítélték el valamilyen sajtóvétségért, közülük 73 főt rágalmazásért és 79 főt becsületsértésért. A sajtóvétségeknek tehát 40,3%-át tették ki a becsületsértések és a rágalmazások. A becsületsértések esetében azonban egy intenzíven növekvő tendenciát figyelhetünk meg: míg 1894-ben az elítélteknek még csak 8,1%-át marasztalták el becsületsértés miatt, addig 1898-ban ez a szám már 36,7%, a rágalmazásokkal együtt számolva pedig már meghaladta az 50%-ot is.

Az 1904 és 1908 közti időszak ezzel szemben jóval enyhébbnek bizonyult, legalábbis a jogerős ítélettel befejezett sajtóvétségek szempontjából. Ekkor ugyanis csak 34 személyt ítélték el nyomtatvány útján elkövetett becsületsértésért: a nevezett bűncselekmény miatt eljárás alá vont 790 személynek csupán 4,3%-át. Az esetek 3,2%-ában felmentő ítélet született, 92,5%-ában pedig semmilyen sem.⁷³

Párviadal

A párviadal vétsége miatt folytatott büntetőeljárás – a fent tárgyalt rágalmazás és becsületsértés esetével szemben – nem a sértő cselekményt szankcionálva igyekezett védeni a megtámadott becsületét, hanem a társadalmi szereplők önbíráskodását kívánta retorzióval sújtani, így az egyéni becsülettel való foglalkozás során nem hagyható figyelmen kívül.

A középkori istenítéletnek számító bajnívásban gyökerező párbaj a 18. századtól kezdve már nem volt más, mint a nemesség rendi öntudattal telítődött önbíráskodási gyakorlata, a nemesi elitizmus kifejeződése, amelyre éppen ezért nemesi kiváltsággként tekintettek. A párbajképesség tehát egyet jelentett az elithez tartozással. Egy nemes embernek éppen ezért kiemelten ügyelnie kellett arra, hogy megőrizze párbajképességét, elvesztése ugyanis egyben becsületének elvesztését, végső soron pedig az elitből való kizárását jelent(h)ette.⁷⁴

A párviadal intézménye a dualizmus korában a társadalom által a korábbiakhoz képest már szélesebb körben, ám korántsem mindenki számára felkínált alternatíva, purifikációs rítus volt a modern felügyelő és fegyelmező állam központosított, bürokratikus igazságszolgáltatásával szemben. Elmélete és gyakorlata képes volt biztosítani a jogegyenlőség kimondása miatt a nemesség helyébe lépő úri emberek társasága számára az alsóbb, nem úri minőségűnek számító társadalmi

⁷³ A sajtó útján elkövetett becsületsértések és rágalmazások adataihoz lásd KSÉ 1898, 673.; A Magyar Szent Korona országainak bűnügyi statisztikája, 1904–1908 i. m. 230–231.

⁷⁴ *Szűcs Pál*: A párbaj hatása a politikai közéletre a reformkorban. In: *Juvenilia III*. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája. Szerk. Pete László. Debrecen 2010. 357–358.

csoportoktól való megfelelő távolságtartást. Emiatt is fogalmazódott meg a kortársak egy részében az, hogy a magyar társadalom alapvetően kétféle becsületet ismer: *lovagi* és *polgári* becsületet. Előbbivel a párbajképességgel bíró, formálisan kiváltságos rétegek rendelkezhettek, utóbbi pedig tulajdonképpen megfeleltethető az állam minden polgárát alanyi jogon megillető méltóságnak. A lovagi becsület ennek értelmében tehát nem más, mint sajátos értéktöbblet, amely az egyén társadalmi státuszából és az azzal járó kockázatvállalási kötelezettségéből fakad.

A dualizmus korában létezett azonban egy másik – természetesen a fentebbi okkal összefüggő – magyarázat is a párbaj létjogosultságára: a becsületet védeni hivatott törvény – különösen az úriemberekre nézve való – alkalmatlansága. Bodor László, kolozsvári törvényszéki bíró 1896-ban például úgy fogalmazott, hogy a becsület „védelmében még mindig az ököljog uralja a tételes törvényeket. Ezek tiltó szava holt betű. A büntetésnek nincs visszatartó hatása.”⁷⁵ A megoldást olyan államilag szervezett becsületbíróságok létrehozásában látta, melyek tagjai fele részben kormányzati kinevezés, fele részben pedig választás útján kapnának mandátumot. Elképzelésének ihletője a francia *jury d'Honneur* intézményének tervezete volt, ahol olyan ügyeket tárgyaltak volna, amelyeket az érintett felek távol tartottak volna a bíróságoktól. Hasonló becsületbíróság működött az osztrák–magyar hadseregben,⁷⁶ de a társadalom szervezkedése nyomán 1903-ben megalakult Országos Párbajellenes Liga tagjai is ilyen szervezetek működtetésére törekedtek. Alapszabályban kötelezték magukat arra, hogy becsületbeli ügyeiket minden esetben becsületbíróság elé terjesztik, és párbajra való kiállásukat e bíróság döntésétől teszik függővé. Elképzelésük szerint ilyen bíróságot bárki, aki szükségét érzi, bárhol spontán módon alakíthat. Annak érdekében azonban, hogy a becsületbeli kérdésekben kevésbé jártas személyek számára is hozzáférhetővé váljék az intézmény, a liga állandó becsületbíróságokat is tervezett létesíteni, amelyekhez az általános működési szabályokat is kidolgozták.⁷⁷

Noha a párbajt már Mária Terézia is megpróbálta egy 1752-es pátensében betiltani és büntetni (ráadásul fő-, illetve a segédek esetében hivatalvesztéssel), rendelkezése sohasem lépett hatályba a Magyar Királyság területén. Ahogy Dombóváry Géza fogalmazott: „[e]gyszerűen nem vettek róla tudomást”.⁷⁸ Az első párviadálért kiszabott bírói ítéletre egészen 1871-ig kellett várni. A dualizmus koráig tehát – hiába voltak párbajellenesek a Ferenc Józsefet megelőző abszolutista uralkodók – az elit effajta önbíráskodásába nem tudott beleszólni az államhatalom. Csak a 19. század utolsó évtizedeiben kiépülő polgári állammal köszöntöttek be

⁷⁵ Bodor László: A becsület. Jogtudományi Közlöny 31. (1896) 13. sz. 97–98.

⁷⁶ Vutkovich Sándor: A párbaj. Pozsony 1895. 116–118.

⁷⁷ Erről lásd *Dessewffy Arisztid*: Párbajellenes mozgalom Magyarországon. Bp. 1905. 16–17.

⁷⁸ *Dombóváry Géza*: A becstelenség büntetése és az ordaliális párbaj negyvennyolc előtti fenytőjünkben. Szeged 1937. 37–38.

azok az idők, amikor az egymással viaskodó úriembereknek retorziótól kellett tartaniuk – még ha azok kétségkívül enyhe, mondhatni látszatbüntetések is voltak. Az pedig minden bizonnyal nem véletlen, hogy a kortársak által csak „párbajmániának” nevezett időszak éppen az 1880-as évekkel vette kezdetét, akkor, amikor az állam a modern büntetőtörvénykönyv hatályba léptetésével minden egyes polgárát, társadalmi származástól függetlenül azonos jogi keretek közé igyekezett szorítani.

A képet azonban, miszerint a párbaj intézménye a törvényi akaratot megkekulve igyekezett igazságot szolgáltatni, árnyalja a tény, hogy a dualizmus kori magyar állam politikai és hivatali elitje is elnézően viszonyult a párbajhoz és a párbajozókhoz – nem kis részben azért, mert maguk is ahhoz a társadalmi csoporthoz tartoztak, amely az úriemberi normák szerint a becsületet ért sértésekért fegyverrel volt köteles elégtételt adni és venni. A Csemegi-kódex XIX. fejezete ezért is tekintett a testi sértéstől és az emberöléstől különálló bűncselekményként a párviadalra, valamint azokhoz mérten kifejezetten enyhén büntette annak szándékát és gyakorlatát.⁷⁹ A törvényhozó hatalom ugyanis a büntetőtörvénykönyv megalkotása során vállaltan elismerte azt a – jogegyenlőségben, valamint az erőszak-monopólium és az igazságszolgáltatás kisajátításában érdekelt polgári állam normáival bizonyos esetekben ellenkező – társadalmi normarendszert, amely szerint az úriemberek közti párbaj a megtámadott becsület védelmére és helyreállítására alkalmazható, illetve megvetés terhe mellett alkalmazandó eszköz.⁸⁰ Szabó Dániel szerint éppen ezért a 19. század végi, 20. század eleji Magyarország esetében már nem állja meg a helyét az a Norbert Elias-i gondolat, miszerint a párbajozás széleskörű elterjedése az elit csoportoknak a törvény előtti egységesítésre törekvő állami tekintély ellen való lázadásából fakadt.⁸¹ Mint írja, a dualizmus kori párviadal „már nem a privilegizált társadalom és az államhatalom szembenállásának kifejeződése, hanem a »privilegizált« lét image-ájának [sic!] fenn tartását szolgálja.”⁸² A párbaj intézménye tehát kevésbé szólt az államhatalomnak, mintsem a párbajképtelen alsóbb osztályoknak, végtére is az előbbi által,

⁷⁹ A súlyos testi sértés büntette 3 évig terjedő börtönnel, illetve a testi sértés vétsége 1 évig terjedő fogházzal és 500 forintig terjedő pénzbüntetéssel volt büntethető. Előre megfontolt szándékos emberölésért pedig halál járt. (1878. évi V. t. c. 278. és 302. §) Ha azonban valaki párviadalban sebezte meg ellenfelét, akkor büntetése 2 évig, illetve, ha valamely testrészétől meg is szabadította azt, akkor 3 évig terjedő államfogház lehetett, amennyiben viszont halálos sebet ejtett rajta, akkor 5 évig terjedő államfogház büntetés volt kiszabható rá. (1878. évi V. t. c. 298–299. §)

⁸⁰ Erről lásd a Csemegi-kódex vonatkozó fejezetének indoklását: Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai IX. 372. sz. Bp. 1876. 154.

⁸¹ *Norbert Elias*: Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata. Bp. 2005. 284–285.

⁸² *Szabó Dániel*: Párbaj a dualizmus korában, avagy haza a vívóteremben. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1989. június 15–18. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján 1991. 332. Kiemelés az eredetiben.

hogy a párbajt a testi sértéstől és az emberöléstől függetlenül kezelte, illetve meglehetősen enyhén szankcionálta, elismerte és fenntartotta a párviadal gyakorlatainak a törvény előtt elviekben egyenlővé vált állampolgárokat, illetve az alsóbb és a magasabb státuszú társadalmi csoportokat egymástól megkülönböztető és elválasztó voltát.

1881 és 1917 között a magyarországi királyi járásbíróóságokon 1367 személyt marasztaltak el párviadal vétségéért, a törvényszékeken ugyanezen idő alatt 4468 személyt, együttesen tehát 5835 főt. Az elítéltek száma 1902-ig folyamatos emelkedést mutat, ekkor egy év alatt 384 főt ítéltek el. 1903-tól csökkenő tendencia vette kezdetét, drasztikus visszaesést azonban csak 1914 és a világháború hozott. A feljelentettek számának szintén nagyarányú visszaesése azt az elgondolást erősíti, hogy a háborúval egyértelműen a párbajok száma, nem pedig a párviadal üldözésének intenzitása csökkent, sőt, például 1915-ben szokatlan szigorral jártak el a törvényszékek: az eléjük került ügyek 90%-ában hoztak elmarasztaló döntést – ehhez hasonlóra csak 1910-ben került sor, amikor a feljelentettek 91,4%-át ítelték el.⁸³

Az elítéltek számát a párviadalért feljelentettek számával összevetve elmondható, hogy 1900 és 1917 között a járásbíróóságok elé került esetek csupán 48,3%-ában született elmarasztaló ítélet, 50,1%-ban pedig ítélet nélkül ért véget az ügy. A törvényszékeken ezzel szemben a feljelentettek 70,4%-át ítelték el, 1,9%-át felmentették, az esetek 27,7%-a pedig ítélet nélkül nyert befejezést. A feljelentések száma 1902-től szintén csökkenő tendenciát mutat, a párviadatok esetében sem azért lett tehát kevesebb ítélet, mert enyhült volna a bírák ítélkezési hajlandósága. Jól mutatja ezt az is, hogy az elítéltek arányában éves szinten nem igazán volt változás.⁸⁴

A párviadalért kiszabott büntetéseket tekintve azonban nagyon is lehet a bírói gyakorlat enyhességéről beszélni: a járásbíróóságok⁸⁵ és a törvényszékek⁸⁶

⁸³ A járásbíróóságokon és törvényszékeken 1881 és 1917 között párviadal vétségéért elítéltek számához lásd MSÉ 1894, 362.; MSÉ 1895, 452.; KSÉ 1898, 660.; KSÉ 1899, 737.; KSÉ 1900, 758.; KSÉ 1901, C. 402.; KSÉ 1902, C. 432.; KSÉ 1903, C. 444.; KSÉ 1904, C. 474.; KSÉ 1905, C. 462.; KSÉ 1906, C. 463.; KSÉ 1907, C. 442.; KSÉ 1908, C. 463.; KSÉ 1909, C. 480.; KSÉ 1910, C. 469.; KSÉ 1911.; C. 485.; KSÉ 1912, C. 509.; KSÉ 1913, C. 338.; KSÉ 1914, C. 341.; KSÉ 1915–1918, C/a. 343. és C/b. 258.

⁸⁴ A járásbíróóságokon és törvényszékeken 1900 és 1917 között befejezést nyert párviadal ügyek adataihoz lásd KSÉ 1900, 758.; KSÉ 1901, C. 402.; KSÉ 1902, C. 432.; KSÉ 1903, C. 444.; KSÉ 1904, C. 474.; KSÉ 1905, C. 462.; KSÉ 1906, C. 463.; KSÉ 1907, C. 442.; KSÉ 1908, C. 463.; KSÉ 1909, C. 480.; KSÉ 1910, C. 469.; KSÉ 1911, C. 485.; KSÉ 1912, C. 509.; KSÉ 1913, C. 338.; KSÉ 1914, C. 341.; KSÉ 1915–1918, C/a. 343. és C/b. 258–259.

⁸⁵ A járásbíróóságokon 1900 és 1917 között párviadalért kiszabott büntetések adataihoz lásd KSÉ 1900, 759.; KSÉ 1901, C. 403.; KSÉ 1902, C. 433.; KSÉ 1903, C. 445.; KSÉ 1904, C. 487.; KSÉ 1905, C. 479.; KSÉ 1906, C. 479.; KSÉ 1907, C. 458.; KSÉ 1908, C. 479.; KSÉ 1909, C. 496–497.; KSÉ 1910, C. 482–483.; KSÉ 1911, C. 498–499.; KSÉ 1912, C. 522–523.; KSÉ 1913, C. 341–342.; KSÉ 1914, C. 344–345.; KSÉ 1915–1918, C/a. 346. és C/b. 262–265.

⁸⁶ A törvényszékeken 1900 és 1917 között párviadalért kiszabott büntetések adataihoz lásd KSÉ 1900, 760–761.; KSÉ 1901, C. 404–405.; KSÉ 1902, C. 434–435.; KSÉ 1903, C. 446–447.; KSÉ 1904,

1900 és 1917 közötti összesített adataiból kiválóan látszik, hogy az ítélelhoztalnál a törvény adta lehetőségeket nem igazán igyekeztek kihasználni. A párviadalra való kiállításért kiszabható 6 hónap államfogház-büntetés ritkaságszámba ment, a sebzésért vagy gyilkosságért kiszabható több éves elzárás jelensége pedig mintha nem is létezett volna. Leggyakoribbnak az 1 és 15 nap közé eső államfogház-büntetések számítottak, ezt követték a 16 naptól 6 hónapig terjedő elzárások, ám ezekre lényegesen kevesebb példa akadt. Pénzbüntetéssel pedig csak meglehetősen ritkán színesítették a statisztikákat.

Az államfogházi lét rejtelseibe Herczeg Ferenc visszaemlékezései érzékletes betekintést nyújtanak, Herczeg ugyanis 3 hónapot töltött a váci államfogházban halálos kimenetelű párbajáért. Szerinte az itt tartózkodó elítéltek egy fontoskodó, öntelt és méltatlankodó férfiakból álló gyülekezet tagjai, akik egy, a fegyházról teljesen különálló házban, saját szobáikban és saját kosztoson élve, napközben szabadon mozogva várják szabadulásuk napját. A kiváltságosabbak, mint például Kosztka Emil, eljártak úszni a Dunára, dorbézolni az éjszakába vagy szédíteni a kocsmáros lányát. A vadabb természetű „terrorista” krakélerek közé tartozó Hellner Kálmán pedig listát vezetett azokról a férfiakról, akiket szabadulása után okvetlenül fel fog pofozni, többek között az igazságügy-minisztert, a műegyetem rektorát és az államfogház igazgatóját. A szelídebbek viszont, mint Herczeg Ferenc is, beérték annyival, hogy törvényadta jogaikat követelve, következmények nélküli rabsztrájkot szervezenek az este hét órai takarodó ellen.⁸⁷

Az elkövetés helyét vizsgálva úgy tűnik, a párbajozási kedv korántsem korlátozódott a fővárosra, sőt a statisztikák alapján épp az ellenkezője mondható el. A párbaj vétsége – szemben a rágalalmazással és a becsületsértéssel – jellemzően városi, de nem nagyvárosi bűncselekménynek számított: az 1904 és 1915 közötti adatok szerint leggyakrabban a rendezett tanácsú városokban (888), valamint a törvényhatósági jogú városokban (724) követték el. Harmadik helyen áll a kisebb falvakat és egyéb helyszíneket jelölő, „más helyen” megnevezésű kategória (574), Budapest csak ez után következik (140), majd a sort a 10 000 főnél népesebb községek zárják (62). Természetesen itt sem volt minden esetben ismert az elkövetés helyszíne, az arányok azonban így is érzékelhetőek.⁸⁸ Nyilvánvalóan Budapest azért szerepel a negyedik helyen,

C. 488–489.; KSÉ 1905, C. 480–481.; KSÉ 1906, C. 480–481.; KSÉ 1907, C. 459–460.; KSÉ 1908, C. 480–481.; KSÉ 1909, C. 498–499.; KSÉ 1910, C. 484–485.; KSÉ 1911, C. 500–501.; KSÉ 1912, C. 524–525.; KSÉ 1913, C. 343–344.; KSÉ 1914, C. 346–347.; KSÉ 1915–1918, C/a. 348–349. és C/b. 266–269.

⁸⁷ *Herczeg Ferenc*: A várhegy. Bp. 1933. 232–245.

⁸⁸ A járásbíróóságokon és törvényszékeken 1904 és 1915 között párviadal vétségéért elítéltek lokációs adataihoz lásd KSÉ 1904, C. 490.; KSÉ 1905, C. 478.; KSÉ 1906, C. 482.; KSÉ 1907, C. 461.;

mert a rendezett tanácsú, valamint a törvényhatósági joggal rendelkező városokkal szemben – melyek adatait várostípusonként összeadva kezelték – a fővárost önálló településtípusként tüntették fel. Településenként nézve értelemszerűen Budapesten történt a legtöbb párviadal, de csak számszerűleg, lakosságarányosan számolva ez már nem mondható el. Noha a fentebb említett 1900-as és 1910-es lakossági adatok arról árulkodnak, hogy Budapesten arányaiban több párbajra került sor, mint amennyit lakossága az össznépeségből kitett (míg az össznépeségnek 1910-ben a 4,8%-a élt a fővárosban, addig az összes, 1904 és 1915 között igazolást nyert párviadalvétség 5,9%-át követték el ugyanitt), ez a különbség eltörpül a többi város esetében megfigyelhető nagyfokú aránytalanság mellett. 1900-ban a törvényhatósági jogú városokban és a rendezett tanácsú városokban élt ugyanis az ország lakosságának 14,2%-a, 1910-ben pedig a 15,6%-a, ehhez képest az 1904 és 1915 között bírói ítélettel szankcionált párbajoknak a 67,5%-a történt ezeken a településeken. Míg tehát az említett időszakban Budapesten 100 000 főre 17 párviadalvétségért elítélt jutott, addig a többi városban 62.⁸⁹ Herczegh Mihály, a budapesti jogi egyetem tanára egy 1903-as röpiratában – a fentiekkel összhangban – úgy fogalmazott, hogy „[p]árbaj mániában a vidék semmivel sem áll hátrább a fővárosnál. Nyakra-főre durrognak a pisztolyok, csörögnek a kardok a hun-szittyia földön, – a mi ma már csak akkor okoz sensatiót, [...] ha valamelyik halva marad a küzdőtéren.”⁹⁰

Az évszakos bontásból az derül ki, hogy a becsületsértésekkel és rágalmasításokkal szemben a párviadal esetében kevésbé érvényesült a „jó idő meghozza a kedvet a kocódáshoz” elve. A párbajok egyenletesebben oszlottak el az évben, a legenyhébbnek az ősz, nem pedig a tél bizonyult.⁹¹

A nemi arányokról a párbaj maszkulin jellegéből adódóan nem érdemes szót ejteni, a foglalkozási, műveltségi és vagyoni adatokról viszont annál inkább. Azokból ugyanis úgy tűnhet, hogy a párbaj nem a földjeiből élő, vagyonos réteg vagy az arisztokraták és a nemesi származásúak sajátja, hanem sokkal inkább az iskolázott, szellemi foglalkozású, de vagyontalan réteg gyakorlata volt. Az elítéltek körében kivétel nélkül mindenki írástudó volt, 94,4%-uk pedig magasabb iskolai végzettséggel rendelkezett. 72,5% vagyontalan, és csupán 20,6%

KSÉ 1908, C. 482.; KSÉ 1909, C. 500.; KSÉ 1910, C. 487.; KSÉ 1911, C. 504.; KSÉ 1912, C. 528.; KSÉ 1913, C. 347.; KSÉ 1914, C. 348.; KSÉ 1915–1918, C/a. 350.

⁸⁹ A lakosságszámot az 1900-as és az 1910-es népességi adatok átlagával számoltam.

⁹⁰ *Herczegh Mihály: A párbaj keletkezése és csökkentése.* Bp. 1903. 11.

⁹¹ A járásbíróóságokon és törvényszékeken 1904 és 1915 között párviadal vétségéért elítéltek szezonális adataihoz lásd KSÉ 1904, C. 490.; KSÉ 1905, C. 478.; KSÉ 1906, C. 482.; KSÉ 1907, C. 461.; KSÉ 1908, C. 482.; KSÉ 1909, C. 500.; KSÉ 1910, C. 487.; KSÉ 1911, C. 504.; KSÉ 1912, C. 528.; KSÉ 1913, C. 347.; KSÉ 1914, C. 348.; KSÉ 1915–1918, C/a. 350.

mondhatta magát vagyonosnak.⁹² Az elítéltek között 1904 és 1915 között legnagyobb arányban a közszolgálatot ellátókat és a szabad foglalkozásúakat (63,6%) találjuk, közülük is az állami, vármegyei és települési köztisztviselők emelkednek ki (18,4%), de az ügyvédek és ügyvédjelöltek (16%), valamint az egyéb közszolgálati és szabadfoglalkozású réteg tagjai (13,4%) sem sokkal maradnak el tőlük. A foglalkozási csoportok közül a kereskedelemmel foglalkozók köre (12,1%) mutat még az előbbiekkal összemérhető érintettséget, különösen az önálló, a bérelő és a tisztviselő kategóriába tartozóké.⁹³ Ezeket az adatokat érdemes azonban kellő kritikával kezelni, amikor a párbajozók foglalkozási, vagyoni és származási hátteréről kívánunk megállapításokat tenni. Egyrészt, mert a vagyonos–vagyontalan kategóriákba való besorolás rendszerint bemondásra vagy ránézésére történt, és a pénzbüntetést elkerülendő vagy mérséklendő sokan vallották magukat vagyontalannak. Másrészt, ha hihetünk Vajda Jánosnak, a párbajvítségére vonatkozó törvényt leginkább a „szegényebb sorsú, pártfogástalan” embereken hajtották végre, a „nagyurak” (köztük a politikusok) ügyei felett pedig általában szemet hunytak a törvény őrei.⁹⁴ Nagy valószínűséggel ezzel magyarázható az a fent említett jelenség is, hogy a párviadalvétségért feljelentettek jelentékeny részével szemben végül nem született elmarasztaló ítélet. A statisztikákból így legfeljebb az a következtetés vonható le, hogy a magyarországi társadalomfejlődés helyi sajátosságai miatt⁹⁵ a korábban nemesi gyakorlatnak számító párbaj a polgárosodás korában is kiváló lehetőséget biztosított a felső- és középosztályokat viselkedésszociológiai alapon összefogó úriemberek társaságába igyekvők számára, hogy a hivatalnokállam vagy a társadalom hierarchiájában elért státuszukat elismertessék, megszilárdítsák.

Az anyanyelvi statisztikákat vizsgálva a párbaj sajátosan magyar bűncselekménynek tekinthető, az elítéltek között – lakosságárányukat is meghaladóan – magasan felülreprezentáltak a magyar anyanyelvűek a 94,2%-os részvételükkel.

⁹² A járásbíróóságokon és törvényszékeken 1904 és 1915 között párviadal vétségéért elítéltek műveltségi és vagyoni adataihoz lásd KSÉ 1904, C. 495.; KSÉ 1905, C. 487.; KSÉ 1906, C. 487.; KSÉ 1907, C. 467.; KSÉ 1908, C. 487.; KSÉ 1909, C. 505.; KSÉ 1910, C. 492.; KSÉ 1911, C. 509.; KSÉ 1912, C. 533.; KSÉ 1913, C. 350.; KSÉ 1914, C. 351.; KSÉ 1915–1918, C/a. 353.

⁹³ A járásbíróóságokon és törvényszékeken 1904 és 1915 között párviadal vétségéért elítéltek foglalkozási adataihoz lásd KSÉ 1904, C. 494–495.; KSÉ 1905, C. 486–487.; KSÉ 1906, C. 486–487.; KSÉ 1907, C. 466–467.; KSÉ 1908, C. 486–487.; KSÉ 1909, C. 504–505.; KSÉ 1910, C. 491–492.; KSÉ 1911, C. 508–509.; KSÉ 1912, C. 532–533.; KSÉ 1913, C. 350.; KSÉ 1914, C. 351.; KSÉ 1915–1918, C/a. 353.

⁹⁴ *Vajda János: A párbajról, ami való.* In: Vajda János összes művei. Szerk. Kozocsa Sándor. Bp. 1944. 1718.

⁹⁵ Erről lásd *Halmos Károly: Verbürgerlichung als Veradeligung. Zivilisation in Ungarn – Grenzland und Peripherie.* In: „Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit” – Bürgertum in der Habsburgermonarchie II. Hg. Hannes Stekl et al. Wien–Köln–Weimar 1992. 180–192.

Más anyanyelvűeket csak elvétve találunk, német nyelvűeket például 2,8%-ban, román nyelvűeket 1,6%-ban, a többiek pedig együttesen sem érik el a másfél százalékot. A vallási adatokat szemlélve a római katolikus és az izraelita népesség vezeti az összehasonlítást szinte egyező arányban. Előbbiek közül 1904 és 1915 között 906 főt ítélték el párviadalért, utóbbiak közül 845 főt. Az egyéb felekezetek aránya sokkalta alacsonyabb. A harmadik helyen álló reformátusok nagyjából harmadát teszik csak ki a katolikusoknak. Beszédes adat az is, hogy amikor az első világháború éveiben – mint fentebb már érintettem – drasztikusan visszaesik a párbajok száma, a néhány, ítélettel végződő esetben szinte kivétel nélkül római katolikusok és izraeliták érintettek – 1915-ben például 13 római katolikusra és 17 izraelitára jut egyetlen református.⁹⁶ Az izraeliták kiemelkedően magas arányszáma emancipációs törekvéseikkel magyarázható. Avigdor Löwenheim szerint a zsidóság párbajaiban „az elnyomott, emberi mivoltában évszázadokon át megalázott zsidó számára” az önvédelem, a környezethez való hasonulás és az önbecsülés elismertetésének eszköze nyilvánult meg.⁹⁷ Ezt erősíti a zsidó szellemiségű *Egyenlőség* című politikai és irodalmi hetilap szerkesztőjének az az 1901-es közleménye is, miszerint a párbajjelenes mozgalom honosításában a zsidóságnak semmiképpen sem szabad kezdeményező szerepet vállalnia, azzal ugyanis igazolnák a gyávaságukra vonatkozó társadalmi előítéletet.⁹⁸

Az életkori adatok alapján pedig úgy tűnik, hogy a fegyveres elégtételadásra leginkább a húszas–harmincas éveikben járó férfiak voltak kaphatóak. A belépő szint a tizenkilencedik és huszadik, a felső határ pedig az ötvenedik életév körül lehetett, a tizenkilenc évesnél fiatalabb elítéltek száma ugyanis éppúgy elenyészően alacsony (1909 és 1915 között csupán 15 fő) volt, mint az ötvennél idősebb elítélteké (1909 és 1915 között 27 fő). Ezzel szemben a 19–21 éves korosztály esetében ez 175 fő, a 22–29 évesek között 523 fő, 30–49 évesek körében pedig 409 fő.⁹⁹

⁹⁶ A járásbíróóságokon és törvényszékeken 1904 és 1915 között párviadal vétségéért elítéltek anyanyelvi és vallási adataihoz lásd KSÉ 1904, C. 492–493.; KSÉ 1905, C. 484–485.; KSÉ 1906, C. 484–485.; KSÉ 1907, C. 464–465.; KSÉ 1908, C. 484–485.; KSÉ 1909, C. 502–503.; KSÉ 1910, C. 489–490.; KSÉ 1911, C. 506–507.; KSÉ 1912, C. 530–531.; KSÉ 1913, C. 349.; KSÉ 1914, C. 350.; KSÉ 1915–1918, C/a. 352.

⁹⁷ Avigdor Löwenheim: Zsidók és a párbaj. Múlt és Jövő 3. (1992) 4. sz. 83.

⁹⁸ *Hitközségi ember*: Zsidók a párbajban. Egyenlőség 1901. június 16. (Melléklet) 1.

⁹⁹ A járásbíróóságokon és törvényszékeken 1904 és 1915 között párviadal vétségéért elítéltek életkori adataihoz lásd KSÉ 1904, C. 491.; KSÉ 1905, C. 482.; KSÉ 1906, C. 483.; KSÉ 1907, C. 462.; KSÉ 1908, C. 483.; KSÉ 1909, C. 501.; KSÉ 1910, C. 488.; KSÉ 1911, C. 505.; KSÉ 1912, C. 529.; KSÉ 1913, C. 348.; KSÉ 1914, C. 349.; KSÉ 1915–1918, C/a. 351.

Korabeli elemzői értékelések

Mi okozhatta azonban a fentiekben bemutatott állapotokat, mindenekelőtt a becsületsértések, illetve a becsületsértésekből keletkezett bírósági ügyek kiugróan magas arányát és emelkedő tendenciát mutató számát?

A döntéshozó álláspontját már ismertettem, miszerint a törvény megfogalmazása túlságosan homályos, a bírói gyakorlat pedig túlságosan elnéző volt a mások becsületét megsértőkkel szemben. Másként fogalmazva, a hatályos jogszabályok és az igazságszolgáltatás fórumai a becsületsértés és a rágalmozás enyhe szankcionálásával nem gyakoroltak kellően hatásos visszatartó erőt a társadalom sértésre hajlamos tömegei számára.

A feltett kérdésem azonban már a dualizmus kori Magyarország bűnügyi statisztikával foglalkozó szakembereiben is felmerült, akik több lehetséges magyarázattal is előálltak. Az 1887 és 1895 között megjelent, Jekelfalussy József és Vargha Gyula által szerkesztett *Közgazdasági és statisztikai évkönyvekben* például az a válasz található, hogy a kialakult állapotok okozója részben a megindult asszimiláció, a magyarosodás lehet. A szerzők úgy vélték ugyanis, hogy a magyarság sajátos bűncselekményei „azok, melyek a legtöbb erőt, vagy, ha úgy tetszik, szilajságot feltételeznek”, vagyis a súlyos testi sértés, a gyilkosság, a szándékos emberölés és a becsületsértés.¹⁰⁰ Noha az 1880-as évek első felében még a lopást és a testi sértést azonosították a leggyakoribb bűncselekményeknek,¹⁰¹ az évtized második feléről ítéletet mondva már úgy fogalmaztak, hogy ekkor a „bűnügyi statisztikánk számra legsúlyosabb tétele, a rágalmozás és becsületsértés miatt eliteltéké, csaknem folytonos emelkedést mutat és 30%-kal magasabban áll, mint az 1881–85. évek átlagában”.¹⁰² Meglátásuk szerint 1880-tól azon kategóriákba tartozó bűnesetek mutattak aránytalanul nagymértékű emelkedést, amelyekben leginkább a magyar nemzetiségűek voltak érintettek, vagyis a súlyos testi sértés és a becsületsértés. E logikát követve az esetszámok gyarapodását értelemszerűen a magyarosodás számlájára lehetne írni, ám ezt a választ már Jekelfalussyék sem tartották teljeskörűen kielégítőnek, mint írták: „biztosra vehetjük [...], hogy a magyar elem kriminalitása nemcsak látszólag, de tényleg is emelkedett.”¹⁰³ Meghaladta tehát az asszimilációval magyarázható mértéket: ugyanis amíg 1881 és 1885 között 1000 elítéltekből átlagosan 493 fő volt magyar, addig 1887-ben már 513, ami

¹⁰⁰ *Közgazdasági és statisztikai évkönyv, 1889–90.* Szerk. Jekelfalussy József – Vargha Gyula. Bp. 1890. 610–611.

¹⁰¹ *Közgazdasági és statisztikai évkönyv, 1888.* Szerk. Jekelfalussy József – Vargha Gyula. Bp. 1888. 611.

¹⁰² *Közgazdasági és statisztikai évkönyv, 1892–93.* Szerk. Jekelfalussy József – Vargha Gyula. Bp. 1894. 800.

¹⁰³ *Közgazdasági és statisztikai évkönyv, 1889–90.* i. m. 610.

4%-os növekedést jelent.¹⁰⁴ Ezzel szemben a magyarság összlakosságán belüli aránya csak 2%-kal emelkedett az 1880-as és az 1890-es népszámlálások között eltelt időben.¹⁰⁵ Arra azonban, hogy az asszimiláción túl mi lehetett a növekvő esetszámok okozója, Jekelfalussy és Vargha kötetei nem adtak választ.

Nem úgy Bud János minisztériumi segédtitkár, az 1904–1908-as bűnügyi statisztikákról szóló általános jelentés szerzője, aki a „kriminalitás minősége” szempontjából pozitív fejleményként könyvelte el azt, hogy ugyan emelkedett a személy elleni bűncselekmények aránya, ám ez főként a becsületsértések növekvő tendenciájának volt betudható. E növekvő arányok Bud szerint kiválóan láttatták a közismert tényt, miszerint „nálunk a személy, nyugat felé inkább a vagyon van veszélyeztetve”.¹⁰⁶ Nagyobb figyelmet azonban a segédtitkár alább idézett gondolatára érdemes fordítani, abból ugyanis egy további lehetséges válasz olvasható ki: „A »nagy kriminalitás« körébe tartozó [...] ember élete elleni bűncselekményekért elítéltek aránya a népességhez viszonyítva nem változott, a testi sértéseknél sem találunk nagy eltérést, a mi arra az örvendetes tényre enged következtetni, hogy népünk emelkedvén kulturában, jobban képes fékezni tettelességet öltő indulatait, ellenben becsületsértésért és rágalmazásért 71-gyel ítéltek el többet 100 ezer lélekhez viszonyítva, mint 1882-ben.”¹⁰⁷

A kulcsszó a nép „kulturában való emelkedése”, amely jelenséget manapság a kulturális hatások arányváltozása miatt valószínűleg sokkal inkább a civilizálódás szóval fejeznénk ki. Szerencsére a gondolatot Bud János másutt részletesebben is kifejtette. Úgy vélte, hogy ahogy az egyénben növekszik az „emberi művelődés”, úgy törvényszerűen növekedni fog a becsület által képviselt erkölcsi és jogi érték iránti érzékenység is. Az előrehaladó művelődés azonban – mely legalább annyira érinti az államszervezetet, mint az egyént – a becsület védelmére, illetve a megtámadásáért járó megtorlás formájára is hatással van. „Megtorlását a becsület bántalmazásának a modern, művelt állam nem bízva az egyénre”, az erre való jogot kisajátítja magának, ezért a becsületsértést bűncselekménynek minősíti.¹⁰⁸ Eszerint a becsület elleni bűncselekmények növekvő számára a válasz a művelődésből, a civilizálódásból eredő magasabb fokú érzékenység az egyén és az állam részéről egyaránt. Másként fogalmazva: egyfelől a „modern és művelt” állam kisajátítja a becsület védelmét, vagyis a becsületsértés bűncselekménynek való minősítésével megteremti a feltételeit a becsületsértés büntetőperként való tárgyalásának, helyet biztosítva számára a bűnügyi statisztikákban is. Másfelől

¹⁰⁴ Uo. 609.

¹⁰⁵ KSÉ 1898, 315.

¹⁰⁶ A Magyar Szent Korona Országainak bűnügyi statisztikája, 1904–1908. i. m. 40.

¹⁰⁷ Uo. 41.

¹⁰⁸ Uo. 52.

pedig a művelődés hatására az erkölcsi és jogi érzékenységben nagyfokú fejlettséget mutató, önérzetesebbé váló egyén egyre inkább élni kezd modern, törvényadta jogaival, melynek következtében rohamosan emelkedni kezd a becsületsértéseket tárgyaló jogi eljárások és ítéletek száma. Az egyén a civilizáció folyamatainak¹⁰⁹ hatására tehát egyre inkább elfogadja az állam által előírt tiltásokat és korlátozásokat, vagyis a törvény szabta normákat, és egyre inkább magáévá teszi, sőt a gyakorlatban is egyre inkább alkalmazza a becsülete védelmére a törvény által felkínált eszközöket – visszaszorítva a civilizálatlannak minősülő megoldási módokat, mint például az egyén felé irányzott sértő, megalázó, megbecstelenítő kifejezés miatti verekedést. A lényegi elem, a becsületsértéshez vezető konfliktus forrása azonban ebből a válaszból is hiányzik, hiszen önmagában abból, hogy az egyén érzékenyebbé válik a becsületére, és hogy az állam megteremtette számára a büntetőperes úton való rendezés feltételeit, még csak részben következik az, hogy a becsület bántalmazása a fentebb bemutatott mértékeket öltő társadalmi problémává válik. Az ugyanis csak arra lehet magyarázat, hogy miért fordulnak tömegesen a bírósághoz a becsületükben megtámadott állampolgárok, arra viszont nem, hogy miért támadják meg egymást.

Bud elemzésében azonban található egy további magyarázat is, mint írja, „a becsületsértések egyre növekvő számában [...] jelentős szerepe van [...] a mai társadalmi, gazdasági stb. életnek is, a melyek sűrűbb érintkezést hozva létre az emberek közt, könnyebben támasztva érdekkellentéteket, több alkalmat is szolgáltatnak a becsület megtámadhatására”.¹¹⁰ További lehetséges érvként egyébként felhossa a már jól ismert enyhe büntetések problémáját is.

Az 1909 és 1913 közötti időszak bűnügyi statisztikáját vizsgáló kötet megírásakor Bud János magyarázatát használta Kenedy László és Angyal Pál is: „a becsületsértések rohamos terjedésében mindenesetre kifejezésre jut a műveltség nagyobbodásával járó érzékenyebb megítélése a becsületnek, de jelentős szerepe van ebben a mai társadalmi, gazdasági élet fejlettségének is, mely könnyebben támaszt érdekkellentéteket s így több alkalmat szolgáltat az egyén megtámadására. Növelte a számukat az a körülmény is, hogy a Btk. eddig nem nyújtott kellő védelmet s a könnyű büntetések folytán a sértések is meggondolatlanabbak lettek.”¹¹¹

Az áttekintett statisztikai adattömegből tehát egy becsületére érzékeny társadalom képe rajzolódik ki, amely becsületében, illetve a becsületről alkotott nézeteiben – rendi öröksége miatt a jogi modernizáció megindulása ellenére is – még jelentős megosztottságot mutat. A jogalkotó, valamint a korabeli elemzői

¹⁰⁹ *Norbert Elias: A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások.* Bp. 1987.

¹¹⁰ Uo. 53.

¹¹¹ A Magyar Birodalom bűnügyi statisztikája, 1909–1913 i. m. 18.

válaszok áttekintése után az egyéni becsület elleni támadások és az ezekből keletkező bírósági ügyek kiemelkedően magas aránya és emelkedő száma pedig kétféleképpen magyarázható: 1) csökkent az állampolgárokból a mások iránt tanúsított tolerancia és szolidaritás; 2) nőtt az állampolgárok ön- és becsületérzete. A jelenség tehát egyfelől magyarázható a társadalom anomikus – a közös értékek meggyengülésének – állapotával, vagyis azzal, hogy a becsületet védeni igyekvő törvény nem elég hatásos, nem képes kellő visszatartó erőt gyakorolni, illetve nem képes a mások becsületének tiszteletben tartását normaként kikényszeríteni az állampolgárokból. Ez a Balogh Jenő igazságügy-miniszter által vizionált dekadencia, cinizmus, frivolitás és eldurvult közizlés társadalma. Ezen az úton haladva azonban nagy valószínűséggel akkor járunk el helyesen, ha a vizsgálódást a Bud János által megnyitott ösvényen folytatjuk, vagyis, ha a kiemelkedően magas számokat produkáló becsület elleni bűncselekmények okait a 19. század társadalmi és gazdasági változásaiban, vagyis a rendi, feudális rendszerből egy polgári, kapitalista színezetű világra való átmenetben, illetve egy területileg és vertikálisan is mozgásnak indult társadalom hétköznapi valóságában keressük. Másfelől azonban mindez úgy is magyarázható, hogy a művelődés, a civilizálódás hatására a becsület, illetve az önértettség és becsületértés általános érvényűnek tekintett és általánosan elvárt normáját – a társadalmi érintkezés, a köznevelés vagy akár a katonai szolgálat¹¹² során – valóban széles rétegek sajátították el. Ez alapján azonban két típusú ember rajzolódik ki: az egyik a rendi világ kiváltságolt tudatát hordozó felsőbb státuszú párbajozó úriember, akit a „méltatlan bántalmazások megrovásától sem az uralkodó hatalom büntetései, sem a nyers tömeg vad kitérési el nem rettentetik”,¹¹³ vagyis aki becsületbeli kérdésekben a törvény és a társadalom felett áll; a másik pedig a személyes becsületére szintúgy egyre érzékenyebbé váló, zömében alsóbb státuszú, ám törvénytisztelő, a törvényben és az igazságszolgáltatásban bízó, ezért becsületbeli ügyeivel a járásbíróra járó állampolgár. Azt azonban, hogy utóbbi kategóriában valóban az alacsonyabb státuszúak domináltak, a statisztikák alapján csak valószínűsíteni lehet, hiszen azok kizárólag az éliteltekre vonatkozó személyes adatokat tartalmaznak. Bár az, hogy elsősorban a kistelepülési környezetben elkövetett rágalmozásokból és becsületsértésekből lett tömegesen bírósági eljárás, kétségkívül lehetőséget adhat arra a következtetésre, hogy mégiscsak így volt. Ezt támasztja alá Vargha Ferenc, későbbi koronaügyész 1892-es megjegyzése is, miszerint a büntető járásbírószágon

¹¹² Fayer László büntetőjogász, egyetemi tanár például úgy vélekedett, hogy a „védkötelezettség általánossá tételével jár a katonaság önértettség fejlődése; s a következmény minden országban az, hogy a verekedések, továbbá a reális és verbális becsületsértések elharapóznak”. – Fayer László: *Ismét a Btk. módosításáról*. Jogtudományi Közlöny 25. (1890) 9. sz. 69.

¹¹³ *Jósika Lajos*: Ki a gentleman? *Herkules* 5. (1888) 15. sz. 3.

10–15 forint értékben csak a „közönséges halandók” becsületét mérik, az olyan ember viszont, „a ki igazán tart valamit becsületére [...], a párviadalhoz folyamodik, s maga vesz elégtételt”.¹¹⁴ A sértettek kilétéről való bizonyosabb állítás megfogalmazásához azonban mindenképpen szükséges a vizsgálat további kiterjesztése, és a konkrét periratok mélyfúrászerű vizsgálata.

OVERBLOWN PUBLIC TASTE OR GROWING SELF-ESTEEM?

The Abuse and Defence of Honour in the Light of Post-1867 Crime Statistics

By Kelemen Tóth

SUMMARY

The study focuses on the question of honour, and its aim is to shed light on a social problem of considerable proportions in the post-1867 era, and therefore not negligible for researchers of the period, which in 1914 was referred to as „moral decay” by the Minister of Justice Jenő Balogh. The author seeks, on the one hand, to show the extent and nature of the problem centred on individual honour by means of contemporary crime statistics and, on the other, to identify possible lines of enquiry to understand the causes.

¹¹⁴ Vargha Ferenc: A büntető-törvénykönyvek módosítása tárgyában összehívott enquéte határozatai. Jogtudományi Közlöny 27. (1892) 3. sz. 21.

Vukman Péter

A BAJAI HÁROMSZÖGBEN ÉLŐ DÉLSZLÁVOK ÉS A VÁLTOZÓ MAGYAR–JUGOSZLÁV KAPCSOLATOK (1944–1956)*

A második világháború végén Magyarország és Jugoszlávia korántsem rendelkezett azonos érdekérvényesítő erővel. A háborút Magyarország a vesztes országok oldalán fejezte be, mozgásterét alapvetően korlátozta a Moszkvában 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény, melynek értelmében nemzetközi ellenőrzés és katonai megszállás alá került. Az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés szeptember 15-i életbe léptetéséig a Szovjetunió által dominált Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) teljhatalommal rendelkezett az országban, s érdemben beleszólt nemcsak a külpolitikai, hanem a bel- és gazdaságpolitikai vonatkozású kérdésekbe is. Jugoszlávia ezzel szemben önbizalomtól duzzadó, büszke győztesként fejezte be a harcokat, hiszen a Josip Broz Tito vezette partizánok majdnem teljesen saját erőből szabadították fel az országot a tengelyhatalmak és szövetségeseik megszállása alól. Habár a közelmúlt eseményei erősen megterhelték a magyar–jugoszláv kapcsolatokat, az új magyar demokratikus elit őszintén kereste a közeledés lehetőségét, mivel fontossá vált az ország nemzetközi elszigetelődésének enyhítése. Túl azon, hogy példaértékűnek tartotta a jugoszláv politikai berendezkedést, a közeledésben a Magyar Kommunista Párt (MKP) vezérkarát egy további cél is motiválta: saját belpolitikai pozícióinak erősítése és külső politikai háterszágának megteremtése.¹ A jugoszláv vezetés külpolitikai szempontból elsősorban a Balkán-félszigeten délelgetett regionális hatalmi ambíciókat, s ennek megvalósulásához biztonságban kívánta tudni az ország északi határát. Tito kormánya tehát a Drávától északra leginkább egy Jugoszláviával szorosan együttműködő, a helyi kommunista párt vezetése alatt álló, szövetséges országot kívánt látni. A Magyarországgal szembeni jugoszláv nyomásgyakorlás valójában tehát Rákosi Mátyás és az MKP hatalomba történő bebástyázását szolgálta, a magyarországi délszláv kisebbség pedig kiváló nyomásgyakorló *eszközt* jelentett számára céljai elérésében.

A Magyarországon élő szerbek, horvátok és szlovének 1945 és 1956 közötti helyzetére, lehetőségeire és érdekérvényesítő képességeire (vagy éppen azok

* Tanulmányom a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíja keretében, a „Hatalmi politika és mindennapok, magyarok és délszlávok a bajai háromszögben (1945–1956)” téma keretében valósult meg.

¹ *A Sajti Enikő: Magyarország és Jugoszlávia 1944–1947. Délvidéki Szemle* 2. (2015) 1. sz. 16.; *Üő: Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged 2010. 141.

hiányára) alapvető hatást gyakorolt a magyar–jugoszláv kapcsolatok változása, ezért azt csak a befogadó állam (Magyarország) – kisebbség – anyanemzet (Jugoszlávia) hármass viszonyrendszerében értelmezhetjük. Különösen igaz ez a bajai háromszögben élő délszlávok történetére. Földrajzi elhelyezkedésüket vizsgálva a magyarországi délszlávok az össznépeséghez viszonyítva a legnagyobb arányban a történelmi Bács-Bodrog vármegye Magyarországon maradt, nagyvonalakban háromszöget formáló területén, a Bajai és a Bácsalmási járásban, valamint Baja városában éltek, vagyis az úgynevezett bajai háromszögben.

Tanulmányomban három nagy egységre tagolva 1944 őszétől 1956 októberéig a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásába ágyazva tekintem át a háromszög területén élő délszlávok történetét. Amellett érvelek, hogy a második világháború utáni jugoszláv területi követelések lebegtetésének részeként felértékelődött a térség mind a két ország viszonyában, mind a magyarországi délszlávok törekvéseiben. Az első években élvezett kitüntetett szerep 1948-at követően visszájára fordult, a fagyossá vált kétoldalú kapcsolatok következtében az itt élő délszlávokat sújtották leginkább elnyomó intézkedések. A Sztálin halálát követő lassú normalizálódás csak 1956-tól hozott sorsukban érdemi javulást. Az egyszerűség kedvéért a korszakban általánosan elterjedt délszláv elnevezést használom, külön nemzeti hovatarozásra csak ott utalok, ahol az az egyértelműség követelményei szempontjából megkerülhetetlen.

A határkérdés, a délszláv kisebbség és a bajai háromszög (1944–1948)

A Vörös Hadsereg egységeinek megjelenését (1944. október) követő hónapok meglehetősen turbulens időszakknak bizonyultak a magyar–jugoszláv határ mentén élők számára. A szovjet csapatok jelenléte és a titói partizánok hősiességének mítosza megnövelte az itt élő délszlávok önbizalmát. A határközeli falvakat jugoszláv katonaság szállta meg, az OZNA (Odeljenje za zaštitu naroda, Népvédelmi Osztály) szervei a helyi délszlávok képviselőiből „népfelszabadító bizottságokat” és fegyveres milíciákat szerveztek. Az egyik legkorábbi testület 1944. október közepén Szeged szomszédságában, Szőregen jött létre.²

Október 20-át követően a népfelszabadító bizottságok sorra megalakultak a bajai háromszög vegyesen lakott falvaiban is: Katymáron, Garán, Hercegszántón,

² Arhiv Jugoslavije [Jugoszlávia Levéltára] (a továbbiakban: AJ) 507 Savez komunista Jugoslavije, Centralni komitet [Jugoszláv Kommunista Szövetsége, Központi Bizottság] (a továbbiakban: 507 CK SKJ), IX 75 Međunarodni odnosi, Mađarska (a továbbiakban: IX 75)/III-8. Jugoslovenske manjine u Madjarskoj, 1946. 16.; AJ 507 CK SKJ XVIII Komisija za nacionalne manjine (a továbbiakban: XVIII)-K.13/18. Jugoslovenska nacionalna manjina u Madjarskoj, 1958. 96.

Vaskúton, Csávolyon, Bácsalmáson, Bácsborsodban, Bácsbokodon, Felsőszentivánon, Mátételkén, Bácsszentgyörgyön és Csikérián. A térség központját, Baját leszámítva a tényleges hatalom egészen 1945 februárjáig–márciusáig ezen bizottságok kezében volt, munkájukban mindenhol részt vettek a délszláv kisebbség legtekintélyesebb helyi képviselői: Hercegszántón az elnöki tisztet Szaboljev Józó, a titkári pozíciót Gálics Ljubinkó töltötte be, Felsőszentivánon Pestality Nikola, Bácsalmáson Pijukovics Gábor volt az elnök.³ A délszlávok vezetője Garán Karagity Antun délszláv népi író és Sokac Iván volt.⁴ 1944. november 5-én Karagity vezetésével egy délszláv alakulat szállta meg Baját, a polgármestert két napra eltávolította hivatalából, a városházára jugoszláv és vörös csillagos zászlókat helyezett ki. Végül a szovjet katonai parancsnokság utasította ki őket a városból. December 15-én Karagity másodszer is megkísérelte átvenni a hatalmat Baján, a szovjet városparancsnok ekkor már a letartóztatását is elrendelte, ám még időben sikerült elmenekülnie a városból.⁵

A népfelszabadító bizottságok megalakulását követően a helyi délszlávok körében több helyütt mozgalom indult a térség Jugoszláviához való csatlakozásáért. Kumcev Aleksandar szegedi kereskedő 1945. január 1-jére délszláv nagygyűlést szervezett Szegedre, ahol tervei szerint mintegy 20 ezer magyarországi délszláv demonstrált volna arról, hogy jövőjüket Jugoszláviában képzelik el. A Rába-vidéki szlovének körében ugyanekkor a monostori Konkolity Ferenc vezetésével indult agitáció a térség Jugoszláviához való csatlakozásáért.⁶ Legjelentősebbnek és időben leginkább elhúzódónak mégis a bajai háromszögben indult mozgalmat tekinthetjük, melynek vezetője a már említett Karagity volt. Habár Jugoszlávia hivatalos formában nem jelentette be területi igényét a térségre, a magyar–jugoszláv határkiigazítás lehetősége időről időre még a legmagasabb belgrádi kormányzati szinteken is felmerült,⁷ a magyarországi délszlávok körében pedig ezirányú propagandatevékenységet is folytattak. 1945. január 10-én Karagity vezetésével délszláv küldöttség is járt Titónál, a háromszög Jugoszláviához csatolását kérve.⁸

³ AJ 507 CK SKJ XVIII-K.13/18. Jugoslovenska nacionalna manjina u Madjarskoj, 1958. 96–97.

⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.5. Operatív Dossziék (a továbbiakban: 3.1.5.) O-9556. 132–134. Jelentés. Baja, 1948. szept. 1.

⁵ *Kemény János*: Baja thj. város 1944–1949. évi története a polgármesteri jelentések tükrében I. Kecskemét 2015. 38.

⁶ AJ 507 CK SKJ XVIII-K.13/18. Jugoslovenska nacionalna manjina u Madjarskoj, 1958. 105.

⁷ *Hornyák Árpád*: Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok. Vítás kérdések a magyar–jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után. In: Magyarok és szerbek. A változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet. Szerk. Bíró László – Hornyák Árpád. Bp. 2016. 316–318.

⁸ *A. Sajti Enikő*: Tito 1947-es magyarországi látogatásának előzményei. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Bp.–Győr 2012. 590–591.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/1. 215. Jelentés. Baja, 1953. jún. 3.; uo. O-9556/2. 195–196. Jelentés. Baja, 1948. okt. 18.

1945 tavaszára a jegyzők és a tisztviselők megérkezésével a magyar közigazgatás fokozatosan kiépült a térségben, a rendőrség és az ekkor megszerveződő határőrség pedig átvette a rendfenntartó és határőrizeti feladatokat. A népfelzabardító bizottságokat mindenhol feloszlatták. A jugoszláv álláspont szerint ezt erőszakkal, drasztikus megkorlátozásokkal hajtották végre, a bizottságok létrehozásában és működtetésében részt vett személyeket üldözték, közülük többeket letartóztatnak.⁹ Mindez azonban nem járt együtt a határváltozással kapcsolatos jugoszláv agitáció megszűnésével. 1945 májusában például a Rába menti szlovén falvakban és Szentgotthárdon jugoszláv fegyveres alakulatok garázdálkodtak, és a terület legrövidebb időn belüli Jugoszláviához való kerülését hirdették.¹⁰ Hasonló jugoszláv propagandatevékenység volt megfigyelhető a Letenyi járás területén is.¹¹ Augusztus első napjaiban egyes híresztelések szerint 30–35 ezer fős partizanalakulat gyülekezett a magyar–jugoszláv határon, és több helyen felröppent a hír, hogy Pécsre, a mecseki szénbányákat és Tolna megyét Dombóvárig az éppen ekkor zajló potsdami konferencián Jugoszláviához fogják csatolni.¹² Ezeknek az akcióknak a hátterében a szövetséges hatalmak vezetőinek találkozója időzített jugoszláv nyomásgyakorlási szándék állhatott.

1945 októberében Felsőszölnökön a határon átlépő partizánok lefegyverezték a községi rendőrséget, és saját közigazgatást kívántak bevezetni. Gyűléseiken a Szentgotthárdi járás, Körmend és Szombathely Jugoszláviához csatolásának szükségességét hirdették.¹³ Pécsre és a környékbeli falvakba is beszivárogtak a nyíltan jugoszláv propagandát folytató partizánok.¹⁴ 1945. október 9-én az *Esti Szabad Szó*, a Nemzeti Parasztpárt napilapja ismertette Vladimir Velebit jugoszláv külügyi államtitkár külföldi sajtó munkatársainak adott nyilatkozatát, amelyben kijelentette, hogy a Magyarországgal szembeni határkiigazítás kérdése még kidolgozás alatt áll, a területváltozás azonban inkább technikai jellegű lesz; „mérteiben ugyan jelentéktelen, de mégis szükségszerű”. Pásint

⁹ AJ 507 CK SKJ XVIII-K.13/18. Jugoslovenska nacionalna manjina u Madjarskoj, 1958. 100.; uo. IX 75/III-8. Jugoslovenska nacionalna manjina u Madjarskoj, 1946. 16.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M-KS 274-10 Magyar Kommunista Párt iratai, Külügyi osztály, külügyi iratok (1943–1948) (a továbbiakban: M-KS 274-10) 78. ő. e. 1. Az MKP budapesti központjának. Szentgotthárd, 1945. máj. 27.

¹¹ MNL OL XIX-J-1-k Külügyminisztérium, Általános iratok (a továbbiakban: XIX-J-1-k)-(1945–1964)-Jugoszlávia-16/b-1874/pol/1946 (22. d.). Jelentés a jugoszláv propagandáról. Letenye, 1945. máj. 16.

¹² MNL OL M-KS 274-10-78. ő. e. 2–12. Összefoglaló jelentés. Pécs, 1945. nov. 19.; uo. 78. ő. e. 15–20. Jelentés. Pécs, 1945. nov. 15.; MNL OL XIX-J-1-k-(1945–1964)-Jugoszlávia-8/b-347/pol/F1947 (15. d.). Távirat, 1945. aug. 4.

¹³ MNL OL XIX-J-1-k-(1945–1964)-Jugoszlávia-8/b-32499/1945 (15. d.). Szóbeli jegyzék. Bp., 1945. okt. 19.

¹⁴ MNL OL XIX-J-1-k-(1945–1964)-Jugoszlávia-8/b-32668/1945 (15. d.). Jelentés a jugoszláv propagandáról Baranya vármegye területén. Bp., 1945. okt. 19.

Ödön, a Miniszterelnökség II. Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának vezetője ez alapján úgy vélte, leginkább a bajai háromszög egyes határmenti községeiről (földrajzi elhelyezkedése és jelentős délszláv lakossága miatt mindenekelőtt Garáról és Hercegszántóról) lehet szó.¹⁵

Tovább folytatta a bajai háromszög Jugoszláviához csatolására irányuló küzdelmét Karagity Antun is. A garai bunyevác népi író a bajai rendőrkapitányság még 1945 februárjában letartóztatta, jugoszláv közbenjárásra azonban már másnap szabadon engedték, és öt másik garai családdal együtt február 18-án¹⁶ Jugoszláviába költözött¹⁷ a határtól mindössze két kilométerre fekvő Regőce községbe. Itt szervezte meg a Bajai Háromszög Népfelszabadító és Antifasiszta Mozgalmát. Hívei többször átkeltek a határon, és horvát, valamint magyar nyelvű plakátokat terjesztettek a környék falvaiban. Ezekben a délszlávok sanyargatásáról, a jugoszláviai magyarokat megillető jogokról írtak, s ugyanezeket követelték a Magyarországon élő délszlávok számára is. Sürgették a helyi szlávok csatlakozását a mozgalomhoz, és szorgalmazták Karagity Magyarországra való visszatérését.¹⁸ Egyúttal arról is biztosították a helyieket – ahogyan azt egy Csávolyban talált horvát nyelvű röplapban olvashatjuk –, hogy „Nemsokára újból lengeni fognak a jugoszláv zászlók a bajai háromszögben!”¹⁹

A jugoszláv agitáció 1945 augusztusában különösen felerősödött a térségben. A határmenti tanyákon partizán alakulatok jelentek meg, fosztogattak, az állatokat elhajtották, a terményeket elszállították. A Szabadka–Érsekcsanád és a Szabadka–Baja-vasútvonalon naponta érkeztek olyan újságok és röpiratok, amelyek azt hirdették, hogy a háromszöget mint „jugoszláv népi területet” a békeszerződésben Jugoszláviához kell csatolni. A bácsalmási bunyevácok nyíltan beszéltek arról, hogy meg kívánják alakítani a Jugoszláv Kommunista Párt helyi szervezetét.²⁰ (Utóbbira végül nem került sor.) Csatalinác Márton szeptember 11-én jegyzőkönyvet íratott alá a helyi bunyevácokkal, amelyben a háromszög

¹⁵ MNL OL X 10872 Másolatok Gyűjteménye, Használati mikrofilmek, Nagysorozat. Külügyminisztérium, Békeelőkészítő Osztály (a továbbiakban: X 10872)–12486 X 4831. IV-110. Pásint Ödön a külügyminiszternek. Bp., 1945. okt. 16.

¹⁶ AJ 50 Predstedeništvo vlade FNRJ [JSZNK kormányának elnöksége] (a továbbiakban: 50)-63-19. Zapisnik, kojeg je dao Predstedeništvo vlade g. Antun Karagić, 1945. jún. 19.

¹⁷ MNL Bács-Kiskun Vármegyei Levéltár (a továbbiakban: BKVL) IV.401/b Bács-Bodrog vármegye és Baja város főispánjának iratai, Általános iratok (a továbbiakban: IV.401/b) 3. d. 624/1945/főisp. Jelentés Bács-Bodrog vármegye bunyevác lakosságának nemzetiségi viszonyairól. Baja, 1945. szept. 6.

¹⁸ AJ 50-63-23. Hrvati u Bajskom trokutu, 1945. márc. 8.; AJ 50-63-25. Drugovi i drugarica! 1945. júl. 21.; AJ 50-63-26. Néptársak és néptársnők! 1945. júl. 21.; AJ 507 CK SKJ IX 75/III-2. Drugovi i drugarica! Draga naša madjarska braćo i sestre u Bajskom trokutu, 1945. júl. 21.

¹⁹ MNL OL XIX-J-1-k-(1945–1964)-Jugoszlávia-16/c-50/pol/1948 (22. d.). Szlávok a bajai háromszögben c. délszláv röplap fordítása. Csávoly, 1945. márc. 22.

²⁰ MNL OL XIX-A-1-n Miniszterelnökség, Kisebbségi és békeelőkészítési osztály (a továbbiakban: XIX-A-1-n) 576/z-1945 (1. d.). Feljegyzés, 1945. aug. 29.

Jugoszláviához csatolását kérték.²¹ Augusztus 20-án a határt illegálisan átlépő Karagity vezetésével a bunyevácok egy csoportja ismét bevonult Bajára. Karagity kikiáltotta magát a bajai háromszög kormányzójának, s a városházán két órán át lengett a jugoszláv zászló.²²

Mindez azonban korántsem jelentette azt, hogy Karagity teljesen élvezte volna a jugoszláv vezetés bizalmát, tevékenysége sok esetben inkább hátráltatta a jugoszláv külpolitikai célok érvényesülését. Ezzel függhetett össze, hogy május 5-én a zombori OZNA letartóztatta – amit a bajai háromszög területén, szórólapok terjesztésével kifejtett „soviniszta tevékenységgel” indokoltak –, majd három nap fogva tartás után Újvidékre szállították, ahol újból kihallgatták. Öt nap múlva azonban szabadon engedték. Karagity állítása szerint mozgalmukat az újvidéki és a zombori OZNA folyamatos ellenőrzés alatt tartotta.²³ Többször is sikertelenül próbáltak meg jelentős anyagi segítséget (személyautót, 100 ezer dinárt) kicsikarni a jugoszláv vezetéstől.²⁴ Az anyagi segítségkérés negligálásán túl a hatóságok még 1945 szeptemberében sem támogatták, hogy Karagity visszatérhessen Magyarországra. Azzal érveltek, hogy tevékenységével árt a bajai háromszögben élő magyarok és délszlávok kapcsolatának, és ami talán még ennél is fontosabb, a magyar–jugoszláv jószomszédi viszonyoknak.²⁵

Karagity végül november 28-án tért vissza a bajai háromszögbe.²⁶ Hazaengedése minden bizonnyal összefüggött azzal, hogy a november 4-én tartott nemzetgyűlési választásokon a Kisgazdapárt győzelmével nem a jugoszláv kormány számára kedvező eredmény született, s a lépés nyitánya lehetett az

²¹ MNL OL XIX-J-1-k-(1945–1964)-Jugoszlávia-16/c-32670/pol/1945 (22. d.). Jelentés a Csatalinác Márton elleni ügyről. Bp., 1945. okt. 22.

²² MNL OL XIX-J-1-k-(1945–1964)-Jugoszlávia-16/c-32267/1945 (22. d.). Jegyzőkönyv. Gara, 1945. aug. 29. Bács-Bodrog vármegye fő- és alispánja már 1945 szeptemberétől sürgette, a kormány szenteljen több figyelmet a bunyevácok kulturális kívánságainak, „nemzeti törekvéseik helyes irányba terelése érdekében” pedig adjanak ki 3–4 ezres példányszámban havi, esetleg kéthetes rendszerességgel, központi irányítás mellett megjelenő horvát nyelvű újságot. – MNL BKVL IV.401/a Bács-Bodrog vármegye és Baja város főispánjának iratai, Bizalmas iratok (a továbbiakban: IV.401/a). 43/1945.biz. A bácskai háromszögben tapasztalható bunyevác nemzetiségű megnyilatkozások. Baja, 1945. nov. 7.; uo. IV.401/b. 624/1945.főisp. jelentés Bécs-Bodrog vármegye bunyevác lakosságának nemzetiségi viszonyairól. Baja, 1945. szept. 6.; uo. IV.401/b 3. d. 613/1945. A bunyevác nemzetiségű lakosság kívánságainak tisztázása. Baja, 1945. okt. 28.

²³ AJ 50-63-18. Zapisnik, kojeg je dao Antun Karagić u Predsedništvu Ministarskog saveta, 1945. jún. 18.; AJ 50-63-19. Zapisnik, kojeg je dao Predsedništvo valde g. Antun Karagić, 1945. jún. 19.

²⁴ AJ 50-63-16. Ministarstvu narodne odbrane, 1945. jún. 12.; AJ 50-63-22. NOP u B. T., P broj 123/1945, 1945. aug. 16.

²⁵ AJ 50-63-32. Predmet Karagić Antun podaci, d. n.

²⁶ AJ 50-63-41. Predsjedništvo Savezne Vlade FNRJ, M. br. 43/1946, 1946. máj. 9. Karagity visszatérését a magyar hatóságok nem tiltották meg: a miniszterelnökség inkább azon az állásponton volt, hogy tevékenységét figyelemmel kell kísérni és az első törvény- vagy rendeletellenes lépése esetén közgazgatási vagy bírósági eljárást kell indítani ellene. – MNL OL XIX-A-1-n-31-1946. alapszám (3. d.). Feljegyzés a bunyevác nemzetiségű lakosság kívánságainak tisztázásáról. Baja, d. n.

1945–1946 fordulóján felerősödő, a magyarországi délszláv kisebbség vélelmezett sanyarú sorsát középpontba állító jugoszláv diplomáciai nyomásgyakorlásnak és a jugoszláv sajtó Magyarország-ellenes propagandakampányának.

Ebből a szempontból kedvező fejleménynek számított, hogy a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontjának (MSZAF)²⁷ Mohácsra összehívott első országos konferenciáján 1945. december 3-án megalapították a délszláv szekciót.²⁸ Itt megbízták Karagityot, hogy a szerb és horvát lakta községekben szervezze meg a Front helyi képviselőit. Nagy elánnal munkához is látott, s ennek eredményeként a bajai háromszög valamennyi délszláv lakta falvában rövid időn belül megszerveződtek az egyesületek, amelyeket utóbb a jugoszláv értékelések is a legerősebbnek tartották, a háromszög délszláv lakosságát pedig a legöntudatosabbnak.²⁹ A szekció létrehozásával Jože Brilej, a jugoszláv külügyminisztérium politikai osztályának vezetője is egyetértett, mert szemben az 1945 elején hivatalosan feloszlított népfelzabardító bizottságok gyakran Jugoszláviából támogatott, de nem kellően szervezettek, sokszor a központi vezetés tudta és utasításai nélkül végrehajtott lépéseivel, így könnyebbé vált a nemzetiségi törekvések koordinálása.³⁰

Két héttel később, december 19-én Lazar Brankov, a SZEB mellé rendelt jugoszláv misszió tagja³¹ Rex József minisztériumi segédtitkárral³² folytatott megbeszélést. Miután Rex afelől érdeklődött, hogy miként lehetne javítani az átmenetileg rosszabbodó magyar–jugoszláv kapcsolatokon, Brankov kertelés nélkül tudatta vele, hogy Magyarországnak tettekkel kellene bizonyítania jó szándékát. Jugoszlávia az alábbi három területen várt el mielőbbi eredményt: „1. Ha a Jugoszlávia részéről kért háborús bűnösöket kiadná, 2. Az iskolák

²⁷ A magyarországi szlovákok és délszlávok mozgalma 1945. február 18-án Battonyán, a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontjának megalakításával öltött szervezeti keretet. – *Tóth Ágnes: A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948 (Dokumentumok)*. Bács-Kiskun megye múltjából 12. (1993) 1. sz. 362.

²⁸ Uo.; *Tóth Ágnes: A „nagypolitika” erőterében. Délszlávok Magyarországon, 1945–1948*. In: *Magyarok és szerbek. A változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Szerk. Bíró László – Hornyák Árpád. Bp. 2016. 351.

²⁹ AJ 507 CK SKJ IX 75/III-8. Jugoslovenske manjine u Madjarskoj, 1946. 22.

³⁰ AJ 50-63-33. Ministarstvo inostranih poslova, pov. br. 785, 1946. jan. 24. A SZEB mellett működő jugoszláv misszió három aktivista küldését javasolta: egyet a szállítmányozási bizottság tagjaként Pécsre, egyet Mohácsra, őt a folyami hajózási képviselőletük tagjaként legalizálnák, a harmadik aktivistát magánál a misszionál állítanák munkába. – AJ 507 CK SKJ IX 75/III-8. Drugu Veljku Vlahoviću za CK KPJ, br. 6076, 1946. ápr. 18.

³¹ Lazar Brankov magyarországi tevékenységére lásd *Vukman Péter: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949)*: Lazar Brankov. *Századok* 148. (2014) 959–981.; *Uő.*: „Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen”. *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)*. Bp.–Pécs 2017. 45–73., 187–198., 221–230.

³² Rex Józsefre lásd *A Sajtó Enikő: Egy kommunista káder a külügyben*: Rex József. *Forrás* 41. (2009) 7–8. sz. 89–109.

megadása legalább olyan mértékben és olyan formák szerint, mint ahogyan a magyarok Jugoszláviában azt megkapják, 3. Ha megszűnne a jugoszláv nemzetiségek bántalmazása.”³³ A jugoszláv nyomásgyakorlás eszköztárában tehát a határkérdés lebegtetése mellett egyre hangsúlyosabbá vált a magyarországi délszláv kisebbség ellen elkövetett vélt vagy valós sérelmek kivizsgálásának és a délszlávok anyanyelven történő oktatásának követelése.

1946. január 6–8. között jugoszláv–magyar vegyesbizottság vizsgálódott a Baranya megyei, Mohács és Baja környéki délszláv falvakban. A bizottságot magyar részről Bassola Zoltán államtitkár vezette, jugoszláv részről pedig Javorski őrnagy, és Hídvégi Ferenc, a Tanjug hírügynökség szerkesztője volt még a tagja. A bizottság megállapította, hogy a délszlávok főként iskolaügyi, kulturális, közigazgatási és rendészeti vonatkozású sérelmei valóban fennállnak. Azt javasolta, hogy a vegyesen lakott községekben a hivatalos feliratok legyenek kétnyelvűek, cseréljék le azokat a közigazgatási tisztviselőket, akikkel szemben a délszlávok részről panasz hangzott el, és távolítsák el a Baja környéki falvakból a határőrség és a rendőrség nagyrészt Jugoszláviából átmenekült magyar és német tagjait. A bizottság külön kiemelte annak szükségességét, hogy népszámláláson tisztázzák a délszláv kisebbség valós létszámát.³⁴

A vegyesbizottság megállapításaira hivatkozva és egyben nyomás alá is helyezve a magyar vezetést, Obrad Cicmil ezredes, a SZEB mellé delegált jugoszláv misszió vezetője január 12-én jegyzékben tiltakozott Tildy Zoltán miniszterelnöknél.³⁵ Január 17-én pedig a Tanjug számolt be részletesen a bizottság munkájáról, szinte sérelmi katalógusként sorolva fel a délszláv kisebbséget ért hátrányos megkülönböztetéseket. A bajai háromszög vonatkozásában külön kiemelte, hogy Hercegszántón és Garán a szabadságra hazatérő partizánokat a határőrök sértetik, és tetteleg bántalmazzák, „terrorista módszereket” alkalmaznak a jugoszláv hadsereg leszerelt katonáival szemben,³⁶ gyakran tartanak házkutatásokat, többeket indoklás nélkül fogva tartanak, és szidalmazzák a jugoszláv dalokat éneklőket.³⁷ Január 30-án Farkas Béla táblabíró vezetésével újabb bizottság szállt ki Bajára az atrocitások kivizsgálására. A bizottság munkájával azonban a jugoszláv

³³ MNL OL XIX-J-1-k-(1945–1964)-Jugoszlávia-4/af-44/1945. (4. d.). Feljegyzés. Bp., 1945. dec. 19.

³⁴ MNL OL X 10872-12488 X 4831. IV-113. Feljegyzés. Bp., 1946. febr. 26. 1. sz. melléklet. Bassola Zoltán államtitkár beszámolója a jugoszláv–magyar bizottság jan. 6–8-i délvidéki kiszállásáról.

³⁵ MNL OL XIX-A-1-d Miniszterelnökség, Tildy Zoltán miniszterelnök iratai (1945–1946) (a továbbiakban: XIX-A-1-d) sz.n.-1946 (1. d.). A jugoszláv delegáció a Miniszterelnök Úrnak. Bp., 1946. jan. 12.

³⁶ A bajai háromszög felszabadulását követően valóban többen jugoszláv partizánnak álltak. Egy 1958-as jugoszláv kimutatás név szerint 18 katymári és 39 garai partizánt sorolt fel. – AJ 507 CK SKJ XVI-II-K.13/18. Jugoslovenska nacionalna manjina u Madjarskoj, 1958. 86–88.

³⁷ MNL OL X 10872-12488 X 4831. IV-113. Bizalmas tájékoztató, 1946. jan. 19. 44. sz.

fél ismételten elégedetlen volt, tevékenységét „meddőnek”³⁸ és hatástalannak tartotta a konfliktusok megszüntetésére és a bűnösök felelősségre vonására.³⁹

A magyarországi délszláv kisebbség számbavételét végül 1946. március 16–23. között végezték el, a jugoszláv diplomaták azonban már rögtön a kezdetén elégedetlenségüknek adtak hangot. Brankov már az első nap sérelmezte Heltai György miniszteri osztálytanácsos előtt, hogy az összeírás során a Front részvételéről szóló megállapodást sehol sem tartják be, s hogy az összeírást végző jegyzők híresztelése szerint a magukat délszlávnak vallókat – a svábokhoz hasonlóan – 50 kilogrammos poggyással ki fogják telepíteni.⁴⁰ A jugoszláv diplomaták a helyi délszláv vezetőkhez hasonlóan legfőképp a nemzetiségi kategóriára adott válaszokkal voltak elégedetlenek. Amíg ugyanis az anyanyelvi rovat adatai megfelelték a valóságnak, a nemzetiségi rovatban ennél feltűnően kevesebben tüntettek fel magukat délszlávnak. A 263 délszlávok által (is) lakott községből 169-ben senki sem merte magát valamelyik délszláv nemzetiséghez tartozónak vallani.⁴¹ Katymáron például 1342-en vallották magukat bunyevác anyanyelvűnek, de bunyevác nemzetiségűnek már csak 294-en. A bajai és a bácsalmási járás 98 005 lakosából anyanyelv alapján összesen 6506 fő, a lakosság 6,6%-a vallotta magát bunyevácnak és kisebb részben szerbnek, horvátnek és szlovénnek, a nemzetiség szerint viszont mindössze 3664 délszlávot (3,7%) írtak össze.⁴²

Az összeírás kapcsán általános félelmet keltett, hogy az emberek összekapcsolták azt egy későbbi kitelepítés lehetőségével, hiszen az akció időben egybeesett a csehszlovák–magyar lakosságcserével, és arra is jól emlékeztek, hogy a magyarországi svábok kitelepítését az anyanyelvi és nemzetiségi bevallásról 1941-ben felvett kimutatások alapján kezdték meg. Az összeírás, amelyre tehát részben külpolitikai nyomásra, a jugoszláv misszió szorgalmazására, részben a hazai délszláv kisebbségi vezetők követelése miatt került sor, végül nem érte el a célját. Miközben a délszláv kisebbség létszámára vonatkozóan nem szolgáltatott az 1941-es népszámlálásnál naprakészebb, pontosabb adatokat, fölöslegesen terhelte meg a közigazgatásban dolgozókat, és felszínre hozta a helyi társadalom szunnyadó, belső feszültségeit.⁴³

³⁸ AJ 507 CK SKJ IX 75/III-8. Jugoslovenske manjine u Madjarskoj, 1946. 17.

³⁹ MNL OL XIX-J-1-j Külügyminisztérium, TÜK iratok (1945–1995) (a továbbiakban: XIX-J-1-j)-(1945–1964)-Jugoszlávia-16/b-12/pol/1946 (25. d.). Feljegyzés. Bp., 1946. febr. 11.

⁴⁰ MNL OL X 10872-12488 X 4831. IV-113. Feljegyzés, 1946. márc. 16.

⁴¹ MNL OL XIX-J-1-k-(1945–1965)-Jugoszlávia-16/c sz.n/1945 (22. d.). Jelentés. A magyarországi délszláv nemzetiség oktatásügye. Bp., 1956. okt. 8.

⁴² MNL BKVL IV.401/a 1. d. 7/1946.biz. Az 1946-os népszámlálás adatai.

⁴³ *Tóth Ágnes*: Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez. Bács-Kiskun megye múltjából 14. (1998) 1. sz. 301–310., különösen 301–303., 308–310.

1946. március 28–30. között újabb vegyesbizottság vizsgálta ki a Baján, a bajai háromszögben és Mohácson élő délszlávok nemzetiségi összeírását, a nemzetiségi iskolák körülményeit és a helyi jegyzők szláv lakossággal szembeni magatartását.⁴⁴ A jugoszláv fél eleve a hatóságok nyomásgyakorlását sejtette amögött, hogy az érintettek sok esetben nem délszlávnak, hanem magyarnak vallották magukat. A bizottság azonban megállapította, hogy a „jegyzők részéről semminemű befolyás nem volt megállapítható, az összeíró biztosok részéről [is] csak néhány esetben”. A külügyminisztériumban készült jelentés kiemelte, hogy a bizottság jugoszláv tagjai a „legnagyobb bizalmatlansággal viseltetnek” az 1941–1944 között a Délvidéken szolgálatot teljesítő jegyzőkkel szemben. A délszláv tanulók oktatási lehetőségéről megjegyezték, hogy a „nemzetiségi iskolák terén megállapított fenti eredmény, ha nem is kielégítő, mégis jóval kedvezőbb, mint Brankov százados velünk közölt információja, mely szerint délszláv kisebbségünknek egyáltalán nincs nemzetiségi iskolája”.⁴⁵

Az összeírás 1946. április 16-án, Rákosi és Brankov megbeszélésén is napirendre került. A százados súlyos vádakkal illette a magyar kormányt a délszláv kisebbség oktatási helyzetéről, valamint az összeírása kapcsán. A kialakult állapot szerint a magyar hatóságok, a jegyzők, a határőrök, a rendőrök, valamint a döntően a Bácskából elmenekült vagy „fasisztaként” elűzött tanítók és hivatalnokok együttesen idézték elő. Rákosi többször is igazat adott neki, s a megbeszélés második felében az azon személyesen részt vevő Rajknak utasításba is adta, hogy sürgősen vizsgálják ki a felsorolt sérelmek valóságtartalmát, s egyben az összeírást végző hivatalnokok sürgős áthelyezésére, megbüntetésére és elbocsátására utasította. A jugoszláv fél egyúttal azt is kérte, hogy az MKP külön munkatársat foglalkoztasson a délszláv kisebbség ügyeiben, lehetőleg olyan kommunisztát, aki az MSZAF-nek is tagja. Rákosi Rob Antunt javasolta.⁴⁶

Az MKP vezetősége tehát tudatában volt annak, hogy a jugoszláv kormány kitüntetett figyelemmel kíséri a magyarországi délszláv kisebbség helyzetét.

⁴⁴ A bizottság részletes jelentését a mellékletekkel együtt lásd MNL OL X 10872-12488 X 4831. IV-115. Jelentés a magyar–jugoszláv bizottság 1946. márc. 29–30-ig Baján, a bajai háromszögben, Mohácson végzett kiszállásának eredményeiről. A jugoszláv vádak kivizsgálásának eredményeire, a hozott intézkedésekre lásd MNL OL XIX-J-1-k-(1945–1964)-Jugoszlávia-8/b-1217/pol/1946 (15. d.). Gyöngyösi János a külügyminiszternek. Bp., 1946. máj. 11.; uo. 1218/pol/1946 (15. d.). A vallás- és közoktatásügyi miniszter a külügyminiszternek. Bp., 1946. máj. 11.; uo. 1873/pol/1946 (15. d.). A honvédelmi miniszter a külügyminiszternek. Bp., 1946. júl. 9. A bizottság tevékenységére lásd még *Tóth Á.*: A „nagypolitika” erőterében i. m. 359–363.

⁴⁵ MNL OL XIX-J-1-k-(1945–1964)-Jugoszlávia-8/b-890.pol/1946 (15.d.). Jelentés. Bp., 1946. márc. 30.

⁴⁶ AJ 507 CK SKJ IX 75/I-1. 5–6. Razgovor sa Rakošijem. Rob Antunra lásd *A. Sajti Enikő*: Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon: Rob Antal. In: *Egyén és közösség. Tanulmányok.* Szerk. Bárdi Nándor – Tóth Ágnes. Zenta 2012. 277–290.

Belgrádban folytatott tárgyalásairól hazatérve Farkas Mihály 1946. május 3-án egy aktívaértekezletén, majd később, május 6-án az MKP KB tagjai előtt is beszámolt arról, hogy Belgrádban meglehetősen hidegen fogadták, s hogy a jugoszlávok jobban ismerik a délszláv kisebbség helyzetét, mint ők maguk. A kérdéssel kapcsolatos „kristálytisztá álláspontjukat” is továbbította: a délszláv kisebbség problémáinak radikális megoldásától teszik függővé Magyarország támogatását a párizsi békekonferencián.⁴⁷

Nem sokkal később, május 19–20-án az MSZAF délszláv tagozata Baján megtartotta nagygyűlését és II. kongresszusát. Ezt különösen erős propaganda előzte meg: a bajai háromszöget, Baranya megye délszláv falvait és magát a várost is jelszavakkal, követelésekkel teli plakátok lepték el, a városháza erkélyén pedig magyar, jugoszláv és szovjet zászlók lengtek. A kormány nevében Antall József újjáépítési miniszter köszöntötte az egybegyűlteket. Beszédében kiemelte, hogy minden nemzetiség egyforma jogokkal rendelkezik az országban, és hogy eredményeket értek el a nemzetiségi iskolák felállítása terén, ám a nagygyűlésen megjelent mintegy kétezer délszláv többször is félbeszakította. Hangos tetszésnyilvánítás kísérte viszont Molnár Erik népjóléti miniszter beszédét, amelyben a kommunista párti politikus hangsúlyozta, az MKP mindig a nemzetiségi jogok teljesítéséért küzdött. A nagygyűlést követő kongresszuson Rob és Karagity is felszólalt. Határozatban követelték a „fasiszta elemek” eltávolítását a közigazgatásból, nemzetiségi tannyelvű elemi iskolák nyitását minden, a délszláv kisebbség lakta községben, arányos képviselőt a rendőri apparátusban és a közigazgatási adminisztrációban, majd megválasztották a központi bizottságot.⁴⁸

A 31 tagú bizottságban felülreprezentáltak voltak a bajai háromszögből érkezők: miközben a Nyugat-Magyarországon élő (gradistyei) horvátok, a Rába menti szlovének és a Budapest környéki délszlávok egyaránt 3–3 fővel, a Maros menti szerbek 5 fővel, addig a Baja környéki délszlávok 12 fővel képviseltették magukat. A bizottság tagjává választották többek között Karagity Antunt, Gálics Ljubinkót, Szaboljev Jozót, Urbanovszki Andrást és Vidákovics Máriát. Többen közülük már az 1944–1945 fordulóján működő népfelzabadító bizottságokban is vezető funkciókat töltöttek be. A jugoszláv diplomaták ugyanakkor nem mindenkitől voltak elragadtatva. Neducsin Dragutinról, a délszláv szekció vezetőjéről úgy vélték, hogy az nem rendelkezik kellő politikai mozgástérrel, elavult

⁴⁷ AJ 507 CK SKJ XVIII-K.13/18. Jugoslovenska nacionalna manjina u Madjarskoj, 1958. 36.

⁴⁸ MNL OL XIX-J-1-k-(1945–1964)-Jugoszlávia-16/b-1277/pol/1946 (22. d.). Jelentés a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja délszláv tagozatának bajai kongresszusáról, 1946. máj. 19.; MNL OL M-KS-10-36. ő. e. 13–14. Jelentés a magyarországi antifasiszta délszlávok 1946. május 19-én Baján tartott országos nagygyűlésével kapcsolatos népgyűlésről; uo. 36. ő. e. 16–17. Karagity Antal beszámolója, d. n.

nézeteket vall, és képtelen magát szóban és írásban kifejezni; Lásztics Ljubomirt pedig felelőtlennek és könnyen befolyásolhatónak tartották. Karagityot egyenesen „betegesen beképzelt ember”-ként jellemezték, aki a „magyarokkal szemben sovíniszta”, s akitől sokan félnek és tartanak, mert úgy vélik, Jugoszlávia és a jugoszláv misszió bízik benne. Pozitívan vélekedtek viszont a hercegszántói Szaboljev Jozórol, a garai Vujics Pálról és a bácsalmási Pijukovics Gáborról – azért is, mert sikerrel vonták ki magukat Karagity befolyása alól.⁴⁹

A bajai háromszög hovatarozásának kérdését a jugoszlávok egészen 1946 tavaszáig lebegtették. Március 28-án, aznap, amikor a vegyesbizottság megkezdte a bajai háromszögben élő délszlávok életkörülményeinek vizsgálatát, Mihailov Križnik, a Horvát Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja illegális futáron keresztül Zomborból három levelet küldött Magyarországra. Üzenete a következő volt: a délszláv kisebbségi vezetők egyelőre ne törekedjenek a bajai háromszög Jugoszláviához csatolására, és az annektálás jelszavának emlegetése helyett ugyanazokat a jogokat követeljék maguk számára Magyarországon, amellyel a jugoszláviai magyar kisebbség rendelkezik. Az eset külön pikantériája, hogy az Ivan Lončarnak, a jugoszláv misszió vezetőjének, továbbá a Laszlovics Martinnak és Gálics Ljubinkónak, a Front mohácsi tisztviselőjének, illetve hercegszántói vezetőjének címzett leveleket kézbesítő futárt a magyar határőrök elfogták, súlyos helyzetbe hozva ezzel a kisebbségi szervezeteknél lévő jugoszláv aktivistákat, és kompromittálva az országban tartózkodó jugoszláv diplomatákat.⁵⁰ Tito még április 29-én is arról tájékoztatta J. Lavrentyev belgrádi szovjet nagykövetet, hogy három feltétellel együttes teljesülésétől teszik függővé, hogy elállnak-e területi követeléseiktől: (1) a magyarországi délszlávok kapjanak ugyanolyan jogokat, mint amelyeket a jugoszlávok az ottani magyar kisebbségnek biztosítanak – beleértve a saját iskolák és gimnáziumok működtetését; (2) telepítsék ki a magyar és német nemzetiségű csendőröket a vonatkozó területek határ menti sávjából; (3) érdemben könnyítse- nek a délszláv kisebbség politikai helyzetén.⁵¹ Arról, hogy a békekonferencián végül mégsem fognak területi követelésekkel fellépni Magyarországgal szemben, Tito 1946. május 27–28. közti (Sztálin életében egyébként utolsó) moszkvai látogatásakor tájékoztatta a szovjet vezetést.⁵² A döntésről június 4-én Brankov tájékoztatta

⁴⁹ AJ 507 CK SKJ IX 75/III-8. Jugoslovenske manjine u Madjarskoj, 1946. 22–28. Pártállását tekintve a KB 31 tagja közül 21 kommunista és 3 szociáldemokrata volt, a többiek pártonkívüliek voltak. – Uo.

⁵⁰ AJ 507 CK SKJ IX 75/III-7. CK Komunističke partije Hrvatske Centralnom komitetu KP Jugoslavije, 1946. ápr. 6.; uo. IX 75/III-8. Drugu Veljku Vlahoviću za CK KPJ, br. 6076, 1946. ápr. 18.

⁵¹ Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június. Dokumentumok. Szerk. Vida István. Bp. 2005. 87.

⁵² Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949). Szerk. Mezei Géza. Bp. 2001. 175–178.

Heltai miniszteri osztálytanácsost. Miután megjegyezte, hogy Nagy Ferenc miniszterelnök kiállása a trieszti kérdésben „igen jó hatást tett Jugoszláviában”, és még a békekötés előtt lehetségesnek tartja a jugoszláv–magyar diplomáciai kapcsolatok felvételét, kijelentette, véleménye szerint Jugoszlávia semmiféle területi igénytel nem fog fellépni Magyarországgal szemben. A határkiigazítások pusztán technikai jellegűek lesznek, azokat nem terjesztik a nagyhatalmak elé, hanem „baráti alapon a két állam egymás között rendezheti”.⁵³

A határmódosítás véglegesítésében tehát valójában nem a bajai háromszögben (vagy tágabb értelemben véve a Magyarországon) élő délszlávokkal kapcsolatos igények teljesülése, hanem sokkal inkább külpolitikai szempontok játszottak szerepet. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a délszláv kisebbség vezetői felhagytak volna követeléseikkel, ahogyan azt sem, hogy a jugoszláv diplomaták a továbbiakban ne kísérték volna kitüntetett figyelemmel sorsuk alakulását. A kulturális, oktatási és politikai jogokért folytatott küzdelemben a bajai háromszög továbbra is fontos szerepet töltött be. 1946. szeptember 1-jén Bácsalmáson az MSZAF újabb nagygyűlést tartott, melyen a résztvevők többsége Garáról, Csávolyról és Katymárról érkezett. Az egybegyűltek újfent követelték az anyanyelvi oktatást, a nyelvet bíró tisztviselők alkalmazását a közigazgatásban és a megfelelő számú parlamenti képviselőt. A nagygyűlést Pijukovics Gábor, az MSZAF helyi szervezetének elnöke nyitotta meg, majd Karagity szólalt fel, a hivatalos beszédet pedig Rob mondta. Utóbbi arra is kitért, hogy a magyarországi pártok közül a délszlávok a törekvéseiket leginkább támogató MKP-val vannak a legjobb viszonyban.⁵⁴

Az MKP és a bajai háromszögben élő délszlávok közötti kapcsolat valóban különösen szoros volt. Míg a helyi magyar lakosság a parlamenti választásokon általában a kisgazdapártra, a délszlávok már 1945-ben is a kommunista párt jelöltjeire szavaztak.⁵⁵ Több településen délszlávok alkották az MKP-tagok többségét, Garán és Hercegszántón a helyi szervezet vezetője is közülük került ki (Rajics Iván, illetve Djurics Brankó),⁵⁶ a hercegszántói Szaboljev Jozó pedig az MKP színeiben indult az 1947. augusztus 31-i „kék cédulásként” elhíresült választásokon.⁵⁷

⁵³ MNL OL X 10872-12486 X 4831. IV-110. Feljegyzés, 1946. jún. 4.

⁵⁴ MNL BKVL IV.401/a 1. d. 4/biz.1946. Jelentés az antifasiszta szlávok bácsalmási nagygyűléséről. Bácsalmás, 1946. szept. 14.

⁵⁵ MNL OL XIX-J-1-k-(1945–1964)-Jugoszlávia-16/c sz.n./1956 (22. d.). Feljegyzés a magyarországi délszláv nemzeti kisebbség helyzetéről, d. n.

⁵⁶ MNL OL M-KS 274-16 Magyar Kommunista Párt iratai, Szervezési osztály (1945–1948), 118. ó. e. 176–178. Jelentés. Bp., 1945. nov. 7.; MNL OL M-KS 274-25 Magyar Kommunista Párt iratai, Káderosztály (1945–1948), 55. ó. e. 35. Kimutatás, 1946. szept.; MNL OL M-KS 274-21 Magyar Kommunista Párt iratai, Propagandaosztály (1945–1948), 107. ó. e. 39–41. Hrínyák János népművelő közsegeiről szóló jelentések, d. n.; uo. 107. ó. e. 67. Jelentés. Gara, 1947. nov. 28.

⁵⁷ A Magyar Kommunista Párt képviselőjelöltjeinek névsora. Szabad Nép, 1947. augusztus 1. 5.

Az MKP listájáról Rob parlamenti mandátumhoz is jutott a választásokon, a célkitűzés – hogy az MSZAF külön állítson jelöltet – azonban nem teljesült. A délszlávok és az MKP közti szoros kapcsolat nem jelentette azt, hogy a jugoszláv fél minden szempontból helyeslően nyilatkozott volna az MKP kisebbségpolitikájáról. Brankov még 1947 augusztusában is úgy vélte, hogy a párt egészen 1946 április–májusáig nem is fordított kellő figyelmet a délszláv kérdésre.⁵⁸ A JKP KB Nemzetközi kapcsolatok osztályán pedig 1947-ben és 1948 márciusában is „hanyag”-ként jellemezték az MKP hozzáállását, kiemelve, hogy a helyi pártszervek gyakran úgy viselkednek, mintha valójában nem is lenne nemzetiségi kérdés, sőt több helyütt támogatják a magyarosító törekvéseket is. Rajk László belügyminiszter nyelvhasználatról szóló 1947. szeptemberi rendeletét ugyan előremutató, de kis lépésnek tekintették.⁵⁹

Ennek ellenére 1947 őszére a kétoldalú kapcsolatok kedvező irányba fejlődtek. Október 5–6-án újfent Bácsalmáson tartott konferenciáján az MSZAF délszláv szekciója Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége (MDDSZ) néven önállósult, október 15-én pedig magyar–jugoszláv, a kisebbségek kulturális és közművelődési tevékenységének elősegítésével is foglalkozó egyezményt írtak alá Belgrádban. December 8-án Tito budapesti látogatásakor a két állam barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés kötött. Mindössze fél évnél kellett eltelnie, és az eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktus új kihívás elé állította a magyarországi délszláv kisebbséget.

A bajai háromszögben élő délszlávok a szovjet–jugoszláv konfliktus éveiben

Az éleződő hidegháborús szembenállás következtében Sztálin ellentmondást nem tűrően „csendet és rendet”, azaz a moszkvai direktívák szolgai végrehajtását követelte az érdekszférájába tartozó országok és kommunista pártok vezetőitől. Mivel leginkább Jugoszlávia volt „önjáró”, a generalisszimusz legelőször a jugoszláv vezetést kívánta rendreutasítani. Az 1948 februárjától színpalak mögött zajló konfliktus a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának 1948. június 28-ára keltezett, a JKP vezetőségét megbélyegző határozatával vált nyilvánossá. A közzététel korántsem volt véletlen: az 1389-es rigómezei csata emléknapjára való időzítéssel azt kívánták üzenni, hogy a jugoszlávok számára csak a teljes behódolás lehetséges. Sztálin azonban elszámította magát. Tito felvette az eléje

⁵⁸ AJ 507 CK SKJ IX 75/I-1. Razgovor sa Rakošijem; uo. IX 75/II-30. Izveštaj o Madjarskoj komunističkoj partiji, 1947. aug. 31.

⁵⁹ AJ 507 CK SKJ IX 75/II-31. Materijan o Madjarskoj, 1947.; uo. IX 75/II-36. Materijan o Madjarskoj, 1948. márc. 16.

dobott kesztyűt, és a második világháborús partizánküzdelmek mítoszára (is) támaszkodva sikerrel állt ellen a szovjet nyomásyakorlásnak.⁶⁰

Rákosi Mátyás és a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) vezetősége azonnal élére állt az „imperializmus láncos kutyája” elleni rágalomhadjáratnak. A teljes fordulatszámra kapcsoló jugoszlávellenes propaganda és nyomásyakorlás részeként azonnal támadást indítottak a délszláv kisebbség vezetői ellen. Farkas Mihály már június 29-én magához kérte Robot, és felszólította, nyíltan foglaljon állást a Tájékoztató Iroda határozata mellett, a JKP politikáját pedig a *Szabad Nép*, a Magyar–Jugoszláv Társaság periodikájának (*Déli Csillag*) és az MDDSZ lapjának (*Naše novine*) hasábjain egyaránt ítélje el.⁶¹ A jugoszláv diplomaták tanácsára Rob visszautasította a nyilatkozat megtételét, majd július második éjjelén Jugoszláviába szökött.⁶² Az MDP Központi Ellenőrző Bizottsága 1948. július 5–6-án megtartott rendkívüli ülésén kizárta a pártból.⁶³

A párt mindeközben az MDDSZ országos vezetését is nyomás alá helyezte. A vezetőségi tagokat július első napjaiban egyenként raportra rendelték az MDP párt-székházába, és követelték, hogy egyértelműen foglaljanak állást a Tájékoztató Iroda határozata mellett. A megfélemlítés azonban nem ért azonnal célt, az MDDSZ Végrehajtó Bizottsága július 3-án határozatban ítélte el, hogy Robot megfosztották mandátumától, és kategorikusan tiltakozott a JKP politikájának elítélése ellen. Erélyes hangvételű véleményüket Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz is eljuttatták.⁶⁴ Az MDDSZ országos vezetésén túl több helyi kisebbségi szervezet sem tudott azonosulni a Tájékoztató Iroda Jugoszláviát megbélyegző határozatával. A Tito melletti vidéki kiállások leginkább a bajai háromszögre voltak jellemzőek. Július 4. és 7. között Ognjenovics Milán személyes részvételével sorra értekezletet hívtak össze (Gara, Katymár, Bácsalmás, Hercegszántó), és a bácsalmási gyűlés kivételével határozatban foglaltak állást Rob védelmében.⁶⁵

⁶⁰ A szovjet–jugoszláv konfliktusra magyarul lásd *Leonyid Gibianszkij*: Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform. Múltunk 39. (1994) 4. sz. 111–160. A konfliktus Jugoszláviára gyakorolt hatására *Vukman Péter*: Egy ellentétes előjelű fordulat: Jugoszlávia útja a „nemzeti sztálinizmustól” a titóizmus felé. In: Sztálin árnyékában: A szovjet modell exportja Kelet-Közép-Európába (1944–1948). Szerk. Mitrovits Miklós. Bp. 2018. 261–283.

⁶¹ MNL OL M-KS 276-65 Magyar Dolgozók Pártja központi szervei, Rákosi Mátyás titkári iratai (1948–1956) (a továbbiakban: M-KS 276-65), 103. ó. e. 4–5. Az MDP KV vezetőségének. Bp., 1948. jún. 30.

⁶² *A. Sajti E.*: Egy jugoszláv kommunista karrierje i. m. 287.

⁶³ *Tóth Ágnes*: Pártállam és nemzetiségek (1950–1973). Kecskemét 2003. 34. 1. jegyz.

⁶⁴ MNL OL M-KS 276-67 Magyar Dolgozók Pártja központi szervei, Farkas Mihály titkári iratai (1948–1956) (a továbbiakban: M-KS 276-67), 127. ó. e. 1–7. Határozati javaslat, 1948. júl. 3.

⁶⁵ MNL OL M-KS 276-65-103. ó. e. 6. Jelentés, d. n.; ÁBTL 3.1.5. O-9556. 110–112. Jelentés. Baja, 1948. júl. 10.

Július 10-én Miloš Mojić, a *Naše novine* munkatársa a budapesti Rókus Kórházban belehalt lőfegyver okozta sérüléseibe. Habár az első hírek szerint Mojić öngyilkosságot követett el, a gyanú árnyéka órákon belül Živko Boarov jugoszláv sajtóattaséra vetült. A meglehetősen zavaros ügyből (Boarov állítólag szerelemfélteből lőtte le Mojićot) Rákosiék egy monstre jugoszlávellenes pert akartak kreálni. Mojić meggyilkolását ürügyként használva Rajk László belügyminiszter ideiglenesen megfosztotta az MDDSZ-t autonómiájától, központi vezetőségét feloszlatta, a vezetőségi és végrehajtó bizottsági tagokat pedig letartóztatták. Ideiglenesen a szövetség lapját, a *Naše novine*t is betiltották.⁶⁶ A Mojić meggyilkolásában rejlő lehetőségeket a magyar hatóságok és személy szerint Rákosi Mátyás a legteljesebb mértékben ki akarta aknázni, de a zavaros ügy miatt erről végül lemondtak.⁶⁷ A jugoszlávellenes vádak azonban már készen álltak, azokat csak le kellett porolni. Tito vádlottak padjára ültetésére – ha csak metaforikus értelemben is – az idő végül másfél évvel később, Rajk László koncepció perével jött el.⁶⁸ A Vasas Szakszervezet Magdolna utcai székházának díszterméből átalakított tárgyalóteremben 1949. szeptember 16-án megkezdődött nyilvános perben Ognjenovics Milán, az MDDSZ főtitkárhelyettese ellen is vádat emeltek, és kémkedés, hűtlenség büntetésében 9 évre ítélték.⁶⁹

Az MDDSZ új, Rákosihoz hű vezetőségének megválasztására az augusztus 10-re összehívott kongresszuson került sor. Mivel nem sikerült kellő számú delegátust összeszedni, a kongresszust megelőző napokban a Budapest környéki falvakba buszokat indítottak a küldöttek összegyűjtésére. Július 30-án letartóztatták Tomics Mátét, az MDDSZ Központi Vezetőségének (KV) tagját és több helyi délszláv vezetőt. A hercegszántói Vidákovics Máriát, a Szövetség országos vezetőségi tagját pedig a kongresszus ülésterméből dobták ki.⁷⁰ A 43 községből 150 meghívott helyett csak 128-an vettek részt, az ott megjelent 17 garai küldött

⁶⁶ Szajcsán Éva: A magyar–jugoszláv viszony és a mohácsi sokacok helyzetének alakulása (1945–1950). Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 46–47. Pécs 2003. 175.

⁶⁷ A Boarov-ügyre lásd *Ripp Zoltán*: Példaképből ellenség. Magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. In: A fordulat évei 1947–1949. Politika – Képzőművészet – Építészet. Szerk. Standaesky Éva. Bp. 1998. 54–57.; *Gellért Kis Gábor*: Szerelmi gyilkosságból politikai gyilkosság? História 10. (1987) 3. sz. 27–29.; *Zinner Tibor*: „A nagy politikai” affér. A Rajk–Brankov-ügy I. Bp. 2013. 191–219.

⁶⁸ A Rajk-perre vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom a teljesség igénye nélkül: *Varga László*: A Rajk-per hátterében. Ferenczi Edmond és Noel Haviland Field. Évkönyv, 1956-os Intézet. Bp. 2000. 11–25.; *Hajdu Tibor*: A Rajk-per háttere és frázisai. Társadalmi Szemle 47. (1992) 11. sz. 17–36.; legújabban: *Ötvös István*: Koncepcióváltások. A Rajk-per katonai vonala. Bp. 2012 és *Zinner T.*: „A nagy politikai affér” i. m.

⁶⁹ Rajk László és társai a népbíróság előtt. 40 év távlatából... Közread. Zinner Tibor. Bp. 1989. 257.

⁷⁰ AJ 507 CK SKJ XVIII-K.13/18. Jugoslovske nacionalne manjine u Madjarskoj, 1958. 52–54.; uo. IX 75/I-28. O postupcima sa manjinskom organizacijom, 1948.

pedig Tito melletti szolidaritási nyilatkozatot kívánt benyújtani.⁷¹ Az eltérő véleményeket végül sikerült leszerelni, és a kongresszus annak rendje és módja szerint állást foglalt a Tájékoztató Iroda határozata mellett, új vezetőséget és a szerb-horvátul vajmi kevésbé tudó, egyébként bajai születésű Hován András személyében új főtitkárt választott.

A július eleji helyi kiállításokból is látszott, hogy különösen a bajai háromszögben élő délszlávok körében vált feszültté a hangulat. A kialakult súlyos helyzetet az ÁVH jelentéstevője is kénytelen volt elismerni: „Hatóságunk területén a jugoszláviai [viszonyok] kétségtelenül komoly problémát idéztek elő, úgy politikai, mint gazdasági téren. A bunyevác nagygazdák, akik eddig bár nem is nyíltan, de burkoltan Tito- és demokráciaellenesek voltak, most minden erejüket arra összpontosítják, hogy az eddig baloldali beállítottságú személyeket a sovinizta jelszavakkal a nemzetiségi kérdésekkel kapcsolatos ellentéteket kiélezzék. Ezek a személyek Tito nagyságának hangoztatásával próbálják a szlávtságot a magyar állammal és nemzettel szembeállítani. [...] Ez az esemény bizonyos fokig megszüntette a bunyevácág közötti politikai és világnézeti ellentéteket.”⁷²

Az MDDSZ vezetőségének megregulázásával párhuzamosan a délszláv kisebbség „megdolgozása” is megkezdődött. Az állandósuló sajtópropaganda mellett ezt a célt szolgálták a különböző nagygyűlések is, ahol az MDDSZ új vezetői és az országba menekült sztálinista (kominformista) emigránsok ítélték el Tito „népnyúzó” rendszerét, és dicsőítették Sztálin és Rákosi politikáját. A koreográfia szerint a megjelenteknek nyilvánosan kellett hangot adniuk Tito-ellenes felháborodásuknak, és hitet tenniük a szovjet és a magyar vezetés mellett. Kérdés azonban, hogy a propagandisták elértek-e ezzel bármit is. A korabeli hangulatjelentések ugyanis rendre a délszlávok passzív válásáról számoltak be: nem látogatták már az MDP és az MDDSZ gyűléseit, a magyarokkal nem keresték a kapcsolatokat, idegenek előtt nem adtak hangot politikai véleményüknek.⁷³ Az 1949. február 12-én Garára érkező Ognjenovics Milánt és a budapesti jugoszláv nagykövetség korábbi munkatársát, az 1948 októberében emigráló Krsztonosity Ozrent is közömbösen fogadták. A nagygyűlést előzetesen nem jelentették be, sőt a fővárosból érkező szónokoknak két órát kellett várakozniuk, hogy valamekkora nézősereget tereljenek össze. A „Tito-klikk terrorista módszereit” megbélyegző előadásokat a helyiek teljes passzivitással fogadták: „Még Rákosi és Szálin nevének

⁷¹ MNL OL. M-KS 276-67-127. ó. e. 32–34. Jelentés a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségéről, d. n.

⁷² ÁBTL 3.1.5. O-9556. 125–126. Jelentés. Baja, 1948. júl. 10.

⁷³ ÁBTL 3.1.5. O-9556. 137. Jelentés, 1948. szept. 8.; uo. 143–144. Jelentés. Baja, 1948. szept. 29.; uo. 187–188. Feljegyzés. Gara, 1950. aug. 23.; uo. 202. Jelentés. Baja, 1950. szept. 1.; ÁBTL 3.1.5. O-9556/2. 186. Jelentés. Baja, 1949. nov. 6.; uo. 190. Jelentés. Baja, 1948. szept. 22.

említésekor sem volt semmi tetszésnyilvánítás, csupán a szónoki emelvényen ülő vezetőségi tagok tapsoltak és egy-két hallgató kényszeredetten összeütötte a tenyerét. Éljenzés egyáltalán nem volt.⁷⁴ A másnapi hercegszántói gyűlésen ugyan részt vett körülbelül 350 személy, a feljegyzések szerint ők ugyanúgy teljesen passzívak voltak, a teremből ki-be járkáltak. Nem tört ki kollektív tapsorkán Sztálin és Rákosi nevének hallatán, és a vendégek idejük nagy részét inkább a szomszéd helyiségben töltötték, ahol éppen egy táncos mulatságot rendeztek.⁷⁵

A félelem és a gyanakvás légköre a későbbiekben is megmaradt, sőt tovább erősödött. Már 1948 szeptemberében felröppentek a korábbi partizánok internálásáról szóló híresztelések. A kitelepítésekkel kapcsolatos félelmek a falvakba nagyobb létszámban érkező határőrök megjelenésekor erősödtek fel, amikor azok illegális határátlépők vagy kémek után kutatva razziaát tartottak, de országos események (például választás) után is aggódva várták a következményeket. Az 1949. május 15-i országgyűlési választások előtt már elterjedt a hír, hogy a választásokat követően az ÁVH internálni fogja a délszlávok vezetőit.⁷⁶ Egy hónappal később, a határsáv megerősítése kapcsán pedig Garán terjedt el a délszlávok Jugoszláviába történő kitelepítésének rémhíre. A helyiek érzékelték is, hogy ebben az esetben csöbörből vödörbe kerültek volna: „Így azt hangoztatják, hogy nem mernek szembefordulni Tito politikájával, mert ha át lesznek telepítve a Tito-barátok, ott [Jugoszláviában – V. P.] el fogják mondani, hogy itt Magyarországon kik voltak Tito-ellenesek és ott majd le lesznek zárva.”⁷⁷

A bajai háromszögben élő délszlávok mindennapjai különösen 1950 késő tavaszától váltak nehézé – ezeket a hónapokat az 1948–1953 közti időszak belső szakaszhatárának tekinthetjük. Kiss Imre lengyelkápolnai MDP titkár meggyilkolását ürügyül⁷⁸ felhasználva az MDP Titkársága 1950. január 18-i ülésén döntést hozott a déli határsáv létrehozásáról. Az ezzel összefüggő intézkedések 24 pontból álló tervezetét az április 12-i ülésen ismertették. A 15 kilométeres

⁷⁴ ÁBTL 3.1.5. O-9556. 156. Jelentés. Baja, 1949. febr. 13.

⁷⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 80. Jelentés. Baja, 1949. febr. 16.

⁷⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9556. 159. Jelentés. Baja, 1949. máj. 10.

⁷⁷ ÁBTL 3.1.5. O-9556. 163. Jelentés. Baja, 1949. jún. 28.

⁷⁸ Kiss Imrét, a lengyelkápolnai MKP-szervezet volt párttitkárát 1950. január 3-án éjszaka egy tanyasi italozás után megölték. Habár a helyi szervek és pártvezetők a valóságnak megfelelően köztörvényes bűncselekménynek tekintették az esetet, az ÁVH és az MDP országos vezetése meglátta az ebben rejlő propagandalehetőséget és Kiss meggyilkolását a kulákok és a JKP vezetői elleni gyűlölet felszítására próbálták felhasználni, a gyilkosokat egy jugoszláv utasításra létrehozott, illegális, demokrácia- és kulákellenes szervezkedés tagjaiként állították be. A rögtönítélő bíróság 1950. február 2-án hozott ítéletében a fővádoltak közül Bodó Istvánt és két társát halálra ítélte, ketten életfogytiglani börtönbüntetést kaptak, az Ördögh Imrére kirótt halálbüntetést az Elnöki Tanács később életfogytiglani börtönbüntetésre változtatta. A Szegedi Népbíróság különtanácsa a további tizenegy vádlottat kettőtől tíz évig terjedő fegyházra vagy kényszmunkára ítélte. – *Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között.* Bács-Kiskun megye múltjából 17. (2001) 1. sz. 253–257.

határzónába a bajai háromszög szinte teljesen beletartozott, így ott július 1-től csak különleges igazolvánnyal lehetett lenni. A lakosokat állandó tartózkodásra jogosító igazolvánnyal látták el, az ott élő „osztályidegen”, „ellenséges társadalmi csoportokhoz tartozóként” megbélyegzetteket pedig ki kellett telepíteni, beleértve a kettősbirtokosokat, a Délvidékről 1945 után áttelepülteket, a délszláv származásúakat, a délszláv tanítókat, a görögkeleti papokat és a Jugoszláviában rokoni vagy baráti kapcsolatokkal rendelkezőket. Ezen túlmenően április 12-én arról is rendelkeztek, hogy az MDDSZ „helyi szervezeteinek működését a jugoszláv határ mentén fekvő vármegyékben határozat nélkül el kell sorvasztani”, és „erősíteni kell a mezőgazdaság szocialista szektorát”. Június 28-án, napra pontosan két évvel a Tájékoztató Iroda bukaresti határozatát követően a Titkárság a határmenti járási bizottságok működésével összefüggésben fő célként jelölte meg a délszláv nemzeti egység megbontását, a „dolgozó parasztok” szembefordítását a „kulákokkal és a Tito-banda egyéb helyi ügynökeivel”.⁷⁹

A legveszélyesebbnek ítélt 2446 személy kitelepítését a déli határsávból már június 22-én elrendelték. Az intézkedések a Bács-Kiskun megyei Hercegszántón kezdődtek meg. Ezt követően 1951. november 21-ről 22-re virradó éjjel, majd 1951. december 19-én volt újabb kitelepítési hullám. 1950 és 1952 között összesen 3456 fő 16 év feletti személyt (más adatok szerint megközelítőleg 4 ezer főt) telepítettek ki a határsávból, közülük 510 főt Bács-Kiskun megyéből.⁸⁰ Habár ez a délszlávok nagy tömegeit végül nem érintette, azonban az ezzel kapcsolatos korábbi félelmek felerősítésére kiválóan alkalmasnak bizonyult. Főleg, hogy négy-öt év távlatából a németek kitelepítésének emléke még elevenen élt körükben. A délszláv kitelepítettek pontos létszámáról nem rendelkezünk adatokkal, arról a jugoszláv hivatalok is csak közelítő becsléssel bírnak. Egy 1952 júliusában készült jelentés szerint a bajai háromszög területéről többek között Bajáról, Bácsalmásról, Csikériáról, Katymárról és Vaskútról telepítettek ki délszlávokat.⁸¹ Egy a kisebbség 1945–1956 közti történetéről készített elemzés szerint Garáról, Katymárról, Hercegszántóról és a Bácsalmási járás falvaiból összesen mintegy 100 családot költöztettek ki.⁸² Itteni becslések szerint a Magyarországon élő

⁷⁹ MNL OL M-KS 276-54 Magyar Dolgozók Pártja központi szervei, Titkárság (1948–1956) (a továbbiakban: M-KS 276-54), 82. ó. e. Jegyzőkönyv. Bp., 1950. jan. 18.; uo. 94. ó. e. Jegyzőkönyv. Bp., 1950. ápr. 12.; uo. 106. ó. e. Jegyzőkönyv. Bp., 1950. jún. 28.

⁸⁰ *Orgoványnyi I.*: A déli határsáv i. m. 256–264. Jelentős kitelepítések történtek a Rába-vidéken élő szlovének köréből is. – *Kovács Attila*: A magyarországi szlovének a magyar–jugoszláv kapcsolatok tükrében, 1945–1956. In: Magyarország és a Balkán a XX. században. Tanulmányok. Szerk. A. Sajti Enikő. Szeged 2011. 76.

⁸¹ AJ 507 CK SKJ IX 75/II-66. Deportacije u Madjarskoj, 1952. júl.

⁸² AJ 507 CK SKJ XVIII-K.13/18. Jugoslovenska nacionalna manjina u Madjarskoj, 1958. 59.

délszlávok közül mintegy 5 ezer főt tartóztattak le, közülük 60-at el is ítélték, és további 2200 főt deportáltak.⁸³

A délszlávok körében folyó politikai munkáról szóló jelentés megvitatását követően az MDP Titkársága 1951. február 14-én arról határozott, hogy az ÁVH-val együttműködve néhány olyan kémpert kell kreálni, amit a helyszínen vagy Budapesten nyilvános tárgyaláson rendeznének meg.⁸⁴ A bajai háromszögben élő délszlávok koholt vádak alapján történő elítélésére azonban már ezt megelőzően is sort kerítettek, a perek különösen a második világháború végén a jugoszláv hadseregben partizánként szolgálók, az MDDSZ helyi funkcionáriusai és a délszláv tanítók ellen irányultak. Kovacsics Mátyás bajaszentistváni tanítót kémkedés vádjával 1949 októberében 8 év fegyházbüntetésre ítélték, perében további három személy, Kovacsics István, Termák József és Kirsner Ferenc 4 és 10 év közötti fegyházbüntetést kapott.⁸⁵ A Garán, Katymáron, majd Szemelyen (Baranya megye) tanító Majstrovics Istvánt hírszerzés, brossúra terjesztés és tiltott fegyvertartás vádjával 1950-ben 4 év börtönbüntetéssel sújtották.⁸⁶ 1950 áprilisában internálták a magát 1944–1946 között exponáló Karagity Antunt, majd a Kistarcsán 1953. október 2-án megtartott zárt tárgyaláson hazaárulás büntetében 12 év börtönre ítélték.⁸⁷ Az elsőfokon eljáró szegedi megyei bíróság 1950. augusztus 21-i tárgyalásán hírszerzés, külföldi propagandaanyag terjesztése és fegyverrejtegetés büntetében kilenc 25 és 50 év közötti katymári délszláv nemzetiségű lakosra szabott ki 2 év 6 hónaptól 6 évig terjedő kényszermunkát vagy börtönbüntetést. A büntetés mértékét a Legfelsőbb Bíróság december 19-én megtartott zárt tárgyalásán hol csökkentette, hol emelte, de minden esetben fegyházbüntetésre súlyosbította. A szóban forgó férfiak szinte valamennyien partizánként harcoltak a jugoszláv hadseregben, és tagjai voltak az MKP-nak és az MDDSZ-nek: Ispánovity János az MKP bajai titkára, Vujevics József az MSZAF helyi titkára, Kubatov Szaniszló pedig a Front községi alelnöke, majd az MDDSZ helyi elnöke volt.⁸⁸

A már említett 1958-as jugoszláv jelentés összesen 37, a bajai háromszögből származó, 1948-at követően deportált vagy bíróság elé állított kisebbségi vezetőt nevezett meg név szerint. Közülük a hercegszántói Gyurics Brankó, az MDDSZ KV tagja

⁸³ Uo. 60.

⁸⁴ MNL OL M-KS 276-54-131. 6. e. Jegyzőkönyv. Bp., 1951. febr. 14.

⁸⁵ ÁBTL 3.1.9. Vizsgálati dossziék (a továbbiakban 3.1.9.) V-77951. 118. Ítélet, 1949. okt. 28. Kirsner Ferenc büntetését a Népbíróságok Országos Tanácsa 1950 februárjában 7 évre mérsékelte. – ÁBTL 3.1.9. V-77951. 119. Ítélet. Bp., 1950. febr. 15.

⁸⁶ ÁBTL 3.1.9. V-55356. 53. Jelentés. Pécs, 1951. ápr. 5.; uo. 56. Távirat. Pécs, 1950. ápr. 4.

⁸⁷ ÁBTL 3.1.9. V-3386. 94–95. Ítélet. Kistarcsa, 1953. okt. 2.

⁸⁸ *Vukman Péter: A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok hatása a magyarországi délszláv és a jugoszláviai magyar kisebbség helyzetére (1945–1953)*. In: *A jugoszláviai magyarok eszme- és politikorténete 1945–1989*. Szerk. Losoncz Márk – Rác Krisztina. Bp. 2019. 152–153.

több mint 4 évet töltött internálótáborban másfél éves börtönbüntetésének megkezdése előtt; a szintén hercegszántói Gálics Ljubinkót, az MDDSZ helyi szervezetének vezetőségi tagját 6 év börtönre, a bácsalmási Pijukovics Gábort, az MDDSZ KV tagját 8 év börtönre, a garai Vujics Pált, az MDDSZ KV alelnökét 9 év börtönbüntetésre ítélték. A szintén garai Tomics Mátét már 1948 júliusában őrizetbe vették, és egészen 1955-ig internálótáborban tartották. Az elszenvedett kínzások és bántalmazások következtében elmeháborodottként szabadult 1956-ban.⁸⁹

Az 1948-ban alkalmazásban lévő mintegy 50 délszláv nemzetiségi tanító közül több mint 20 személyt internáltak vagy ítélték börtönbüntetésre. A bajai háromszögből a már említett Kovacsics Mátyáson túl a bácsalmási Rockov Milos 8 év 6 hónap, a csávolyi Dacsin Danica 2 év, a garai Babics Lázó 10 év börtönbüntetést kapott, a hercegszántói Filakovics Márkot pedig internálták.⁹⁰ A megfélemlítések miatt további délszláv tanítók hagyták ott a pályát, vagy menekültek Jugoszláviába, a szülők pedig tartva attól, hogy „titóistának” bélyegzik meg őket, gyerekeiket nem merték anyanyelven tanító iskolákba íratni. Így Bácsalmáson, Felsőszentivánon, Csávolyon és Katymáron is megszűnt a nemzetiségi iskola, vagy minimális létszámra apadt a tanulók száma – miközben az ország más vidékein (nem függetlenül attól, hogy a kormányzat a kisebbségekkel való foglalkozást teljesen a kulturális kérdésekre redukálta) újabb iskolákat is nyitottak.⁹¹

A titóizmus vádjával történő kollektív megbélyegzésen, a kitepítéstől és az ezzel járó teljes egzisztenciális ellehetetlenítéstől való rettegésen túl a felerősödő kollektivizálási kampányok is elemi erővel hatottak a bajai háromszögben élő délszlávok életére, felerősítve félelmeiket, fokozva passzivitásukat. A hatalom számára a kollektivizálás felgyorsítása a délszlávok körében azért is bírhatott különös jelentőséggel, mert ezzel azt is demonstrálhatták, hogy szilárdan felsorakoznak Rákosi mellett, és elutasítják Tito és a JKP politikáját. (Különösen, hogy Jugoszláviában az 1950-es évek elejétől lehetővé vált a kilépés a téeszekből.) Ha tisztán a délszlávok körében alakított termelőszövetkezeti csoportokat nézzük, úgy tűnik, hogy 1951–1952-re nagyrészt sikerrel jártak: Vaskúton, Katymáron, Garán, Hercegszántón, Bácsalmáson, Csikérián, Bácszentgyörgyön alakultak olyan termelőszövetkezetek, ahol a belépők 70–80%-ban délszlávok voltak.⁹² Más, délszlávok lakta megyékben különösen

⁸⁹ AJ 507 CK SKJ XVIII-K.13/18. Jugoslovenska nacionalna manjina u Madjarskoj, 1958. 115.

⁹⁰ Uo. 118.

⁹¹ AJ 507 CK SKJ XVIII-K.13/13. 17. Izveštaj, 1957. dec. 11. Annak, hogy a szülők magyar iskolába iratták gyermekeiket, más okai is voltak. Döntésükbe belejátszott, hogy a magyar iskolák általában jobban felszereltek voltak és sokan nem is ismerték kellően az irodalmi nyelvüket.

⁹² MNL BKVL XXXV. 38. MDP Bajai járási bizottságának iratai, 80. d. 1. cs. 3. ő. e. Jegyzőkönyv. Baja, 1951. máj. 24. 3.; uo. 4. ő. e. Jelentés a délszlávok között végzett politikai munkáról. Baja, 1951. aug. 1.; uo. 4. ő. e. Jelentés a délszlávok körében végzett politikai munkáról. Baja, 1951. szept. 12.;

1950 nyara és 1951 tavasza között erősödött a téeszalaptási „láz”: Zala megye valamennyi délszláv községében már 1950 augusztusában termelőszövetkezeti csoport alakult,⁹³ Baranya megye 26 délszláv községéből 17-ben működött termelőszövetkezet 1951 márciusában, Csongrád megye három délszlávok lakta falvában (Szőreg, Deszk, Újszentiván) pedig a szerbek teljes létszámmal beléptek a téeszbe, s a falvak úgynevezett „termelőszövetkezeti községgé” alakultak.⁹⁴ Tóth Ágnes mutatott rá arra, hogy a nemzetiségek saját termelőszövetkezeteinek létrehozásától a hatalom azt várta, hogy így könnyebben belépésre tudja ösztönözni az adott nemzetiség tagjait.⁹⁵ Úgy vélem, mintegy járulékos haszónként ezáltal könnyebben ellenőrizhetővé is válhattak, ahogyan azt a katymári Alkotmány Termelőszövetkezetre nyitott állambiztonsági objektumdosszié is mutatja. Az 1951-ben alakult termelőszövetkezet azért érdemelte ki az ÁVH figyelmét, mert tagjai között döntően délszláv és Jugoszláviából elűzött, áttelepült, úgynevezett „jugoszlávkolónia-tagok” voltak.⁹⁶

Habár 1950-től kezdődően az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályára beérkező megyei jelentések rendre javulásról számoltak be a párt, a rend- és államvédelmi szervek és a délszláv kisebbség kapcsolatában, a sikerpropaganda harsogása mellett néha a jelentések készítői is kénytelenek voltak elismerni, hogy a délszlávok továbbra is félnek, passzívak, nem szívesen beszélnek Jugoszláviáról, nem foglalnak állást a magyar–jugoszláv viszonyról. Mindezt a bajai háromszög falvaira nyitott államvédelmi objektív dossziékban megőrződött jelentések is alátámasztják. Elegendőnek érzem itt annak a katymári parasztasszonynak a szavait idézni, aki az MDP helyszínen vizsgálódó tagjának már-már kétségbeesve fogalmazta meg problémájukat: „Mit akarnak még tőlünk, előljárunk a termelésben, békekölcsönjegyzésben, tanácsválasztásban, a begyűjtésben és belépünk a tsz-be is, és még mit tegyünk? Megbeszéltük, hogy felmegyünk Rákosi elvtárshoz és kérni fogjuk, hogy ha nem vagyunk megbízhatóak, akkor tegyenek át a határon vagy teremtsenek nyugalmat a mi számunkra.”⁹⁷

MNL BKVL XXXV. 39. MDP Bácsalmási járási bizottságainak iratai, 88. d. 1. cs. 4. ő. e. Jegyzőkönyv, 1951. jún. 7. 6.; uo. 6. ő. e. Jelentés a délszlávok körében végzett politikai munkáról. Bácsalmás, 1952. máj. 21. 1.

⁹³ MNL OL M-KS 276-89 Magyar Dolgozók Pártja központi szervei, Agitációs és Propaganda Osztály (1950–1956) (a továbbiakban: M-KS 276-89), 186. ő. e. 32–33. Az MDP Zala megyei Pártbizottság az MDP KV Agit. prop. osztályának. Zalaegerszeg, 1950. aug. 24.

⁹⁴ MNL OL M-KS 276-89-186. ő. e. 73–74. Az MDP Baranya megyei Bizottsága az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának. Pécs, 1951. márc. 24.; uo. 186. ő. e. 79. Az MDP Csongrád megyei Bizottsága az MDP KV Agit. prop. osztályának. Hódmezővásárhely, 1951. márc. 30.

⁹⁵ Tóth Ágnes: Németség Magyarországon 1950–1970. Bp. 2020. 258.

⁹⁶ A katymári Alkotmány termelőszövetkezetre lásd ÁBTL 3.1.5. O-8733.

⁹⁷ MNL OL M-KS 276-89-186. ő. e. 4. Feljegyzés, 1950. júl. 29.

A „normalizálódás” évei (1953–1956)

A szovjet–jugoszláv konfliktus éveiben Jugoszlávia a legcsekélyebb érdekérvényesítő erővel sem rendelkezett, mindössze jegyzékekben tiltakozhatott a bajai háromszögben (és tágabban vizsgálva a Magyarországon élő) délszláv kisebbséget ért jogsértések miatt. Érdemben Sztálin halálát (1953. március 5.) követően, a szovjet–jugoszláv és ennek folyamányaként a magyar–jugoszláv viszony normalizálódásakor hallathatta újból a hangját. A kétoldalú kapcsolatok azonban nem tértek vissza könnyen a rendes kerékvágásba, főleg azért, mert Tito különösen neheztelt Rákosira, amiért az élen járt a Jugoszlávia elleni kampányban.

A közeledés az államközi kapcsolatok terén a kölcsönös követcsereivel indult meg, és összefüggött Nagy Imre miniszterelnökké történő kinevezésével (1953. július 4-én). Első látható eredményeit a határincidensek és a határral összefüggő egyéb kérdések terén érte el. A kérdéskör mihamarabbi rendezése valójában inkább a jugoszlávok érdekében állt, amit az is jelez, hogy mind a határincidensek rendezése, mind a határjelek felújítása kapcsán déli szomszédunk lépett fel kezdeményezőként. Az 1953. augusztus 5-én Baján megkezdett tárgyalások eredményeként augusztus 28-án Zomborban egyezményt írtak alá a határincidensek rendezéséről, és 1954. január 20-án Szabadkán írásbeli egyezséget kötöttek a határjelek felújításáról. Habár ezt követően is sor került némi előrelépésre (például a kulturális együttműködés terén), az érdemi közeledést három tényező komolyan hátráltatta: a Rajk-per felülvizsgálatának elhúzódása, a rendezetlen kölcsönös pénzügyi igények és a magyarországi délszláv kisebbség helyzete.⁹⁸ Az internálás megszüntetése (1034/1953. M.T. rendelet, 1953. július 26.) a bajai háromszögből kitelepített délszlávok (és magyarok) körében a hazatérés reményét hozta el. A két évnél rövidebb büntetésre ítélt politikai rabok részesülhettek amnesztiában, de a rendőri felügyelet és a kiutasítás intézménye továbbra is fennmaradt; a korábbi lakhelyükön fokozottan veszélyesnek minősített személyeket pedig kitiltották eredeti lakóhelyükről. A Belügyminisztérium rendelete alapján a határövezetbe csak letelepedési engedély birtokában költözhetnek vissza, de az utasítás értelmében az engedélyt csak a legkivételesebb esetekben (öregkor, munkaképtelenség) állíthatták ki.⁹⁹

⁹⁸ A magyar–jugoszláv normalizálódásra lásd *Marelyin Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István: A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok a diplomáciai levelezés tükrében. Múltunk 46. (2001) 1. sz. 233–284.; A. Sz. Sztikalín: A szovjet–jugoszláv közeledés és a magyar belpolitikai helyzet (1954–1956 nyara). Múltunk 48. (2003) 1. sz. 208–234.; Baráth Magdolna: A „történelmi kibékülés” Jugoszláviával. In: Tanulmánykötet A. Sajti Enikő születésnapjára. Szerk. J. Nagy László – Varga Beáta – Ferwagner Péter Ákos. Szeged 2009. 88–91.; Vukman P.: „Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen” i. m. 173–198.*

⁹⁹ *Orgoványi I.: A déli határsáv* i. m. 278–279.

A magyarországi délszláv kisebbség helyzetével az MDP csak 1955–1956 fordulóján kezdett érdemben foglalkozni. A Tudományos és Kulturális Osztályon ekkor készült előterjesztés elismerte, hogy a nemzetiségekkel foglalkozó pártmunka az egyik legelhanyagoltabb területnek számított. A dokumentum szerint a délszlávok politikai magatartását nagyban befolyásolta a két ország 1948 után megromlott viszonya, az, hogy a vegyesen lakott vidékeken a magyarok bizalmatlanok velük szemben, és még mindig kollektíve titóistaként bélyegzik meg a kisebbséget. A nemzetiségi szövetségek (közte az MDDSZ) helyi szerveinek elsorvasztásával a szövetségeknek nincs kielégítő kapcsolatuk a kisebbségekkel, tevékenységük kizárólag a kulturális munkára korlátozódik, lényegében a Népművelődési Minisztériumhoz tartozó állami kulturális hivatalokká váltak. Emellett továbbra is számos probléma állt fenn a nemzetiségi oktatás terén: a magyar és a nemzetiségi iskolák közti színvonalkülönbség miatt sok szülő magyar iskolába íratta gyermekét (mint például Csávolyon, Felsőszentivánon és Katymáron), de a beszélt és az irodalmi nemzeti nyelv közti eltérés is nehezítette a nemzetiségi iskolák látogatását. (Az előterjesztés nem említette ugyanakkor a korábbi években tapasztalt megbélyegzéstől való félelmet.) Kimutatásuk szerint az ország 382 nemzetiségi intézményéből 89 volt délszláv (1. táblázat).¹⁰⁰

1. táblázat Kimutatás a hazai nemzetiségi intézményekről

intézmény	délszláv	német	román	szlovák	összesen
óvoda	18	8	5	18	49
anyanyelvű általános iskola	20	2	11	5	38
nyelvoktató általános iskola	45	100	11	119	275
általános iskolai diákotthon	2	-	1	4	7
általános gimnázium	1	-	1	1	3
tanítóképző	1	-	1	1	3
középiskolai diákotthon	1	-	1	2	4
főiskolai tanszék	1	-	1	1	3
<i>összesen</i>	89	110	32	151	382

Forrás: MNL OL M-KS 276-91 Magyar Dolgozók Pártja központi szervei, Tudományos és Kulturális Osztály (1953–1956), 226. ő. e. Előterjesztés a Magyarországon élő nemzetiségek között folyó politikai, oktatási és kulturális munkáról, d. n. 28.

¹⁰⁰ MNL OL M-KS 276-91 Magyar Dolgozók Pártja központi szervei, Tudományos és Kulturális Osztály (1953–1956), 226. ő. e. Előterjesztés a Magyarországon élő nemzetiségek között folyó politikai, oktatási és kulturális munkáról, d. n.

A kisebbségi iskolák és az azokban tanuló délszláv diákok számáról a jugoszláv illetékes hivatalok is megközelítőleg hasonló adatokkal rendelkeztek. Az 1955/1956-os tanévben a 65 általános iskolából mindössze 15 volt a bajai háromszögben: anyanyelvű iskola Katymáron, Bácsalmáson, Felsőszentivánon, Csávolyon, Garán, Vaskúton és Hercegszántón (ez utóbbit látogatta a legtöbb, 105 diák), nyelvoktató iskola Csikérián, Katymáron, Bácsalmáson, Bácsbokodon, Felsőszentivánon, Bajaszentistvánon, Vaskúton és Dusnokon. Egyetlen iskola sem működött viszont Baján, miközben jugoszláv vélemény szerint továbbra is több ezer délszláv lakott a városban.¹⁰¹

Az MDP PB 1956. május 4-én, a KV május 21-én foglalkozott a magyarországi nemzeti kisebbségek közti politikai, oktatási és kulturális munkával, és elismerte, a kitelepítések és a vagyonelkobzások még mindig éreztetik hatásukat, a délszlávok politikai magatartását befolyásolta a Jugoszláviával megromlott viszony, de vállveregetően nyugtázták azt is, hogy a normalizálódás „igen jó hatással” van rájuk. A PB elismerte, hogy jobban kell foglalkozni a német és a délszláv ajkú kisebbséggel, és a jelentős számú nemzetiségi lakossal bíró községekben, ha azt a lakosság kéri, feltétlenül szükséges az anyanyelven történő iskolai oktatás biztosítása (megfelelő számú jelentkező esetén ugyanezt a vegyes lakosságú községekben is biztosítani kell), és jelöltként számarányuknak megfelelően kell szerepelniük az országgyűlési választásokon. A kisebbségi szövetségek jelöltállítását ugyanakkor elvetették.¹⁰²

Az MDP Központi Vezetősége már ezt megelőzően, április 6-án értesítette az illetékes megyei pártvezetőket arról, hogy a magyar–jugoszláv viszony javulása miatt március 12-én megszüntették a déli határövezetet. A Politikai Bizottság augusztus 24-én foglalkozott az ezzel kapcsolatos vagyonjogi intézkedésekkel, és arról döntött, hogy a kitelepítettek visszaköltözhetnek korábbi lakóhelyükre, új egzisztenciájuk megteremtéséhez családonként maximum 5 ezer forint segélyben részesülhetnek, és visszakaphatják a törvénytelenül államosított lakóingatlanjait.¹⁰³

¹⁰¹ AJ 507 CK SKJ XVIII-K.13/13. Izveštaj, 1957. dec. 11.; uo. XVIII-K.13/18. Jugoslovenska nacionalna manjina u Madjarskoj, 1958. 73.

¹⁰² MNL OL M-KS 276-53 Magyar Dolgozók Pártja központi szervei, Politikai Bizottság, 284. ő. e. Jegyzőkönyv. Bp., 1956. máj. 4. A KV határozatát lásd A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzeti kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Szerk. Balogh Sándor. Bp. 2002. 682–685.

¹⁰³ *Orgoványi I.*: A déli határsáv i. m. 280–281. A jugoszlávok egyébként később is kevesellték a segély összegét, különösen, mert a koncepciós perekben 1952-ben elítélt hat kominformista emigráns rehabilitálásáért követően 100–150 ezer Ft-ot (valójában személyenként 40–60 ezer Ft közti összeget) kapott. – AJ 507 CK SKJ XVIII-K.13/13. Izveštaj o južnoslovenskoj nacionalnoj manjini u Madjarskoj, 1958. 41.

Ezt megelőzően (és ezt követően is) a kitelepítettek hazatérésének és rehabilitálásának elhúzódsát mind az érintettek, mind a jugoszláv kormány többször is szóvá tették. A jugoszláv követség 1956. június 23-án emlékeztetőben tételesen felsorolva hívta fel a figyelmet arra a problémára, hogy információik szerint még mindig hét délszláv kisebbségi személy raboskodik a börtönökben, köztük a demokráciaellenes tevékenységért 1950. szeptember 18-án 8 év börtönre ítélt bácsalmási Pijukovics Gábor és az 1950. július 25-én 10 évre ítélt Benda József. Felróták azt is, hogy az 5 év után szabadult, és Bácsalmásra hazatért Vujics Sándorral utólag, a börtönben eltöltött évek idejére is meg akarták fizettetni az adót; a Hercegszántóról családjukkal együtt deportált Filakovity Martin, Patarsics Zsivkó és Gorjanác Ádám továbbra sem térhetett haza; a 6 évet börtönben töltő Babity Alajos garai tanító szabadulását követően, méltatlanul, a helyi termelőszövetkezetben kényszerült tejet árulni.¹⁰⁴

A Bajai Járási Tanács augusztus 19–20-án munkás-paraszt találkozót szervezett Baján, s a rendezvényre Matéc Jánost, az MDDSZ 1952-ben megválasztott főtitkárát és a jugoszláv követség katonai és kulturális attaséját is meghívták. A megjelent diplomaták szigorúan bírálták az MDDSZ-t és a *Naše novine* kisebbségi lapot, majd demonstratív jelleggel, a szervezők előzetes tudta nélkül Garára hajtottak, ahol a nemrég hazatért 49 kitelepített (internált, bebörtönzött) délszláv partizánnak szerveztek találkozót.¹⁰⁵ 1956. szeptember 21-én pedig 35 délszláv kisebbségi írta alá azt az MDP Központi Vezetőségének címzett levelet, amelyben az eredmények elismerésén túl (a bizalmatlanság és az alaptalan vádaskodás légkörének megszűnése, az internálások, börtönbüntetések megszüntetése) követelték, hivatalból indítsák meg a délszláv tanítók rehabilitálását, azt ne egyénileg kelljen kezdeményezniük, s hogy az MDDSZ pedig valódi tömegszervezetként működjön.¹⁰⁶

Annak, hogy az MDDSZ nem tudja megfelelően ellátni feladatát, Matéc János főtitkár pedig politikai és szakmai felkészültsége miatt alkalmatlan a szövetség vezetésére, az MDP-ben is tudatában voltak.¹⁰⁷ A KV Külügyi Osztályán szeptember 1-jén készült feljegyzésben ugyan úgy vélték, a kisebbségi szövetségek léte tulajdonképpen szemben áll a marxizmus-leninizmus osztályalapú tanításával, az MDDSZ feloszlátása azonban az adott helyzetben súlyos politikai károkat

¹⁰⁴ MNL OL M-KS 276-65-207. ő. e. 459–362. Emlékeztető. Bp., 1956. jún. 23.

¹⁰⁵ MNL OL M-KS 276-66 Magyar Dolgozók Pártja központi szervei, Gerő Ernő titkári iratai (1948–1956) (a továbbiakban: M-KS 276-66), 40. ő. e. 13. Feljegyzés. Bp., 1956. aug. 24.

¹⁰⁶ MNL OL M-KS 276-71 Magyar Dolgozók Pártja központi szervei, Vég Béla titkári iratai (1952–1956) (a továbbiakban: M-KS 276-71), 29. ő. e. 457. Az MDP Központi Vezetőségének. Bp., 1956. szept. 21.

¹⁰⁷ MNL OL M-KS 276-66-40. ő. e. 17. Feljegyzésrészlet a délszláv szövetség munkájáról, d. n.; uo. 40. ő. e. 22. Feljegyzés. Bp., 1956. aug. 24.

okozna.¹⁰⁸ Kovács Péter, az Oktatási Minisztérium nemzetiségi osztályának vezetője október 8-án írt jelentésében elismerte, hogy a délszláv pedagógusok rehabilitálását rendkívül hosszas tárgyalás, többszöri sürgetés, a KV-vel való egyeztetés előzte meg. Súlyos problémának tartotta, hogy a kieső időszak szolgálati évekre való beszámítását nem szabályozták egységesen. Tudomása szerint tizenhárman kérték rehabilitálásukat, de ebből már csak egy ügy volt folyamatban, és úgy vélte, mindössze további egy-két tanítót rehabilitálhatnának még.¹⁰⁹ A pártvezetés ugyanakkor fontos eredményként hivatkozott arra, hogy 1956 őszére a délszláv kisebbség három országgyűlési képviselővel rendelkezett (Matécz János, Kaszapovics András, a kátoyi Új Élet Termelőszövetkezet elnöke és Paukovics Irén), négy településen volt tanácselnökük (például Dujmov Péter Hercegszántón), és két településen ők adták a községi párttitkárt (például Besir Miklós Katymáron).¹¹⁰

A nyitott kérdések rendezésére azonban nem sok idő maradt. Október 23-án Budapesten kitört a forradalom, amelynek leverése a magyar–jugoszláv állam- és pártközi kapcsolatokban is új helyzetet teremtett.

THE SOUTHERN SLAVS LIVING IN THE BAJA TRIANGLE AND CHANGING HUNGARIAN–YUGOSLAV RELATIONS (1944–1956)

By Péter Vukman

SUMMARY

The Southern Slav minority living in the area of the so-called Baja triangle occupied a special position in Hungarian–Yugoslav relations between 1944 and 1956. After the Second World War, they were used by the Yugoslav leadership as a tool to achieve its goals, especially in relation to the floating of the territorial issue, the educational opportunities of the inhabitants and the alleged offences committed against them. Yet the inhabitants of the Baja triangle also played a decisive role in the aspirations of the Southern Slavs in Hungary. After 1948, their privileged position was reversed: the community, stigmatised for Titoism, was denied the possibility of self-organisation, its local leaders were interned and imprisoned on trumped-up charges, and many were deported. After 1953, their rehabilitation was protracted, and the Hungarian Communist Party did not address their fate in any meaningful way until the turn of 1955–1956, while the Yugoslavs again used them as a tool, regarding the improvement of their situation as a precondition for normalisation.

¹⁰⁸ MNL OL M-KS 276-71-29. ő. e. 450. Feljegyzés. Bp., 1956. szept. 1.

¹⁰⁹ MNL OL XIX-J-1-k-(1945–1964)-Jugoszlávia-18/c sz.n./1956 (22. d.). Feljegyzés. Bp., 1956. okt. 8.

¹¹⁰ MNL OL XIX-J-1-k-(1945–1964)-Jugoszlávia-16/c sz.n./1956 (22. d.). Jelentés a magyarországi délszláv kisebbség helyzetéről, d. n.; MNL OL M-KS 276-66-40. ő. e. 19. Feljegyzésrészlet a tanácsai, párt és állami apparátusban alkalmazott délszláv dolgozókról, d. n.

Tóth Ágnes

KELETNÉMET–MAGYAR KULTURÁLIS KAPCSOLATOK (1949–1973)

Mind a magyar, mind a német történetírás adós a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) és Magyarország kapcsolatának a feltárásával. A két ország közötti kulturális és tudományos transzfer történetéről is csupán néhány részkérdést feldolgozó írás, illetve egy átfogó tanulmány áll rendelkezésre.¹ Ebben a tanulmányban arra vállalkozom, hogy a keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok első két évtizedének legfontosabb jellemzőit bemutassam. Ez az időszak nemcsak tartalmát, de a kapcsolatok dinamikáját tekintve is sokszínű volt. A feldolgozás kezdő időpontjaként értelemszerűen a diplomáciai kapcsolatok fölvetését választottam. A vizsgálat záróévét az indokolja, hogy az 1970-es évek elejére a két ország közötti kulturális kapcsolatok stabilizálódtak, sőt 1973-ban már a dinamizálódás egyértelmű jelei is megfigyelhetők. Ebben az évben hozták létre a Magyar–NDK Kormányközi Kulturális Együttműködési Bizottságot, és Kelet-Berlinben megnyitotta kapuit a Magyar Kultúra Háza is. A kétoldalú kulturális kapcsolatok tartalmi elemeinek és dinamikájának megértéséhez elengedhetetlenek tartottam az európai folyamatok és a két országban végbement belpolitikai változások rövid bemutatását is.

Az európai enyhülési folyamat hatása a szocialista országok közötti kulturális kapcsolatokra

A második világháború után az egyes európai államok mozgásterét, cselekvési szabadságát a két nagy katonai-politikai tömb egymásnak feszülése, a kialakult bipoláris világrend követelményeiből fakadó szövetségi kötelezettségek teljesítése határozta meg. Bár a két tömb antagonisztikus szembenállásán alapuló nemzetközi *status quo* egészen 1991-ig fennmaradt, a kelet-nyugati kapcsolatokban már 1953-tól megfigyelhető egy kényszerű kooperáció. Ezt tovább erősítette az 1950-es évek

¹ Lásd *Andreas Schmidt-Schweizer*: Die Kulturbeziehungen zwischen der Volksrepublik Ungarn und den beiden deutschen Staaten/A Magyar Népköztársaság és a két német állam közti kulturális kapcsolatok 1949–1989/90. Ahrensburg 2022; *Somogyi Dániel*: A Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság kulturális kapcsolatai (1949–1965). Szakdolgozat (ELTE), Bp. 2018; *Uő*: Keletnémet lektorátusok a Magyar Népköztársaság felsőoktatási intézményeiben (1958–1973). In: *Initium* 6. (2020) 2. sz. 86–111.; *Dániel Somogyi*: Der ungarische Schriftsteller Gyula Háy/Julius Hay im Spannungsfeld ostdeutsch-ungarischer Kulturbeziehungen in der Nachkriegszeit (1945–1956). In: "Im Übersetzen leben". Der Professor des Convivium am Eötvös-Collegium. Gedenkschrift mit Beiträgen der internationalen Gedenktagung zum 100. Geburtstag von Fritz Paepcke am 5.–8. Juni 2016 und Zeitdokumenten. Hrsg. Géza Horváth – Balázs Sára. Bp. 2018. 145–173.

végére bekövetkezett fegyverkezési patthelyzet, amely mind a Szovjetunió, mind az Amerikai Egyesült Államok, illetve az általuk irányított tömbök számára egyértelművé tette folyamatos egymásrautaltságukat és kényszerű együttműködésük szükségességét. A nyugati nagyhatalmaknak az 1956-os poznańi események, illetve a magyar forradalom és szabadságharc kapcsán tanúsított magatartása nyilvánvalóvá tette azt is, hogy az Egyesült Államok lemondott a kelet-közép-európai országok közvetlen támogatásáról. „Lényegében ekkortól kezdődött az 1980-as évek végéig alkalmazott úgynevezett fellazítási politika, amelynek célja a kelet-európai rendszerek »felpuhítása« volt, vagyis hogy a Nyugat gazdasági segélyek, kedvezmények, hitelek, kulturális és államközi kapcsolatok révén fejtsen ki politikai nyomást az adott állam vezetésére annak érdekében, hogy az lehetőleg minél liberálisabb belpolitikát, illetve a Szovjetuniótól minél függetlenebb külpolitikát folytasson. Mindez azonban már az európai *status quo* nem csupán *de facto*, hanem az 1970-es évek közepétől *de jure* elismerésének alapján történt.”²

A megváltozott európai viszonyok a Szovjetunió érdekszférájába tartozó kelet-közép-európai országokat is új kihívások elé állították. Bár továbbra is a Szovjetunió elvárásai szerint kellett cselekedniük, bizonyos területeken nagyobb mozgásterrel rendelkeztek. A kommunista vezetők számára ez lehetővé tette, hogy egy-egy probléma megoldása kapcsán az egyes országok eltérő történelmi fejlődését és helyzetét is figyelembe vegyék. Ennek következtében az 1960-as évek elejére a korábbiaknál egyértelműbben felszínre kerültek a szocialista szövetségi rendszeren belül a gazdasági, politikai és kulturális érdeklentétek, feszültségek.

Az európai folyamatok változásai és a szocialista tömbön belül kialakult új helyzet érezte hatását a szocialista országok kulturális kapcsolataiban is. Közvetlenül a háború utáni első évtizedben ezekben az országokban a politikai hatalom megszerzése, majd az új kommunista vezetés hatalmának megszilárdítása állt a középpontban. Külpolitikájukat pedig az adott tömbhöz tartozásuk elvárásai határozták meg. A kulturális kapcsolatok teljesen háttérbe szorultak. A szocialista országok ebben az időszakban a kapitalista országokkal nem, vagy elenyésző mértékű kulturális kapcsolatokat tartottak fent. Bár Magyarország sem zárta be a két világháború között Párizsban, Rómában és Bécsben megnyitott Collegium Hungaricumokat, a velük szemben támasztott elvárások gyökeresen megváltoztak. Alapfeladatuk a „szocialista építés” és a „szocialista kultúra” eredményeinek a nyugati társadalmak felé való közvetítése, továbbá ezen országok kulturális, tudományos tevékenységének a megfigyelése lett.

A háború utáni első évtizedben a szocialista országok egymás közötti kulturális kapcsolatai (is) jószerevével a Szovjetunióval e területen fenntartott együttműködésre

² *Békés Csaba*: Enyhülés és emancipáció. Bp. 2019. 147. Kiemelések az eredetiben.

korlátozódtak. Az egymás közötti érintkezéseiket inkább tájékozódó jellegű, mintsem valódi kapcsolatoknak nevezhetjük. Tartalmuk – a dokumentumok tanúsága szerint – többé-kevésbé kimerült az „egymás jobb megismerésére” való törekvés, a „proletár internacionalizmus”, a „népeink barátságának erősítése” hivatalos jelszavak ismételtetésében. Csupán az oktatás és a tudomány egyes területein jött létre néhány, a tapasztalatok kicserélésére korlátozódó együttműködés. A kapcsolatokat a centralizáltság és – a Szovjetunió kivételével – a merev reciprocitás jellemezte.³

Az 1956-os forradalom és szabadságharc után Magyarországnak az addig is alacsony intenzitású kulturális kapcsolatai átmenetileg tovább gyengültek. Szövetségei magatartását tartózkodás és gyanakvás jellemezte. Az ország e téren is meglévő elszigeteltségét némiképp oldotta a Szovjetunióval 1956 végén megkötött kulturális egyezmény. A következő években a többi szocialista országgal is sor került kulturális egyezmények megkötésére, vagy a korábban kötött, semmitmondó szerződések megújítására – immár azonban tényleges tartalommal.⁴ Ezek hatására megelénkültek a bilaterális kulturális kapcsolatok. A korábbiakhoz képest előrelépést jelentett, hogy a tartalmi, minőségi fejlesztésre, valamint a tényleges együttműködésre tevődött át a hangsúly. Az egyezményekben megfogalmazott általános célok elérésének konkrét lépéseit – könyvek, tankönyvek közös kiadása, együttműködés a tanszergyártásban, közös kutatási témák meghatározása, történelem vegyesbizottságok létrehozása – meghatározott időre szóló, általában kétéves kulturális munkatervekben rögzítették. A kapcsolattartás módjában 1962-től bizonyos decentralizáció figyelhető meg, sőt szórványosan megfogalmazódott a rugalmasabb együttműködési formák – intézmények közötti közvetlen kapcsolat, egyoldalú meghívások teljesítése, a fogadó ország kéréseinek figyelembevétele – iránti igény is. Ezek kialakítására azonban ekkor még nem kerülhetett sor. A kapcsolatokban továbbra is szigorú reciprocitás érvényesült.⁵

A kulturális kapcsolatok további élénkítését, dinamizálását a Szovjetunió is sürgette, ezért 1965-ben a szocialista országoknak azt javasolta, hogy azok a „néha bizonyos szempontból bonyolultabb, de más szempontból egyszerűbbé

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-A-33-a Kulturális Kapcsolatok Intézete. Általános iratok 1958–1980. (a továbbiakban: XIX-A-33-a) Elnöki-1971. évi értekezlet. (27. d.) Feljegyzés, 1970. jan. 24. Az 1960-as évek második felétől az európai szocialista országokban működő magyar külképviseletek kulturális munkatársainak és a kulturális intézetek igazgatóinak tartott rendszeres értekezleteken a külügyminisztérium, a Kulturális Kapcsolatok Intézete, valamint a Művelődési Minisztérium munkatársai ismertették az időszerű kultúrdiplomácia agendáit, ami jelzi a terület irányításának megosztottságát, dezorganizáltságát is. Ehhez kapcsolódóan lásd még MNL OL XIX-A-33-a-Elnöki-1971. évi értekezlet. (27. d.) Rosta Endre előadása, 1971. febr. 15.; uo. Barity Miklós előadása, 1971. febr. 18.

⁴ 1959: NDK, 1961: Csehszlovákia, 1963: Jugoszlávia, 1965: Bulgária. – MNL OL XIX-A-33-a-Elnöki-1971. évi értekezlet. (27. d.) Feljegyzés, 1970. jan. 24.

⁵ MNL OL XIX-A-33-a-Elnöki-1971. évi értekezlet. (27. d.) Feljegyzés, 1970. jan. 24.

váló körülmények között” vizsgálják felül a tudományos és kulturális kapcsolataikat.⁶ Ennek hatására az egyes országokon belül elkezdődött a kulturális, tudományos életre vonatkozó párthatározatoknak az új szovjet direktívához való igazítása. A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága (MSZMP PB) már a tavasz folyamán új kultúr- és tudománypolitikai koncepciót dolgozott ki, 1965. szeptember 14-i ülésén pedig elfogadta a szocialista országokkal folytatandó kulturális kapcsolatok irányelveit.⁷ Ez utóbbi szerint a mennyiségi mutatók helyett a kapcsolatok minőségi elmélyítésére kellett a hangsúlyt helyezni, és nagyobb teret kellett engedni az egyes országok kulturális különbségeinek.

A kulturális, tudományos együttműködések megújítása azonban nem volt zökkenőmentes a szocialista táboron belül. Ehhez az 1960-as évek elejétől az állami és a pártdelegációknak mindenekelőtt azokat a közös pontokat kellett megtalálniuk, amelyek az ideológiai, kultúrpolitikai kérdésekben fennálló nézeteltérések ellenére lehetővé tették a kétoldalú kapcsolatok bővítését és a „tőkés fellazítással szembeni” közös fellépést. Az ideológiai egység ekkorra már csak a szocializmus alapvető céljaira és a nemzetközi osztályharcban való egységes fellépés elveire korlátozódott.⁸

Magyarországnak Bulgáriával kapcsolatban az eltérő kulturális fejlettség, a bolgár művelődéspolitikában lényegesen nagyobb mértékben érvényesülő dogmatizmus, valamint a kapcsolatok abszolút centralizáltsága jelentett nehézséget. Jugoszláviával éppen fordítva: a jugoszláv öngazgatási modellből fakadó decentralizáltság és „a jugoszláv ideológia és kulturális politika egyes revizionista jellemvonásaival, esetenként burzsoá befolyásoltságával szemben a marxista-leninista álláspontunk” következetes érvényesítése okozott gondot.⁹ Ezért a Kulturális Kapcsolatok Intézete (KKI) taktikai megfontolásból az egyoldalú ideológiai-politikai akciók kezdeményezését szorgalmazta. Már csak azért is, mert ezek hatékonyságát a jugoszláv decentralizált struktúra még erősíthette is, minthogy szerkezetéből adódóan a magyar kultúra eredményei szélesebb társadalmi csoportokhoz tudtak

⁶ MNL OL XIX-A-33-a-Elnöki-1971. évi értekezlet. (27. d.) Rosta Endre előadása, 1971. febr. 15.

⁷ A napirendi pont előterjesztője Köpeczi Béla volt. A vitában Apró Antal, Ilku Pál, Szirmai József és Kádár János szolt hozzá, akik csupán kisebb tartalmi és stilisztikai változtatásokat javasoltak. – MNL OL M-KS-288-5 MSZMP Politikai Bizottság iratai (1956–1989), 374. ó. e. Az 1965. szeptember 14-i ülés jegyzőkönyve, 6. napirendi pont.

⁸ Rosta Endre az európai szocialista országokban tevékenykedő magyar kulturális diplomaták részére tartott értekezleten többször kihangsúlyozta, hogy „egyre komolyabb problémaként jelentkezik a szocialista országok ideológiai, kultúrpolitikai különbsége. [...] azok a magas rangú párt- és kormánytalálkozók, amelyek hozzájárultak, hogy a szocialista országok kulturális kapcsolatai fejlődnek, éppen azokból a megfontolásokból fakadtak, hogy a szocialista országok fokozottabb politikai együttműködése nehezen képzelhető el a kulturális, ideológiai együttműködés fejlesztése nélkül.” – MNL OL XIX-A-33-a-Elnöki-1971. évi értekezlet-1971. (27. d.) Rosta Endre előadása, 1971. febr. 15.

⁹ MNL OL XIX-A-33-a-Elnöki-Nagy Miklós-megb.-1970. (42. d.) Feljegyzés az elnökség részére, 1970. jan. 19.

eljutni. Romániával szemben nem először fogalmazódott meg a nacionalizmus, illetve a magyar kisebbségek kulturális igényeit figyelmen kívül hagyó, asszimiláló és a kulturális kapcsolatok elmélyítését akadályozó nemzetiségpolitika vádjá. A cseh-szlovák–magyar kulturális kapcsolatokat az 1968-as események után néhány évig némi tanácstalanság és kivárás jellemezte. Lengyelország kapcsán pedig a magyar fél elismerte ugyan, hogy „az ideológiai helyzet stabilizálódott”, de a nézeteltérések elvi jellegű tisztázását továbbra is kiemelt feladatnak tekintette.¹⁰

Ebben a helyzetben a fő célt, egyrészt a „szocialista országok egységének erősítését”, másrészt „hazánk megismertetését, a külföldi kulturális és tudományos termékek haladó és hasznos elemeinek átvételét” csak az eltérő helyzetek és az ebből fakadó törekvések tiszteletben tartásával lehetett elérni.¹¹ Ennek megfelelően a kétoldalú tárgyalásokon differenciált célokat fogalmaztak meg, azaz a tárgyalófelek már nem egymás meggyőzésére, bizonyos álláspontok kizárólagos elfogadtatására törekedtek, hanem annak tisztázásra, hogy kinek mire van igénye, és abból a másik fél mit tud (és akar) teljesíteni. Mindez az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején a szocialista országok kulturális kapcsolataiban a korábbiakhoz képest sokszínűbb, különböző mélységű és intenzitású, valamint decentralizáltabb együttműködési formákat eredményezett, amelyeket immár sok esetben ötéves munkatervekben rögzítettek. Különösen jelentős előrelépés történt a tudományos együttműködésekben, amit egyrészt a Magyar Tudományos Akadémia és a többi szocialista ország tudományos akadémiai közötti megállapodások, illetve a szaporodó intézményközi kapcsolatok is fémjeleztek.

A kezdetek: óvatos, bizalmatlan látszat-együttműködés (1949–1959)

Magyarország a Német Demokratikus Köztársaság megalakulását követően, 1949. október 19-én elismerte annak önálló államiségét, és a két ország fővárosában sor került a diplomáciai képviseltek felállítására is.¹² Néhány hónappal később, az NDK kormányküldöttségének magyarországi látogatásakor, 1950.

¹⁰ Uo.

¹¹ „Internacionalista elveinknek megfelelően törekedjünk egyetértésre és együttműködésre két- és többoldalú kulturális akcióinkban. A legélesebb meg hasonlások ellenére 14 szocialista országot tartunk számon, és amikor a szocialista országok közösségéről, akcióegységéről beszélünk a kulturális kapcsolatok terén [...], mind a 14 ország közösségének elérését tekintjük célnak, bármennyire távoli és nehezen megközelíthető ez. Ha nem sikerül mindegyikkel együtt haladni, haladjunk együtt azokkal, amelyek erre készek. Ehhez sok türelem és szívósság kell.” – MNL OL XIX-A-33-a-Elnöki-1971. évi értekezlet-1971. (27. d.) Rosta Endre előadása, 1971. febr. 15.

¹² A diplomáciai képviseltek 1953. december 5-én emelték nagyköveti rangra. – Főkonzulok, követelek és nagykövetelek 1945–1990. Szerk. Baráth Magdolna – Gecsenyi Lajos. Bp. 2015. 115.

június 24-én baráti együttműködési nyilatkozatot írtak alá, s ennek szellemében a következő napokban gazdasági, kulturális és műszaki-tudományos keretegyezményeket kötöttek.¹³

A kulturális együttműködésről szóló, mindössze 11 cikkelyből álló egyezmény valójában csak általános szándékokat fogalmazott meg. Úgymint: mindkét ország támogatja a tudományos, oktatási és kulturális területen dolgozók tapasztalatcseréjét, ezért lehetővé teszik a kölcsönösen ajánlott tudósok számára, hogy közgyűjteményeikben kutassanak, továbbá egymás rendelkezésére bocsátják oktatási és tanulmányos terveiket, módszereiket. Elősegítik az értékes és haladó művek lefordítását és kiadását, kulturális cikkek cseréjét, rádióegyezmény kötését, színdarabok, zeneművek, filmek, képzőművészeti alkotások bemutatását, művészek meghívását. Támogatják a tömeg-, valamint a művészeti szervezetek és az írószövetségek együttműködését. Kimondták, hogy különösen az üzemekben és a falun folyó kulturális tömegmunkára vonatkozó tapasztalatcserét fogják előmozdítani, és együttműködnek a fasiszta és imperialista ideológia elleni harcban.¹⁴

A következő években a párt-, a kormány- és a parlamenti küldöttségek kölcsönös látogatásai rendszeressé váltak, s bár lassan ugyan, de megkezdődött a keretegyezmények tartalommal való megtöltése is. A különböző – gazdasági, politikai, kulturális – területekhez kapcsolódó konkrét megegyezéseket azonban minden esetben hosszadalmas, bürokratikus tárgyalások előzték meg, a végrehajtást pedig rendszerint a német fél által támasztott újabb és újabb feltételek tovább nehezítették. Az éves munkatervekben megfogalmazott – egyébként is szerény – célkitűzések ezért rendre nem teljesültek. Egy-egy területen évente csupán néhány rendezvényt szerveztek: új filmek bemutatása, zenekarok föllépése, művészeti kiállítások szervezése, természettudományos eredmények kölcsönös ismertetése volt jellemző. A keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok kezdeti időszakából kiemelkedik az 1952-es év: tavasszal Magyarország több városában német filmheteket, ősszel pedig Budapesten és Berlinben német, illetve magyar kulturális heteket szerveztek.¹⁵

Ebben az időszakban az élet minden területét a politikai célok elérésének rendelték alá. A közép-kelet-európai szocialista országoknak – a Szovjetunió megkérdőjelezhetetlen vezető szerepe miatt – minden területen, így a bilaterális kulturális kapcsolatok alakításakor is a moszkvai elvárásokhoz kellett igazodniuk.

¹³ A kulturális egyezményt magyar részről Révai József, német részről Anton Ackermann, a tudományos-műszaki egyezményt Vas Zoltán, a pénzügyi egyezményt Olt Károly, az áruforgalmi egyezményt Szobek András írta alá. – MNL OL M-KS 276-54 Magyar Dolgozók Pártja Központi Szervei, Titkárság iratai (1948–1956), 105. ő. e.; MNL OL XIX-J-1-j Külügyminisztérium TÜK iratok, NDK (1945–1964) (a továbbiakban: XIX-J-1-j-NDK), 4. d., 4. b. tétel sz. n./1959.

¹⁴ *Schmidt-Schweizer, A.*: Die Kulturbeziehungen i. m. 145–147.

¹⁵ Uo. 105.

Az 1956-os forradalom után a keletnémet – magyar kapcsolatokban minden területen visszaesés következett be. Az NDK vezetése, hogy megakadályozza a német fiatalok és értelmiségiek szimpatizáns akcióinak kialakulását, a magyarországi eseményeket már 1956. október 25-én „ellenforradalmi elemek puccsának” minősítette, november elején pedig az elsők között gratulált Kádár Jánosnak, és jelentős segélyeket küldött a Vöröskereszt útján Magyarországra. Ezzel párhuzamosan az 1956. évi kiutazási könnyítéseket visszavonták, s az év végén ismét vízumkényszert vezettek be.¹⁶ A magyar értelmiség forradalomban való részvétele különösen kulturális területen tette bizalmatlanná és tartózkodóvá az NDK hivatalos szerveit. A kulturális cserekapcsolatokat ezért gyakorlatilag szüneteltették, a kiutazásokat korlátozták.¹⁷

A kapcsolatok normalizálódása 1958 tavaszán kezdődött meg. Münnich Ferenc vezetésével párt- és kormányküldöttség látogatott Kelet-Berlinbe, s új magyar nagykövetnek Rostás Istvánt nevezték ki.¹⁸ A kapcsolatokat azonban még évekig a hűvös távolságtartás jellemezte. A keletnémet diplomácia nem tartotta elég szilárdnak a magyar kommunista vezetők ideológiai elkötelezettségét, ezért minden, a rendszer működését szolgáló korrekciós lépést kritikával illetett, s féltékenyen figyelte – és persze nehezményezte – a kereskedelmi kapcsolatok kiépítését a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) és Magyarország között.

Ugyanakkor az NDK egyre nagyobb figyelmet fordított a magyarországi németekre, ami szorosan összefüggött a német pártvezetés által ebben az időszakban megfogalmazott „két német állam, két német nemzet” koncepciójával. Eszerint a két német állam eltérő politikai fejlődése egy idő után automatikusan két német nemzet kialakulását fogja eredményezni. Az NDK-nak érdeke volt tehát, hogy a kelet-közép-európai országokban élő német kisebbségek érdekében mint anyaország járjon el. Törekedett arra is, hogy ezt a pozíciót az NSZK-val szemben megerősítse, sőt, ahol erre lehetősége nyílt, ott kizárólagossá tegye. Felemás hozzáállását azonban jól tükrözi, hogy figyelemmel kísérte ugyan a magyarországi német kisebbség helyzetét, de kormányai viszonyulását a kérdéshez nem a közösség eszménye és a szolidaritás, hanem saját politikai érdekei

¹⁶ Horváth István – Németh István: És a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990). Bp. 1999. 115–119.; Hilfskomitees. In: Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 2015. <https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32815> (letöltés: 2024. júl. 9.).

¹⁷ Az NDK és Magyarország 1950–1960 közötti kapcsolataira vonatkozóan lásd MNL OL XIX-J-1-j-NDK 4. b tétel sz. n./1959., és Politisches Archiv des Auswärtiges Amts [Német Külügyi Levéltár] (a továbbiakban: PA AA) Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten [A Német Demokratikus Köztársaság Külügyminisztériumának iratai] (a továbbiakban: MfAA), A 9246. 1957 közepétől Lukács György és Háy Gyula munkásságának kritikai felülvizsgálatát is megkezdték.

¹⁸ Rostás István (1906–1989), szakképzettsége szabósegéd, nyelvismerete: német, francia, orosz, román. A berlini nagykövetséget 1957–1962 között vezette. – Főkonzulok, követek i. m. 249–250.

határozták meg. Így például a családegyesítési vagy a Tiszalökön fogva tartottak kiengedését szorgalmazó tárgyalásokon határozottan kiállt az érintettek mellett, de az NSZK-ba kitelepített és a Magyarországon maradt családtagok kapcsolat-tartását, vagy a rokonlátogatások könnyítését már nem támogatta.¹⁹ Ezt az igényt ugyanis a nyugatnémet fellazító politika részének tekintette, amivel kapcsolatban a magyar kormány és a német nemzetiség vezetőinek egyértelmű, elhatárolódó politikai állásfoglalását is elvárta.

Wild Frigyes, a Német Szövetség²⁰ vezetője 1956 második felétől rendszeresen konzultált az NDK budapesti nagykövetségének munkatársaival. Az 1956. október 2-ai megbeszélésen a főtítkárt tájékoztatta a röviddel korábban beiktatott új német nagykövetet, Rudolf Helmert²¹ a magyarországi németek helyzetéről. Wild őszintén beszélt a német kisebbség Szövetséggel szembeni bizalmatlanságról, a háború utáni állami repressziók hatásairól. A közösség tagjai nyilvánosan nem, csak családi körben mertek németül beszélni, nehézkes volt a szétszakított családok kapcsolattartása, a családegyesítésre évekig kellett várni, az elkobzott házak és földek visszaadására a kormány ígérete ellenére sem került sor. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a magyar állam vezetése elkötelezett a problémák megoldása iránt, azaz az ígéret szerint rövidesen megteremti a rendezés jogi feltételeit. Részletesen ismertette a Szövetség szervezeti felépítését, munkatársai számát, éves költségvetésének nagyságát és aktivitását is. A nagykövet elsősorban a házvisszaadások iránt érdeklődött, Wild pedig nagyobb mennyiségű német nyelvű irodalmat s politikai előadásait tartásához az NDK fejlődését bemutató anyagokat kért.²²

A főtítkárt az NDK nagykövetségének tájékoztatásától azt remélte – különösen miután nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar kormány nem váltja valóra a németek integrációjára vonatkozó ígéreteit –, hogy a magyarországi németiség problémáit a kétoldalú tárgyalások részévé teheti, azonban ebbéli reményében (is) csalódnia kellett. A keletnémet diplomácia a kulturális területhez kapcsolódó konkrét kérések (tanártoábbképzés, cserelátogatások, zenekarok hangszerrel való ellátása)

¹⁹ Ehhez kapcsolódóan bővebben lásd *Tóth Ágnes: Németek Magyarországon 1950–1970*. Bp. 2020. 85–130.

²⁰ A magyarországi németek országos szervezete 1955. október 1-jén Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége néven alakulhatott meg, majd 1956 szeptemberétől Német Dolgozók Demokratikus Szövetsége, 1969 áprilisától Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége néven működött tovább. A szövegben a Német Szövetség megnevezést használok.

²¹ Rudolf Helmer (1904–2007), szakképzettsége műszaki rajzoló. 1956–1959 között a Német Demokratikus Köztársaság budapesti nagykövete volt. – *Biographisches Handbuch der SBZ/DDR 1945–1990 I.* Abendroth – Lyr. Hrsg. Gabriele Baumgartner – Dieter Hebig. München 1996. 298.

²² PA AA MfAA A 9083, 64–66. Feljegyzés, 1956. okt. 2. 1958. március 14-én adták át a szakkönyveket. A német diplomatákkal való találkozáson Kovács Péter is részt vett, akitől a magyar felsőoktatás forradalom utáni helyzetéről érdeklődtek. Az osztályvezető pedig az NDK tanárképzéséről kért információkat. – PA AA MfAA A 9086, 142. Feljegyzés, 1958. jan. 18.

teljesítése iránt ugyan részben nyitott volt, de ennél tovább nem volt hajlandó menni.²³ Némi kritikát csak az oktatás kapcsán fogalmaztak meg. Egy berlini parlamenti delegáció 1958. februári magyarországi látogatásakor például a garai német tannyelvű általános iskolát és a pécsi Tanítóképző Főiskolát is fölkereste. Az iskolaigazgató följegyzése szerint a német küldöttség tagjai a következő véleményüknek adtak hangot: A „németiség politikai és gazdasági jogainak rendezése tekintetében a népi demokratikus országok közül Magyarország az utolsók között szerepel. Magyarországi élményeiről Dickmann elvtárs nekem mondotta, hogy a pécsi tanítóképzőben még nagyon sok a tennivaló, főleg a tanulók nyelvkészsége fejlesztése terén”.²⁴

A követség munkatársai rendszeresen látogatták azokat a megyéket, ahol német nemzetiségűek is éltek. A megyei vezetőkkel folytatott megbeszéléseken elsősorban a mezőgazdaság szocialista átszervezésének tapasztalatai, az adott régió ipari üzemeinek teljesítménye, a helyi pártbizottság tevékenysége, az egyháznak a kormány intézkedéseivel kapcsolatos reakciója került szóba. Minden esetben tájékoztak azonban arról is, hogy a német nemzetiség hogyan viszonyul a termelőszövetkezetek létrehozásához, s hogy mennyire aktív politikailag. A számukra valóban fontos problémákat azonban nem hozták szóba.²⁵

Az együttműködés kereteinek és tartalmának összehangolása (1960–1970)

A kulturális kapcsolatok elmélyítése érdekében 1959. december 19-én a Német Demokratikus Köztársaság és a Magyar Népköztársaság kormánya újabb kulturális és tudományos együttműködési egyezményt kötött.²⁶ Az Alexander Abusch kulturális és Benke Valéria művelődési miniszter által aláírt egyezmény szövege

²³ Magyar Béla, a gyöngyi kultúrház igazgatója közvetlenül Herbert Meisnerhez, a német nagykövetség kultúrattaséjához fordult a településen működő fúvószenekar hangszervásárlása ügyében. A kultúrattasé bár formálisan készséget mutatott, meglehetősen bürokratikus lehetőségeket vázolt föl a hangszervásárlásra. – MNL OL XXVIII-I-1 Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége iratai (1955–1995) (a továbbiakban: XXVIII-I-1). (34. d.) Magyar Béla levele Wild Frigyesnek, 1958. júl. 11.

²⁴ MNL OL XXVIII-I-1. (34. d.) Lovrity Sándor levele Wild Frigyesnek, 1958. febr. 5.

²⁵ Rudolf Helmer nagykövet 1959. március 3–4-én Baranya megyében tett látogatásáról a berlini külügyminisztériumba küldött beszámolójában sikerként értékelte a mezőgazdaság szocialista átszervezését. A német fél csak azt látta, amit látni akart, illetve amit vele láttattak. Eszerint a parasztek elégedettek a párt és a kormány politikájával, az ellenálló nagygazdák inkább elhagyták a falut, és az iparban kerestek munkát, a termelőszövetkezetek jól működnek, az ellenforradalom a szövetkezetek stabilitását nem érintette. Megelégedéssel szögezték le azt is, hogy a „német nemzeti kisebbség dolgozó parasztjai a szövetkezeti falvak és az új mezőgazdasági tsz-ek megalakításánál különösen jó aktivitást fejtenek ki”. A villányi Neuer Weg termelőszövetkezetben tett látogatásról is csupa pozitív tapasztalatot emeltek ki. – PA AA MfAA A 9143, 35. Feljegyzés, 1959. márc. 11.

²⁶ *Schmidt-Schweizer, A.*: Die Kulturbeziehungen i. m. 148–152.

már mellőzte az antifasiszta és antiimperialista retorikát, és a kapcsolatok tartalmi elemeire helyezte a hangsúlyt. E szerint a cél az intézményközi kapcsolatok elmélyítése, kutatók tudományos konferenciákon való találkozásainak elősegítése, tudományos és szépirodalmi munkák, folyóiratok fordítása, kiadása, cseréje, nyelvi lektorátusok működtetése, egyetemisták, aspiránsok, fő- és szakiskolákban tanulók cseréjének elősegítése. Az együttműködés szándékát sok területre kiterjesztették (irodalom, könyvkiadás, film, színház, zene, képzőművészet, népművészet, kulturális tömegmunka, könyvtárügy, artisztika). A felek deklarálták azt is, hogy támogatják a tömeg- és kulturális szervezetek, különösen a művészeti szövetségek, a sportegyesületek, valamint a rádiók és televíziók együttműködését. Továbbá elősegítik a másik ország sajtóügynökségei és sajtószervei képviselőinek tevékenységét, valamint az újságírók cseréjét. Kölsönösen védik a szerzői jogokat. Különösen nagy jelentőséggel bírt a 11. cikkely, amely kimondta: „/1/ a szerződő felek előmozdítják és támogatják a másik ország minden téren elért eredményeinek széleskörű népszerűsítését. /2/ Mindkét fél támogatja kulturális és tájékoztató irodák illetve központok felállítását és azok tevékenységét a másik fél országában.”²⁷ Rögzítették azt is, hogy az egyezmény megvalósítása érdekében a jövőben egy vagy több éves munkatervben állapodnak meg. Az NDK másfél hónappal később, 1960. február 5-én meg is nyitotta Kulturális és Tájékoztató Hivatalát Budapesten, amely kezdettől fogva sokrétű tevékenységet fejtett ki.²⁸

Bár az NDK részéről az 1956-os forradalom után különösen kulturális téren megmutatkozó bizalmatlanság a következő évtized elejére csökkent, a két ország kapcsolatait továbbra is a távolságtartás jellemezte. Ezt az 1961 tavaszán kidolgozott *Irányelvek a Német Demokratikus Köztársasággal folytatandó külpolitikához* című dokumentum is tükrözte. Leszögezte, hogy ekkorra már az állami kapcsolatok valamennyi fontosabb területét – kivéve az állampolgársági kérdéseket – egyezmények szabályozzák. Azt is hangsúlyozta, hogy a politikai kapcsolatok javítása érdekében a magyar fél szükségesnek látja, hogy az NSZK-val kapcsolatos politikáját az NDK-val folyamatosan egyeztesse. Emellett aktív segítséget ígért számára a békeszerződésért, a berlini kérdés megoldásáért, illetve külpolitikai elszigeteltségének felszámolásáért folytatott küzdelmében. Az NSZK-val szemben folytatandó összehangolt külpolitika részeként a Belügyminisztérium

²⁷ Uo. 151.

²⁸ MNL OL XIX-J-1-k-NDK Külügyminisztérium. Általános iratok, NDK 1945–1995 (a továbbiakban XIX-J-1-k-NDK), 108-574-6296-2-1968. Előterjesztés a Berlini Magyar Kultúra Háza beruházási költségeivel kapcsolatban, 1968. okt. 22. A keletnémet kulturális irodák, illetve központok szerepéhez lásd *Josephine Evens: Die Imagepflege der Kultur- und Informationszentren der DDR im Ausland bis zur internationalen Anerkennung 1972/73.* In: *Bundeszentrale für politische Bildung, Deutschland Archiv, 13.4.2015.*, <http://www.bpb.de/203946> (letöltés: 2023. júl. 13.); *Schmidt-Schweizer, A.: Die Kulturbeziehungen i. m. 110–111.*

összeállított egy részletes dokumentációt az egykori, különböző nyugatnémet szervezetek (Landsmannschaftok, minisztériumok, tartományi parlamentek, helyi közigazgatások) munkájába bekapcsolódó magyarországi Volksbund-vezetők tevékenységéről. A dokumentációt az NDK külügyminisztériumának is megküldték.²⁹

A magyar–keletnémet kulturális kapcsolatok terén az 1960-as évek első felében a tudományos együttműködésben, valamint az egyetemi és főiskolai hallgatók cseréjében figyelhető meg élénkülés.³⁰ Az NDK vezetése ebben az időszakban már nagy figyelmet fordított a német nyelv magyarországi terjesztésére, aminek kiemelt kultúra- és ideológiaközvetítő szerepet szánt. Fő célja az NDK népszerűsítése mellett az NSZK nyelvterjesztési ambícióinak ellensúlyozása volt.³¹ Az NDK törekvésének az egyik fő hasznélvezője a magyarországi német nemzetiség lett. A közösség tagjai a velük szemben alkalmazott kollektív büntetés részeként a második világháború után nem tanulhattak anyanyelvükön, sőt a német nyelv nyilvános használatát is megtiltották számukra. E folyamat negatív hatását az 1950-es évek második felében néhány településen újraindult, a német nyelv heti néhány órában való tanítására korlátozódó iskolai német oktatás csak kis részben tudta ellensúlyozni. Ezért a közösség részéről nagy igény jelentkezett a cserekapcsolatok elmélyítésére, a nyelvi kompetenciáknak anyanyelvi környezetben való fejlesztésére.

Az irodalom és a képzőművészet területén megnehezítette az együttműködést, hogy a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) még ebben az időszakban is a szocialista ideológia hegemoniáját kívánta érvényesíttetni a művészetekben a „modern dogmatizmussal” szemben, s arra ösztönözött, hogy a művészeteket is a munkásosztály szervezze. Az NSZEP az 1950-es évek második felében (1957, 1960) megtartott országos kulturális fórumain, majd a bitterfeldi konferenciákon (1959, 1964) a munkások által végzett alkotótevékenységet eszményítette. Az első bitterfeldi konferencia jelszava „Ragadj tollat, cimbora, a szocialista német nemzeti irodalomnak szüksége van rád!” (*Greif zur Feder Kumpel, die sozialistische deutsche Nationalliteratur braucht dich!*) volt. A meghívott mintegy 300, írással próbálkozó munkás íróvá „avatásával” egyrészt azt hangsúlyozták, hogy a szocializmus építésének heroikus küzdelmét hitelesen csak az abban résztvevők tudják ábrázolni. Másrészt a professzionális írókat arra ösztönözték, hogy hosszabb-rövidebb

²⁹ MNL OL XIX-J-1-j-NDK 4. b. tétel 003455/1961. Irányelvek, 1960. dec. 8. és Feljegyzés, 1961. márc. 22.; uo. XIX-J-34-b 16. d. tétel 3/48/1960. Előterjesztés a BMKH beruházási költségeiről, 1968. okt. 22.

³⁰ 1963–1964-ben már 134 magyar ösztöndíjas tartózkodott az NDK-ban és 111 keletnémet Magyarországon. – *Schmidt-Schweizer, A.*: Die Kulturbeziehungen i. m. 110.

³¹ Erre vonatkozóan bővebben lásd *Martin Praxenthaler*: Die Sprachverbreitungspolitik der DDR. Die deutsche Sprache als Mittel sozialistischer auswärtiger Kulturpolitik. Frankfurt am Main 2002. 2–10.; *Schmidt-Schweizer, A.*: Die Kulturbeziehungen i. m. 110–111.

időre menjenek ki az üzemekbe, éljenek és dolgozzanak együtt a munkásokkal, mert csak így tudják a munkásosztály problémáit műveikben megjeleníteni. A második bitterfeldi konferencia „Szocialista módon dolgozni, tanulni, élni” (*Sozialistisch arbeiten, sozialistisch lernen, sozialistisch leben*) mottója pedig egyértelművé tette, hogy az NSZEP a társadalmi élet valamennyi területén saját kulturális eszményét akarja kizárólagossá tenni.³²

A szocialista országokban dolgozó kulturális beosztottak részére 1970. január végén Budapesten tartott értekezleten a Külügyminisztérium munkatársa a következőképpen jellemezte a helyzetet: „Mivel a bitterfeldi elvek a kulturális és művészeti tevékenységet – legalábbis egy részében – a gyakorlatban szakmailag a műkedvelés színvonalára szállították le, példaképpül állítva ezt minden szocialista ország elé, ezért egy ideig szinte lehetetlenné vált a kulturális kapcsolatok folytatása. A kialakult igen jó szervezeti kereteket, együttműködési formákat átmenetileg, ezeknek a jövőbeni átmentése érdekében inkább töltjük ki oktatási és tudományos, illetve a német elvtársak számára kevésbé problematikus kulturális tartalommal.”³³

Az 1960-as évek végén nem csak kulturális területen fordult hűvösebbre a keletnémet–magyar viszony. A nagykövetségi jelentések és a szabadságra hazaérkező diplomaták rendre arról számoltak be, hogy „egy idő óta az NDK hivatalos szerveinek velünk szemben tanúsított magatartásában olyan zavaró jelek mutatkoznak, amelyek tartózkodásra, sokszor politikai bizalmatlanságra vallanak, s szemmel láthatóan azt célozzák, hogy megóvják saját lakosságukat, sőt fontos politikai funkciókat betöltő állampolgáraikat is egyes nézeteink, álláspontjaink megismerésétől. Ez egyben berlini nagykövetségünk tájékozási és tájékoztatási lehetőségeinek szűkülését is magával hozza – beleértve magát a nagykövet elvtársat is.”³⁴

A feljegyzést készítő Kiss Lajos, az NDK-referatúra munkatársa megemlítette ugyan, hogy ezek a „zavaró jelenségek” a csehszlovák események óta gyakoribbakká váltak, de hangsúlyozta, hogy „már jóval azok előtt is tapasztalhatók voltak”. Általános jelenséggént számolt be arról, hogy az NDK külügyminisztériuma nem kívánt tájékoztatást adni. A magyar nagykövetet a külügyminiszter és más magas rangú állami vezetők hónapok óta nem fogadták, s hasonló tapasztalatai voltak a követség munkatársainak is. Német újságírók, állami intézmények munkatársai hosszú idő óta nem jelentek meg a nagykövetség rendezvényein. A meghívás

³² Lásd Bitterfelder Konferenz vom 24. April 1959. In: Bundeszentrale für politische Bildung, <https://www.bpb.de/themen/deutsche-einheit/lange-wege-der-deutschen-einheit/501147/bitterfelder-konferenz-vom-24-april-1959/> (letöltés: 2023. júl. 13.); *Németh István*: Németország története. Bp. 2002. 513–519.

³³ MNL OL XIX-A-33-a-Elnöki-Nagy-Miklós-megb-1970. (42. d.) Feljegyzés, 1970. jan. 28.

³⁴ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-002281-5-1968. (66. d.) Kiss Lajos feljegyzése, 1968. júl. 11.

elhárítását egy 1963-ban kiadott rendelettel hozták összefüggésbe, mely szerint az NDK-állampolgárok előzetes engedély nélkül külképviseletekkel nem tarthatnak kapcsolatot, s ennek megszegését pénzbüntetéssel sújtják.³⁵ Feszültség alakult ki NDK-s újságírók magyarországi útja kapcsán is. Míg előző évben a magyar fél a küldöttség összeállításánál elfogadta a német fél javaslatát, addig ők a tizenegy személyi javaslat közül csak egyet hagytak jóvá. A német csoportot ismeretlen, harmadik vonalbeli újságírókból állították össze, így a magyar fél arra való hivatkozással, hogy az általuk meghívottaknak nyilvánvalóan más elfoglaltsága van, a látogatás elhalasztását kérte.³⁶ A bécsi magyar nagykövetség által összeállított és német lapszerkesztőségeknek továbbított/eljuttatott *Pressedienst* című kiadványt egy idő óta nem kézbesítették, és a „tartalom nem engedélyezhető” felirattal el látva küldték vissza. Az NDK-ban dolgozó magyar fiatalok, illetve ösztöndíjasok által kedvelt *Deutsche Nachrichten* előfizetését megszüntették, és nem adtak engedélyt a *Magyar Hírlap* terjesztésére sem. A nagykövetség munkatársainak napi munkavégzését nehezítette, hogy sem a követség épületében, sem a városban lévő lakásokban nem biztosítottak telefont, az expressz és légipostai küldeményeiket 8–10, a távirataikat pedig 4–5 napos késéssel, felbontva kapták meg.³⁷

Mindezek ellenére a keletnémet–magyar kapcsolatok ebben az időszakban az oktatás és tudományos élet terén normalizálódtak, sőt a korábbiakhoz képest némiképp még bővültek is. A két évre szóló kulturális és tudományos együttműködési megállapodások teljesülését a felek minden évben áttekintették, ami lehetővé tette a tervezett programok második évi korrekcióját. A magyar fél ezeken a tárgyalásokon rendre a korábban megállapított kvóták emelésére tett javaslatot, illetve az intézményközi közvetlen kapcsolatok kiszélesítésére és elmélyítésére törekedett, amit a német fél sem akadályozott. Az 1968/69. tanévre Magyarország 15 egyetemi és 32 szakiskolai hallgatót teljes képzésre, 20 harmad- és negyedéves német szakos egyetemi és főiskolai hallgatót egyéves részképzésre, valamint öt aspiránst küldhetett ki. Az NDK-ból pedig ez idő

³⁵ A beszámoló szerint a Berliner Zeitung főszerkesztője a magyar sajtóattasé meghívását elfogadta ugyan, de azzal a feltétellel, hogy „semmi esetre se nálad”. – Uo.

³⁶ A berlini magyar sajtóattasé többször is bejelentkezett az NSZEP Agitációs és Propaganda Osztálynál, de arra való hivatkozással, hogy ez a külügyre tartozik, nem fogadták. – Uo.

³⁷ Általános gyakorlat volt az ösztöndíjasok hazulról kapott leveleinek a felbontása. Egyikük cirill betűs levelet talált a borítékjában, a Stasinál ugyanis tévesen a bolgár kolléganőjének szóló levelet tették a borítékba. – Uo. Ugyanakkor a magyar fél nyilvánosan a korrekt kapcsolatok látszatát keltette. Minden alkalmat megragadtak arra, hogy udvarias gesztust tegyenek. Így pl. 1968 tavaszán a magyar–NDK barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírásának első évfordulóján a magyar vezetők üdvözlő táviratot küldtek, Péter János külügyminiszter pedig ebédet adott az NDK nagykövete és vezető diplomatái részére. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK-002050-1968. (66. d.) Előterjesztés, 1968. ápr. 13.

alatt 27 egyetemi hallgató, továbbá két aspiráns tanulhatott Magyarországon.³⁸ Több felsőoktatási intézmény ezekben az években alakította ki közvetlen, intézményközi kapcsolatait, aminek köszönhetően a hallgatóknak és az oktatóknak többhetes tapasztalatcserére nyílt lehetőségük.³⁹ Az Országos Széchényi Könyvtár, valamint a Berlini Állami Könyvtár és a Deutsche Bücherei kölcsönösen könyvtártudományi konzultációkat és előadásokat szervezett. Mindkét országban több száz szakmunkástanuló számára nyílt lehetőség arra, hogy két-két hetet töltsön a másik országban szakmai tapasztalatszerzéssel, új technológiák megismerésével.⁴⁰ Elmozdulás történt művészeti területen is: 1968 őszén megvalósult (nagy sikerrel) a Magyar Állami Operaház berlini és a Német Állami Operaház budapesti vendégszereplése, a Berlini Ünnepi Napokon fellépett a Magyar Állami Bábszínház, s meghívást kapott Budapestre a Friedrichstadt-Palast társulata is. Zenei területen már nemcsak egy-egy együttes kölcsönös fellépését biztosították, hanem hangsúlyt fektettek a fiatal zeneművészek továbbképzésére, s a két országban rendezett zenei versenyeken való föllépésük biztosítására.⁴¹

A magyar felet kellemes meglepetésként érte, hogy 1969 elején Berlinben az újabb két évre szóló tudományos és kulturális munkatervi tárgyalások a vártnál melegebb légkörben és szerinte a „kölcsönös megértés és kompromisszumokra

³⁸ MNL OL XIX-J-1-k-NDK-108-712-1968. (28. d.) Tervezet, 1968. febr. 7.; uo. 108-712-1425-2-1968. (28. d.) Magyar–NDK kulturális munkaterv kiegészítő jegyzőkönyve, 1973. ápr. 16. Az 1971/72. tanévben 54 magyarországi hallgató kezdhette meg képzését az NDK különböző egyetemi szakjain, s további 20 germanista féléves részképzésen vehetett részt. Kovács Imre nagykövet beszámolója szerint az otthoni nyelvi és az egyéb körülményekre való felkészítésük sikeres volt, mert a hallgatók nagyobb nehézségek nélkül folytatták tanulmányaikat. Figyelemre méltónak tartja azonban, hogy a többi szocialista országhoz hasonlóan nem volt túljelentkezés. Továbbá az ösztöndíjasok társadalmi összetétele „messze elmarad Pártunk és Kormányunk azon törekvésétől, hogy fizikai dolgozók gyermekei nagyobb arányba kerüljenek felsőfokú tanintézetekbe”. A teljes képzésre felvett 54 hallgató közül 40 fő értelmiségi, 10 fő munkás és négy fő paraszti származású volt. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK-108-72(00844)-1972. (76. d.) Kovács Imre beszámolója, 1972. jan. 7. A következő években rendszeresebbé és intenzívebbé váltak a két ország vezető oktatáspolitikusainak eszmecseréi, amelyeket mindkét fél pozitívan értékelt. 1972. febr. elején Sigfried Beier, közoktatásügyi miniszterhelyettes tárgyalt Budapesten, s az aláírt munkatervet úgy értékelte, mint ami „jól tükrözi a két ország gyorsan fejlődő közoktatásügyi kapcsolatainak magas színvonalát és perspektíváit”. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK-108-72(1161)-1972. (86. d.) Feljegyzés, 1972. febr. 21.

³⁹ Így a Debreceni Agrártudományi Egyetem a Rostocki Egyetemmel, a Keszthelyi Agrártudományi Főiskola és a Gödöllői Agrártudományi Egyetem a Berlini Humboldt Egyetem Mezőgazdasági Karával, a Soproni Erdészeti és Faipari Egyetem a Drezdai Műszaki Egyetem Erdőmérnöki Karával, a Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola pedig a Fridrich Schiller Egyetem Mezőgazdasági Karával alakított ki közvetlen kapcsolatot. – MNL OL XIX-J-1-k-NDK-108-712-1968. (28. d.) Tervezet, 1968. febr. 7.; uo. 108-712-1425-2-1968. (28. d.) Magyar–NDK kulturális munkaterv kiegészítő jegyzőkönyve, 1973. ápr. 16.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

törekvés” jegyében zajlottak.⁴² A német partner üdvözölte, hogy a tárgyalásokon Bognár József,⁴³ a KKI elnöke is részt vett. Neki szintén az volt a benyomása, hogy „kulturális berkekben enyhült a feszültség és csökkent az elzárkózás”.⁴⁴ Az 1969–1970-re szóló kétéves munkaterv jelentős teret szentelt a két ország évfordulói megünneplésének (a Tanácsköztársaság létrejöttének 50., az NDK megalakulásának 20., valamint a két ország felszabadulásának 25. jubileumára készültek). A munkaterv a tudományos és kulturális kapcsolatok bővülését is tükrözi, különösen ambiciózusnak mondható a tudományos és oktatásügyi kapcsolatok tervezett fejlesztése. A német fél kiemelte a magyar oktatásügyi küldöttséggel 1968 decemberében Berlinben folytatott tárgyalásai eredményességét, s az e téren bővíten-dő együttműködés érdekében szorgalmazta Ilku Pál mielőbbi berlini látogatását. Az együttműködés legproblematisabb területe továbbra is a képzőművészet volt: német részről határozottan elzárkóztak a Kilencek művészeti csoport⁴⁵ bemutatkozásától, helyette a munkatervben csak általános megfogalmazásban szerepelt egy magyar képzőművészeti kiállítás terve.⁴⁶

A keletnémet politika korrekciójának hatása (1970–1973)

A tárgyalások a következő években is konstruktív, nyílt légkörben zajlottak. Az újabb ötéves távlati elképzelések egyeztetésére 1971. január 18–22. között Budapesten került sor.⁴⁷ A német fél hangsúlyozta, hogy az elmúlt évben elért eredmények további fejlesztésében „igen érdekeltek és mindent megtesznek ennek érdekében”.⁴⁸ Egyetértettek abban, hogy a kultúra és a tudomány területeinek is lépést kell tartaniuk a két ország dinamikusan fejlődő politikai és gazdasági

⁴² MNL OL XIX-J-1-j-NDK-0037911-1969. (69. d.) Nagy Lajos kultúrattasé jelentése, 1969. jan. 15.

⁴³ Bognár József (Szombathely, 1917 – Budapest, 1996), 1940-ben magyar–német szakos tanári oklevelet szerzett Budapesten. 1946–1956 között többször a kormány tagja, 1961–1969 között a Kulturális Kapcsolatok Intézetének elnöke volt. 1968-ban egyik kidolgozója volt az „új gazdasági mechanizmus” névvel illetett gazdasági reformnak.

⁴⁴ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-0037911-1969. (69. d.) Nagy Lajos jelentése, 1969. jan. 15.

⁴⁵ Kilencek kiállítás a Múcsarnokban. In: Nemzeti Archívum, <https://nemzetiarchivum.hu/photobank/item/MTI-FOTO-QXBTNW5EYUNwaTk2KzhpR1NyQjVvUT09> (letöltés: 2023. szept. 20.)

⁴⁶ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-0037911-1969. (69. d.) Nagy Lajos jelentése, 1969. jan. 15.

⁴⁷ A tárgyalásokon a német delegáció tagjaként Herbert Plaschke nagykövet, Everhartz külügyminisztériumi osztályvezető, Hausding külügyminisztériumi főelőadó, valamint az NDK illetékes szaktárcáinak egy-egy főelőadója, illetve budapesti nagykövetségének kulturális beosztottja vettek részt. Magyar részről Demeter Sándor, a KKI alelnöke, Perczel László külügyminisztériumi főosztályvezető, Geréb Sándorné, a KKI főosztályvezetője, Boros Róbert, a Művelődési Minisztérium Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya helyettes vezetője, valamint a KKI és a művelődési minisztérium több munkatársa volt jelen. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK-108-71(00662)-1971. (77. d.) Feljegyzés, 1971. jan. 25.

⁴⁸ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-108-71(00662)-1971. (77. d.) Feljegyzés Gyenes András és Everhartz megbeszéléséről, 1971. jan. 22.

kapcsolataival. Ezt az együttműködésben résztvevő intézmények, szervezetek fokozottabb közvetlen kapcsolattartásával akarták elősegíteni.⁴⁹

A tárgyalásokon elvi jellegű probléma nem merült fel, ugyanakkor a német fél bejelentette, hogy diplomáciai kapcsolataik fejlődése következtében sok külföldi diákot és germanistát kell fogadnia, és a vártnál gyorsabban nőnek saját társadalmának igényei is. Emiatt jelenleg nem képes a szocialista országok, így Magyarország elvárásait sem kielégíteni a germanisták teljes, illetve részképzése terén. A magyar fél pedig arra hivatkozva, hogy „ellensúlyozni tudjuk az NSZK fellazító tevékenységét ezen lakosság körében”,⁵⁰ nagyobb szerepvállalást kért az NDK-tól a magyarországi németek kulturális igényeinek kielégítésében is. A német delegáció vezetője erre azt kérte, hogy a kérést konkretizálják, s mindenképpen miniszteri szintű megállapodást javasolt. Miután azonban a KKI már korábban átadta az ehhez kapcsolódó részletes kéréseit, a választ a diplomácia nyelvén udvarias elutasításként lehetett értelmezni. Néhány hónappal később Berlin már a külön megállapodás megkötését sem támogatta. Azzal érvelt, hogy „ez az egész ügy az NDK részére kényes kérdés”, s nem akarja azt a látszatot kelteni, hogy beavatkoznának más országok belügyeibe. A német fél nyilvánvalóan arra utalt, hogy Románia, Jugoszlávia, illetve a Szovjetunió, amelyek területén szintén jelentős nagyságú német nemzetiség élt, nem fogalmazott meg hasonló kérést, sőt nyilvánvalóan elzárkózna e közösségek külső kulturális támogatásától. A Magyarországgal kötendő külön megállapodás ezért negatív visszhangot váltott volna ki körükben, mivel egy ilyen lépés precedenst teremthetett volna.⁵¹

A felek az öt évre szóló távlati kulturális és tudományos tervek kapcsán egyetértettek abban, hogy a kooperációra, a minőség javítására és „a politikai egyeztetés talaján kimunkált együttműködésre” kell a hangsúlyt helyezni.⁵² A megbeszéléseken Demeter Sándor a KKI alelnöke nyomatékosan kérte az NDK külügyminisztériuma segítségét az ekkor már évek óta húzódó Magyar Kultúra Háza berlini elhelyezése ügyében. Herbert Plaschke⁵³ nagykövet és Everhartz külügyminisztériumi osztályvezető elismerték a magyar igény jogosságát, és

⁴⁹ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-108-71(00662)-1971. (77. d.) Feljegyzés, 1971. jan. 25.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-108-71(00662)-1971. (77. d.) Berlini nagykövetség jelentése, 1971. márc. 23. – Demeter Sándor és Joachim Wätzig, a budapesti német nagykövetség kulturális attaséja 1971. április 13-i megbeszélésükön végül abban maradtak, hogy a kulturális munkatervben külön pontonként rögzítik a kéréseket. Ez azonban azt jelentette, hogy az 1971. évre vonatkozóan erre nem kerülhetett sor, hiszen azt már véglegesítették.

⁵² MNL OL XIX-J-1-j-NDK-108-71(00662)-1971. (77. d.) Feljegyzés, 1971. jan. 25.

⁵³ Herbert Plaschke (1929–2010), szakképzettsége közgazdász, diplomata. 1967–1973 között a Német Demokratikus Köztársaság budapesti nagykövete – *Gabriele Baumgartner*: Plaschke, Herbert. In: *Biographisches Handbuch der SBZ/DDR 1945–1990 II. Maassen – Zylla*. Hrsg. Gabriele Baumgartner – Dieter Hebig. München 199. 652.

sajnálkozásukat fejezték ki az építkezés nagyarányú csúszása miatt.⁵⁴ A német diplomaták ezekben a napokban tárgyalásokat folytattak Gyenes András külügy-miniszter-helyettessel is. Hangsúlyozták, hogy „az NDK párt és állami vezetése igen pozitívan értékeli kapcsolataink jelenlegi állását”. Külön kiemelték az elmúlt évben elért jelentős fejlődést, és azt hangsúlyozták, hogy „ez az ismert okokból számukra talán fontosabb, hasznosabb, mint nekünk”.⁵⁵

A kulturális kapcsolatok intenzívebbé és áttekinthetőbbé tételét szolgálta az a minisztertanácsi döntés is, amely 1970 szeptemberében felhatalmazta a művelődési minisztériumot arra, hogy megállapodásokat kössön a szocialista országokkal kulturális együttműködési bizottságok létrehozásáról. Ezek elsősorban operatív feladatokat láttak el. A magyar–keletnémet bizottság 1973 tavaszán alakult meg.⁵⁶

A keletnémet fél magatartásában bekövetkezett változás szoros összefüggésben volt azzal a belpolitikai folyamattal, amely az NDK-ban ezekben a hónapokban végbement. A Walter Ulbricht által meghirdetett politikai, gazdasági, kulturális programok sikertelennek bizonyultak, s az ezzel való szembenézést nem lehetett tovább halogatni. Ulbricht, elveszítve a Szovjetunió támogatását, légüres térbe került, s 1971. május 3-án az NSZEP KB 16. ülésén lemondásra kényszerült, utódja Eric Honecker, az ifjúsági szervezet (FDJ) korábbi vezetője lett. Az NSZEP 1971 júniusában megtartott VIII. kongresszusa gyakorlatilag jóváhagyta azokat az elveket, amelyek az „új orientáció lépései”-ként az elmúlt hónapok vitáiban kikristályosodtak.⁵⁷

Kulturális téren meghatározó változásnak bizonyult a bitterfeldi elvek felülvizsgálata. Bár a különböző művészeti területeken (irodalom, képzőművészet,

⁵⁴ A tárgyalásokon a német delegációnak bemutatták Kalász Márton, a KKI ezekben a napokban küldött Berlinbe a saját épület, székhely nélkül, de már egy éve működő magyar kulturális intézet munkatársaként. – MNL OL XIX-J-1-j-NDK-108-71(00662)-1971. (77. d.) Feljegyzés, 1971. jan. 25.

⁵⁵ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-108-71(00662)-1971. (77. d.) Feljegyzés Gyenes András és Everhartz megbeszéléséről, 1971. jan. 22.

⁵⁶ A művelődési minisztérium a német félnek már 1972 szeptemberében átadta a bizottság működésére vonatkozó tervezetét, amit az NDK minisztertanácsa jóvá is hagyott. A bizottság felállítására és működésére vonatkozó tárgyalások azért húzódtak el, mert a KKI és a művelődési minisztérium is magának követelte a bizottság elnöki tisztét. Végül a vitát a külügyminisztérium zárta le, a bizottság gazdája a művelődési minisztérium lett. Ennek első elnöke Orbán László, titkára Havas Péter volt, amiről Ilku Pál személyesen tájékoztatta a Budapestre látogató Margot Honeckert. – MNL OL XIX-J-1-k-NDK-1452-2-1973. (38. d.) Feljegyzés a Magyar–NDK Kormányközi Kulturális Együttműködési Bizottság létrehozásáról, 1973. febr. 3.; uo. Kádár József levele, 1973. febr. 8.

⁵⁷ Kovács Imre nagykövet több elemző jelentésben is beszámolt az NSZEP VIII. kongresszusának előkészítéséről. Erre vonatkozóan bővebben lásd MNL OL XIX-J-1-j-NDK-108-50 (001156)-1971. (76. d.) Felettesi elismerve a nagykövetség tájékoztató munkáját, úgy ítélték meg, hogy „lemaradás van az ottani háttér, az ottani hatások mélyrehatóbb ismeretében, az összefüggések részletesebb feltárásában. Ez jórészt a nagykövetség kapcsolati rendszerének hiányosságaira vezethető vissza.” – MNL OL XIX-J-1-j-NDK-2772-1971. (71. d.) Kovács Imre nagykövet beszámolója, 1971. aug. 24.

színház) továbbra is fontos szerepet szántak a széles társadalmi rétegek ellenőrzött kulturális aktivitását biztosító amatőr mozgalmaknak, megszűnt az a professzionális alkotók felé korábban megfogalmazott elvárás, hogy azok szolgálják ki a napi politikai igényeket, s a szocializmus építését kizárólag a termelőmunka kontextusában mutassák be. „A szocializmust a maga szépségében, de egyúttal problémáival és bonyolultságában kell ábrázolni.”⁵⁸ – szölte a direktíva. Eric Honecker egyenesen kijelentette, hogy a művészetekben nincsenek tabuk, és a kísérletezés is megengedett. Léttjogosultságot nyert tehát a szocialista társadalom többdimenziós megközelítése, amit a *Neues Leben – Neues in der Kunst* jelszóval is kifejezésre juttattak.

A rugalmasabb kultúrpolitika, a nagyobb alkotói szabadság intenzív megújulási folyamatot indított el valamennyi művészeti szövetségben, melyek heves viták kíséretében újra szabályozták belső működésüket is. A „bitterfeldi” kultúrpolitika éveiben perifériára szorult, passzív ellenállást tanúsító művészek (például Fritz Cremer, Stephan Heim, Günter Kunert, Stephan Hermlin) ismét bekapcsolódhattak a kulturális vérkeringésbe. Fritz Cremer a Képzőművészeti Szövetség ülésén – amiről a sajtó is nagy terjedelemben beszámolt – azt hangsúlyozta, hogy „elérkezettnek látja az időt, hogy a Szövetségben tényleges problémákat, a képzőművészet tényleges helyzetét vitassák meg”.⁵⁹ Az Írószövetségben előtérbe került Hermann Kant alelnök, akinek korábban betiltott *Impresszum* című regényét pillanatok alatt elkapták a könyvesboltokból. Heves viták zajlottak, és leplezetlen őszinteséggel tárták fel az eddigi kultúrpolitika hibáit a Film és TV alkotói Szövetség 1972. április 7–9. között megtartott kongresszusán is. Bár a felszólalók elismerték, hogy a mozilátogatók számának drasztikus, 75%-os csökkenésében a televízió térhódítása is szerepet játszott, a jelenséget azonban alapvetően az elkészült filmek unalmas, érdektelen voltával magyarázták. Sok szó esett a filmek kritikai szerepének növeléséről, a közönség ízlésének alakításáról, az állami szervek részéről az alkotókkal szembeni nagyobb bizalomról, az európai szocialista országok filmművészei összefogásának

⁵⁸ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-108-50 (001156)-1971. (76. d.) Kovács Imre nagykövet jelentése az Államtanácsnak az irodalom kérdéseiről tartott tanácskozásáról, 1971. márc. 5. Kalász Márton Berlin – zárt övezet című művében közölte visszaemlékezéseit az 1960-as években ösztöndíjasként, illetve az 1970-es évek elején a Magyar Kultúra Háza munkatársaként Berlinben töltött időről. A szerző személyes tapasztalatai, baráti kapcsolati révén érzékenyen és plasztikusan mutatta be a (kelet)német főváros kulturális életét és az ott végbement politikai folyamatokat is.

⁵⁹ Cremer felszólalását a sajtó annak ellenére közölte, hogy a neves szobrász megtagadta részvételét az országos képzőművészeti kiállítás előkészítéseként megrendezett berlini tárlaton, arra hivatkozva, hogy a kiállítás az ő felfogásától eltérő, alacsony művészeti színvonalat képvisel. – MNL OL XIX-J-1-j-108-70 (00689)-1972. (76. d.) Kovács Imre nagykövet jelentése az NDK kulturális életének néhány kérdéséről, 1972. ápr. 21.

szükségességéről. A kongresszuson rehabilitáltak két korábban betiltott, az életet reálisan bemutató játékfilmet, *A harmadikat*⁶⁰ és a *Napkeresőket*.⁶¹

Az „újrértékelés politikájában” minden eddiginél nagyobb hangsúlyt kapott némi korrekcióval – a már korábban megfogalmazott – „két német állam, két német nemzet” koncepciója, mely szerint a két német állam ellentétes irányú társadalmi fejlődésével megszűnt az egységes német nemzet. Az NDK-ban a szocializmus felépítésével, a „munkás-paraszt hatalom megteremtésével” a nemzet új, szocialista típusa alakult ki. Ebben központi szerepet kapott a klasszikus haladó német kultúra hagyományainak felvállalása, s önmeghatározása szerint az NDK ennek kizárólagos képviselőjeként lépett fel. Az NSZK-val szemben meghirdették az úgynevezett „elhatárolódás elvét”, s felgyorsították a belnémet kulturális kapcsolatok felszámolását. Ez a folyamat a szocialista tömbön belül is feszültséget okozott, hisz ebben az időben már az európai szocialista országok – így Magyarország is – az NSZK-val való kulturális és tudományos együttműködés intenzívebbé tételén dolgoztak.

Az NSZEP VIII. kongresszusa után tehát a keletnémet pártvezetés továbbra is fenntartotta a „két német állam, két német nemzet” koncepcióját, miközben törekedett a két állam közötti viszony normalizálására is. Támogatta az európai enyhülési folyamatot, és igyekezett elősegíteni a szovjet–NSZK és a lengyel–NSZK szerződések ratifikálását is. Mi több, óvatos kulturális együttműködést kezdeményezett több fejlett tőkés országgal is.

Nemzetközi elszigeteltségének enyhítése érdekében az NDK az eddigieknél hatékonyabb nemzetközi kulturális kapcsolatok kiépítésére törekedett. Nagyobb figyelmet fordított a szocialista országok nemzetközi kulturális együttműködésére is. Több olyan személyt is meghívtak tapasztalatszerésre, akik különböző nemzetközi tudományos, oktatási vagy kulturális szervezetekben valamilyen fontos funkciót tölthettek be. A kulturális munkatervek tárgyalásakor pedig rugalmasabban álltak a másik fél kéréseihez.⁶²

A nyitási folyamatot a magyar diplomácia egyértelműen kedvezőnek értékelte. Kovács Imre⁶³ nagykövet jelentésében azt hangsúlyozta, hogy a párt „jelenleg

⁶⁰ Az 1971-ben készült film egy gyermekeit egyedül nevelő tanítónő életén keresztül mutatja be a nők helyzetét az NDK-ban. Ehhez kapcsolódóan bővebben lásd <https://www.defa-stiftung.de/filme/filme-suchen/der-dritte/> (letöltés: 2024. júl. 10.).

⁶¹ Az 1958-ban forgatott mű a wismuti uránbányába büntetésből „száműzött” német munkások és az orosz vezetés közötti konfliktusokat, a munkások életkörülményeit mutatja be. A filmet betiltották, és csak 1972-ben mutathatták be. Ehhez kapcsolódóan bővebben lásd <https://www.defa-stiftung.de/filme/filme-suchen/sonnensucher/> (letöltés: 2024. júl. 10.).

⁶² Uo.

⁶³ Kovács Imre (1914–1986), szakképzettsége péksegéd, négy polgári iskolai osztályt végzett el. 1970–1974 között Magyarország berlini nagykövete volt. – Főkonzulok, követek i. m. 207.

szilárdan kézben tartja az átalakulási folyamatokat, sőt, esetenként nagyon is felülről kell biztatni a közép- és alsó funkcionáriusokat, hogy következetesen váltsák valóra az NSZEP VIII. kongresszusa irányvonalát. Ilyen értelemben az NSZEP a kétfrontos harc szakaszában van, amikor nemcsak a polgári ideológiai behatolás, de egyre határozottabban a visszahúzó, a konzervatív erők ellen is harcolni kell sok esetben leváltásokkal. A jelenlegi szakaszban az NDK átveszi és nagyra értékeli a szocialista országok megfelelő tapasztalatait. Ez különösen szembevetendő a kulturális területen. Különösen nagy az érdeklődés a szovjet, a magyar és a lengyel tapasztalatok iránt.⁶⁴

A keletnémet–magyar kulturális kapcsolatoknak az 1960-as évek közepétől való dinamizálódása tetten érhető a „szocialista kultúra” különböző területein intenzívebbé és kiterjedtebbé váló kooperációban, illetve a kultúrák közvetítés intézményesítésében. Magyarország és a Német Demokratikus Köztársaság 1966. június 10-én Budapesten megállapodást kötött a kulturális és tájékoztatási központok kölcsönös működtetésének feltételeiről, melyben pontosították a több mint fél évtizeddel korábban megkötött kulturális és tudományos együttműködési megállapodás erre vonatkozó 11. cikkelyét.⁶⁵ Ennek megfelelően az NDK a majd’ egy évtizede fenntartott kulturális és információs hivatalát 1968 tavaszától Kulturális és Tájékoztató Központként – immár könyvtárral, moziteremmel és kulturális cikketek árusító bolttal – lényegesen jobb körülmények között, Budapest belvárosában, a Deák Ferenc téren működtette tovább,⁶⁶ Magyarország pedig tárgyalásokat kezdeményezett egy hasonló profilú intézet kelet-berlini alapításáról.⁶⁷

Összefoglalás

Az NDK–magyar kétoldalú kulturális kapcsolatokat a tárgyalt időszakban több tényező is befolyásolta, amelyek súlya azonban időről időre változott. Az alapvető meghatározottságot természetesen az azonos politikai tömbhöz tartozás és a

⁶⁴ MNL OL XIX-J-1-j-108-70 (00689)-1972. (76. d.) Kovács Imre nagykövet jelentése az NDK kulturális életének néhány kérdéséről, 1972. április 21. Ehhez kapcsolódóan lásd még MNL OL XIX-A-33-b Kulturális Kapcsolatok Intézete TÜK iratok (1958–1980), 009/18-1972. (120. d.) Jelentés, 1972. okt. 9.

⁶⁵ MNL OL XIX-J-1-k-NDK-108-574-6296-2-1968. (76. d.) Megállapodás, 1968. okt. 22.

⁶⁶ A Deák Ferenc tér 3. szám alatt működő intézetet 1968. május 8-án ünnepélyes keretek között adták át. A magyar és német tervek alapján készült épületfelújítás, átépítés összköltsége 13 millió Ft volt. – MNL OL XIX-J-1-k-NDK 108-574-6296-2. (76. d.) Kovács Imre nagykövet beszámolója, 1971. aug. 24. A felek az NDK Kulturális és Tájékoztató Központjának új elhelyezésével és működésével kapcsolatban 1964 elején kezdtek tárgyalásokat. Erre vonatkozóan bővebben lásd PA AA MfAA C 525/71.

⁶⁷ A dokumentumokban mindeddig nem találtam arra magyarázatot, hogy ha az NDK már 1960-ban, a megállapodás megkötésének évében megnyitotta tájékoztató központját Budapesten, Magyarország miért várt saját kezdeményezésével majd’ egy évtizedet.

Szovjetunió elvárásainak való megfelelés kényszere jelentette. Ebből fakadóan a kétoldalú kapcsolatokban felvetődő témákat és viszonyulásokat nem az adott országok valós igényei, hanem a két politikai tömb szembenállásából fakadó „aktuális feladatok” határozták meg. Jól mutatja ezt a szocialista országok kulturális kapcsolataiban az 1960-as évek közepétől megfigyelhető nyitási folyamat, amelyet alapvetően az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió harcában bekövetkezett stratégiaváltás befolyásolt. Mindvégig megfigyelhető a doktrinerebb kül- és belpolitikát folytató keletnémet pártvezetésnek a szűkre szabott mozgásteret jobban kihasználó, bizonyos időszakokban a határokat feszegető magyar pártvezetéssel szembeni bizalmatlansága. Ugyanakkor az is igaz, hogy az NDK kommunista vezetése számára speciális helyzetet jelentett a két német állam léte, illetve a német nemzet kizárólagos képviselőért folytatott törekvése, ami együtt járt a Szovjetunióknak még a többi szocialista országénál is erőteljesebb befolyásával.

EAST-GERMAN–HUNGARIAN CULTURAL RELATIONS (1949–1973)

By Ágnes Tóth

SUMMARY

The study explores the factors that influenced East-German–Hungarian bilateral cultural relations and how their importance changed from time to time during the period under discussion. Above all, these relations were determined by the fact of belonging to the same political bloc and the consequent need to meet the expectations of the Soviet Union. As a result, the issues and relations that arose in these relations were determined not by the actual needs of the countries concerned, but by the 'current challenges' arising from the opposition between the two political blocs. This is clearly illustrated by the process of opening up in cultural relations between the socialist countries from the mid-1960s onwards, which was influenced mainly by the change of strategy in the struggle between the United States of America and the Soviet Union. A constant phenomenon was the distrust of the more doctrinaire East German party leadership towards their Hungarian counterparts, who made better use of their limited room for manoeuvre and sometimes pushed the boundaries. The author also points out that for the communist leadership of the GDR the existence of two German states, and its struggle for the exclusive representation of the German nation, ultimately resulted in an even stronger influence by the Soviet Union than in other socialist countries.

Barabás Gábor

A PÁPAI DELEGÁLT BÍRÓSÁG AZ ÁRPÁD-KORI
MAGYARORSZÁGONPüspökök – prépostok – pápai káplánok
(DeLegatOnline Könyvek 3.)Pécsi Tudományegyetem BTK TTI Középkori és Koraujkori Történeti Tanszék,
Pécs 2022. 371 oldal

Az Árpád-kori pápai delegált bíróságok magyarországi tevékenységéről összefoglalást készítő történész kutatásai több irányból indulhatnak el. Az egyházi jogi, kánonjogi megközelítés mellett a pápaság és a Magyar Királyság (politikai) kapcsolattörténetére mint vázra is építhető az elbeszélés. Ebben az esetben egy 13. századra vonatkozó új szentszéki–magyar kapcsolat-történeti monográfia jöhet létre, amely annak dacára sem érdektelen, hogy a Fraknoi Vilmos e tárgyról írt, máig idézett és „szépen öregedett” könyvének (*Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal a Magyar Királyság megalapításától a konstancai zsinatig*. Bp. 1901) megjelenése óta feltárt, az Árpád-korra vonatkozó történeti források száma csekélynek mondható. E kutatás beépítheti a középkori magyar egyház működésének egy jól behatárolható és vizsgálható szeletét a nyugati egyház történetébe. Ez utóbbi különösen szerencsés elbeszélésmodell egy magyar középkorász számára, hiszen a tárgy áttekintése azoknak a ritka eseteknek az egyike, amikor, még ha csak töredékesen is, éppúgy vizsgálható az egész (a pápaság, bizonyos olvasatban a centrum) hatása a részre (a Magyar Királyság egyházmegyéire, bizonyos olvasatban a perifériára), mint a részek visszahatása az egészre. A bemutatott könyv forrásanyaga egyszerre ad lehetőséget nagyobb intézmény- és politikatörténeti következtetések levonására, és finom diplomatikai, archontológiai és prozopográfiai elemzésekre. Barabás Gábor e kacskaringós, mégis a távolban lehetőség szerint egy csomópontban találkozó utakat itt bemutatott könyvében fáradságos és eredményes munkával mind bejárta, majd ennek az „utazásnak” a tanulságait az olvasó elé tárta.

A könyv előzményei a szerző doktori kutatásai, amelyek eredményei német (*Das Papsttum und Ungarn in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts [ca. 1198–1241]: Päpstliche Einflussnahme – Zusammenwirken – Interessengegensätze*. Wien 2014) és magyar (*A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét*. Pécs 2015) nyelven is olvashatók. Az új könyv nem pusztán a korábbi kutatási anyag átstrukturálása és bővítése révén keletkezett, hanem fókuszát jelen esetben valóban a pápai delegált bírókra irányítja a vizsgálódás időhatárát egészen az Árpád-kor végéig tágítva.

A monográfia nyolc nagy fejezetre oszlik. Ezek közül az első a középkori pápai delegált bíróság kutatástörténetéről nyújt széleskörű nemzetközi szakirodalmi ismereteken alapuló vázlatot. Ez alapján világos, hogy a magyar forrásanyagból kibontakozó kép összevetése Európa nyugati egyházmegyéinek pápai delegált bírói gyakorlatával nem egyszerű feladat, hiszen az elmúlt évtizedekben a nemzetközi egyháztörténeti kutatásokban nagyobb hangsúlyt kap annak a Szentszék felől a nyugati egyházmegyékre gyakorolt hatásnak a története, amely megragadható a legátusok és delegált bírók helyi tevékenységének vizsgálata által is. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az univerzális egyházjog és Róma felől nézve a pápai delegált bíráskodás történetét egyformán vizsgálhatnánk a Brit-szigetektől a Keleti-Kárpátokig, a canterburyi egyháztartománytól az esztergomiig. A nemzetközi vizsgálatok egyik súlypontja részben a klasszikus jogtörténeti kutatási hagyományok talaján sarjadt ki, mely különös hangsúlyt helyez a 12–13. században kibontakozó, majd virágzó egyetemi oktatás nyomán

kanonizálódó egyházi tudás gyűjteményes tárházainak (például a *Liber Extra*) vizsgálatára és a bennük foglalt kánonjogi ismeretek terjedésének hatástörténetére. Szintén jelentős az a kutatási irányzat, amely a hatalma csúcán lévő pápaság azon intézményeit (például az *audientia litterarum contradictarumot*) vizsgálja, amelyek elvi alapvetését éppen az összefoglalt kánonjog adta. Ugyanakkor a kutatások egy másik iránya a nyugati egyház bizonyos régióinak tekintetében teljességre törekvő mélyfúrásokat végzett és végez a pápa által kiadott legátusi és delegált bírói megbízásokkal kapcsolatban: kontextusba helyezi a megbízott helyi egyháziak személyét, az általuk a legtöbb esetben a kánoni jog normáinak megfelelően levezetett peres eljárást, és vizsgálja az ezek nyomán keletkezett szövegeket. Barabás monográfiája a kutatásnak ebbe az irányzatába illeszkedik: alapos vizsgálat tárgyává teszi a középkori Magyar Királyságba érkezett pápai megbízásokat a magyar feldolgozás módját és mélységét például a canterburyi és normandiai területek feldolgozottsága mellé téve.

A könyv második és harmadik fejezete a pápai delegált bíróság kialakulásának elméletét és gyakorlatát, valamint a rendszer magyarországi megjelenését és fejlődését mutatja be. A szerző vizsgálódásaiból – indokolható módon – kirekeszti a dalmáciai egyházi ügyek rendezésére adott megbízásokat, és/vagy azokat, amelyeket dalmáciai egyháziak kaptak. E fejezetekben tárgya elénk Barabás azokat a módszertani problémákat is – elsősorban a források egyoldalúságát –, amelyek befolyásolják a pápai delegált bírók hazai tevékenységének megismerhetőségét. Szép számmal maradtak ugyanis ránk pápai mandátumok, úgy a pápai regisztrumkönyvekben mint eredeti, hazánkban megőrzött dokumentumok formájában. Ezekhez viszonyítva azonban elenyésző azoknak az okleveleknek a száma, amelyeket a hazai egyháziak pápai megbízottként küldtek vissza a Szentszékre. A forrásanyag ezen féloldalassága az elemzés módját is nagymértékben befolyásolta, hiszen jól vizsgálható ugyan a pápai megbízottak körének összetétele, a perek és megbízások tárgyának, valamint a megbízott személyének a kapcsolata, de a rendszer hatékonyságáról vagy a hazai bírói, konzervátori tevékenység pontos módjáról, helyszíneiről csak nagyon töredékesek és esetiek az ismeretek.

A harmadik fejezet helye a könyvön belül a szerző szóhasználatával élve „unortodox”: a kutatás következtetései ugyanis megelőzik, megelőlegezik magát az elemzést. Ennek ellenére vagy éppen ezért talán ez a monográfia legsikerültebb része. Pusztán ezt elolvasva is körvonalazódnak ugyanis a hazai rendszert jellemző tendenciák: a pápa az egyházi hierarchia csúcán álló személyeket, püspököket, prépostokat, apátokat bízott meg a magyarországi eljárásokban. A megbízottak köre az első bő egy-két évtized után valamelyest tágult székes- és társaskáptalani tisztviselők bevonásával. A monasztikus rendek apátjainak pápai megbízásai közül a ciszterci apátok kiemelt szerepe domborodik ki. Jól körvonalazódik azoknak az ügyeknek a köre (tized-ügyek, egyházfegyelmi és egyházkormányzati kérdések) amelyekben a pápa delegált bírókat küldött ki. A vizsgált egyházi perek tematikájának egyoldalúsága is láthatóvá válik, hiányoznak ugyanis olyan témák (például házassági ügyek, zálogügyek, végrendeleti ügyek), melyek peres úton való elintézésére a 13. századi Magyar Királyságban nem ezt az intézményt használták. Hiányérzete egyetlen dologból adódóan maradhat az olvasónak: Barabás jó arányérzékkel, párhuzamosan tárgyalja a pápai delegált bírók és a legátusok bírói tevékenységét, sőt a pápai hatalmat reprezentáló egyházi személyek olyan megbízásait és tevékenységét is szerves egységben kezeli az előbbiekkal – szintén indokolható módon –, amikor a megbízottak nem delegáltak, hanem egész egyszerűen az egyházi hierarchiában elfoglalt helyükből adódóan pápai parancslevelek teljesítői, pápai döntések konzervátorai voltak. A 13. századi egyházi bírásoknak van azonban másik, az előbbinél sokkal kézenfekvőbb pillére is: a formálódó hazai szentszékek eljárásai, valamint a világi és egyházi bírások határmezsgyéjén mozgó eljárások. Előbbiek 13. század végi, 14. század eleji megszilárdulását, eljárásaikba a kánoni jog gyakorlatának leszárvágását – Bónis György tézise szerint – éppen a hazánkba látogató pápai legátusok itt látott

joggyakorlata segítette elő. Utóbbiak bizonyos eljárásai a *Váradi regestrum* alapján ismertek. Természetesen nem várható el a pápai küldöttek tevékenységét vizsgáló monográfiától az Árpád-kori egyházi bíraskodás történetének megírása is, ugyanakkor ezen kontextus kutatásba való beemelése később az összehasonlító elemzések során fontos lehet.

A könyv további fejezeteiben a megelőlegezett eredményeket bizonyítja és bontja ki a szerző klasszikus forrásfeltáró és -értelmező módszerekkel. Következtetése szerint a pápai megbízások java a 13. század folyamán III. Ince (1198–1216), III. Honorius (1216–1227) és IX. Gergely (1227–1241) pápasága idején érkezett a Magyar Királyságba. A tatárjárás cezúrájt jelent: az ezt követően azonosítható megbízások többsége a betöltetlen egyházi tisztségek sorsával vagy már korábban elkezdődött ügyek újbóli perfelvételével kapcsolatos. Az 1280-as, 1290-es években – tegyük nyomban hozzá, éppen a legátusok tevékenységével párhuzamosan, valamint a püspöki (egyházmegyei) szentszékek formálódásával is – volt még egy kisebb felfutása a pápai delegálásnak, amely aztán az Anjou-korban is jól adatolható, ám a három említett pápa pontifikátusa idején (1198–1241) tapasztalható gyakoriság a 13. század második felében már nem jellemző a Magyar Királyságra. E jelenség ellenére a monográfia szerzője az 1241 előtti időszaknak bő kilencven, míg az azt követő hatvan évnek hatvanöt oldalt szentelt, azaz a terjedelemben nem mutatkozik meg a megbízások számának időbeli megoszlásában tapasztalható szignifikáns különbség. Ez abból a szempontból mindenesetre érthető, hogy a második rész a korábbi kutatásokhoz képest kifejezetten friss eredményeket tartalmaz. Annak megítélése azonban már ízlés dolga, hogy valóban indokolható-e sokkal több másodlagos forrás bevonása, a szinte teljes pápai–magyar egyházi és politikai kapcsolattörténet sokkal bővebb vizsgálata a század második felére vonatkozóan annak érdekében, hogy a monográfia ne tűnjék sokkal kidogozottabbnak arra a négy évtizedre vonatkozóan, amikor a címben megjelölt intézmény ténylegesen virágzott.

Végezetül álljon itt pár véleményes és a monográfia hasznosságának egészét egyáltalán nem érintő kritikai megjegyzés is. A forrásinterpretációt, amelyre Barabás Gábor következtetéseit alapozza, végig rendkívül bőséges, sőt szokatlanul és talán sok helyen indokolatlanul hosszú latin forrásrészeket idéző lábjegyzetanyag kíséri, melynek eredményeképpen a hosszú latin szövegekben maradhatnak elütések, zavaró elgépelések. Erre példa a 83. oldalon III. Honorius pápa 1222. december 15-én kelt oklevele eredeti szövegének részlete. E pápai oklevél nyomán feltételezhető, hogy a pápa az év végén még nem látta az Aranybulla szövegét, annak tartalmát pontosan nem ismerte, és az ismereteit megalapozó információk II. András a pápát saját érdekében befolyásolni igyekvő „szűrőjén” keresztül érkeztek a Szentszékre. A pápa oklevele egy delegált bírói megbízás, kezdetén egy jellegzetes pápai oklevélformulával. Barabás közlésében: „*Cum igitur, sicut accepimus, sed utique acceptamus, in regno Hungarie noviter sit statutum [...]*” (83.) A formula kétféleképpen szokott szerepelni a pápai oklevelekben. Az egyik változat (*sicut accepimus et utique acceptamus*) azt szokta jelenteni, hogy valami a pápa tudomására jutott, és azt elfogadta. A másik változat (*sicut accepimus, sed utique non acceptamus*) értelemszerűen azt, hogy valami a pápa tudomására jutott, de azt nem helyesli. Természetesen, ha a Magyar Királyságba küldött megbízás szövegében a *non* nélkül állna a szöveg, az az oklevélre épített téziseket újragondolás tárgyává tenné. Itt azonban egész egyszerűen arról van szó, hogy a szövegek közlésben szereplő és hivatkozott forrásban a *non* még megvolt, de az átgépelés során véletlenül elsikkadt.

A másik forráspéldánál – bár hasonló a latin textussal nem történt – az oklevél (lehetőséges) interpretációja érinti Barabás érvelésének alapvető elemét is. A szerző jogosan tartja a 13. század második felének pápai delegációval kapcsolatos kulcsforrásnak IV. Ince pápa egy 1252. december 3-án kelt oklevelét, amelyben IV. Béla király kérésének engedve megtiltja, hogy az Apostoli Szék engedélye nélkül az országon kívülre idézzék a pereskedőket. Barabás éles szemmel észrevette, hogy a forrás Bónis Györgytől származó értelmezésébe hiba csúszott

a szerző eredeti német tanulmányának magyarítása során. Ez azonban nem érinti Bónis azon tézisént, amely egy 1259-es pápai oklevélre hivatkozva állítja, hogy utóbb a magyar király lemondott a fenti pápai engedményről. Sem Barabás, sem Bónis nem vette ugyanakkor észre, vagy legalábbis nem építették be értelmezésükbe IV. Ince 1252-es oklevelének záróformuláját. Ez a formula azokban az esetekben, amikor az oklevél a pápai regisztrumból ismert, természetesen csonka, de jól kiegészíthető: „*Presentibus post Quinquennium [minime valituris]*”. Az általam a szögletes zárójelben kiegészített formula azt jelenti, hogy a pápai mandátumban foglaltak öt év elteltével nem maradnak érvényben, amennyiben azokat a pápa újra meg nem parancsolja. Nem kell tehát további forrásokat keresni, amelyekkel bizonyítható a magyar királynak tett engedmény visszavonása, mivel azt az eredeti pápai oklevél eleve is csak öt évre tartotta fenn.

Utolsó kritikai megjegyzésem a delegációs megbízásokról közölt függeléket érinti, mely nagyon fontos segédeszköz lenne az Árpád-kori pápai okleveleket vizsgáló további kutatóknak, ha a szerző oklevelenként tárná elének az adatokat. A delegált bírók egyházi tisztségük szerinti szétválogatása indokolható, de ez szerintem nem helyettesít és nem vált ki egy olyan adattárat, ahol oklevelenként egymás mellett, időrendben szerepelnek az egy adott ügyben megbízott bírók és a pereskedő felek. Ez utóbbi feldolgozási mód ugyanis nem (csak) archontológiai segédeszköz, hanem a tárgyra vonatkozó forrás- és oklevélrepertóriumot is eredményezett volna.

E kifogások ugyanakkor nem befolyásolják azt a megállapításomat, hogy Barabás Gábor alapvető monográfiát tett le az Árpád-kori történeti kutatás asztalára, amelyet nemcsak a benne most először együttesen felhalmozott adatállomány miatt fognak forgatni évtizedekig a téma hazai és külföldi kutatói, hanem a 13. századi pápai–magyar kapcsolattörténet iránt érdeklődők is nagy haszonnal olvashatják.

Somogyi Szilvia

Bocsi Zsófia – Gulyás László Szabolcs

BERETTYÓÚJFALU TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE A KÖZÉPKORBAN

(Fejezetek Berettyóújfalu történetéből 1.)

Bihari Múzeum, Berettyóújfalu 2023. 373 oldal

Egy település, megye, régió történetéről szóló kötet megjelenésekor mindig kérdéses, hogy célközönsége csupán az adott hely történelme iránt érdeklők köre, vagy azon túlmutatva, szélesebb réteget is képes-e megszólítani. Utóbbi kapcsán gyakran felvetődik, hogy „módszertani szempontból” vagy épp „analógiaként” hasznosítható lesz-e más, hasonló jellegű témák kutatása során. A Bocsi Zsófia és Gulyás László Szabolcs által írt Berettyóújfalu-történetet olvasva kijelenthető, hogy a kötet túlmutat a hagyományos helytörténeti összefoglalásokon.

A szerzőpáros munkája a középkori Magyarország egy olyan tájegységét – annak földrajzi viszonyait, településrendszerét, gazdasági- és társadalmi jelenségeit, épített örökségét – hozza közelebb az olvasóhoz, mely jelentős átalakuláson esett át a 19. századi folyószabályozások következtében. Éppen ezért a monográfia gyakorta hangsúlyozza, hogy a maitól eltérő földrajzi keretekben kell gondolkodnunk a múlt rekonstrukciója során: a kötet elején, a kutatástörténeti háttér ismertetését követően egy egész fejezet szól a Berettyó-vidék környezeti háttéréről, táj- és gazdaságföldrajzáról. A szerzők mindazonáltal nemcsak a kutatástörténeti, illetve földrajzi

közegét mutatják be a vizsgált témának, de a településtörténeti fejezetben az intézményes keretet is, így Bihar vármegyével, a bihari dukátussal, illetve a bihari/váradai püspökséggel és nyíri főesperességgel is foglalkoznak.

A gondosan megrajzolt háttérbe helyezett „főszereplő” Berettyóújfalu, pontosabban mindazok a középkori települések – a máig kontinuus Újfalut is beleértve –, amelyek a mai város területén feküdtek. A szerzők ezzel hatalmas feladatot vállaltak, hiszen egy mikrorégió történeti földrajzát készítették el. A könyv talán legfajsúlyosabb része éppen ezért a negyedik fejezet, melyben egyrészt lokalizálják a mára csupán elszórt említésekéből, régészeti feltárásokból vagy épp dűlőnevekből ismert Árpád-kori falvakat, másrészt a birtoktörténeti perek kusza hálóján keresztülverekedve rekonstruálják azok szövevényes birtoklástörténetét.

A szerzők munkájuk során több szempontból is a teljességre törekedtek. Amellett, hogy a könyv természetesen reflektál a Berettyó-vidékkel kapcsolatos korábbi régészeti és történeti kutatásokra és helytörténeti művekre, a szétartó forrásbázis teljeskörű kiaknázásával megrostálták, alkalmasint felülbírálták a korábbi szakirodalmi nézeteket – felhívva a figyelmet akár a hibás módszertanra, akár a tévesnek bizonyuló feltételezésekre is. A Berettyóújfalu múltjában kevésbé járatos olvasót kifejezetten segíti, hogy a szerzők a fontosabb témák esetében bemutatják azok kutatási előzményét, illetve a rendelkezésre álló forrásanyagot is. A forrás-használat terén is a teljességre törekvés jellemzi a kötetet. Egyrészt a térségre vonatkozó középkori okleveles anyag adatait igyekeznek széleskörűen felhasználni (például az utcaszerkezet, a jobbágyi kézművesség, a beköltözés vizsgálatához), másrészt e történeti adatokat egységben kezelik a település területén végzett régészeti feltárások tanulságaival. A forrásanyag harmadik pillérét a 18–19. századi kéziratos úrbéri térképek, s természetesen a katonai felmérések, illetve a 19. század második felében készült kataszteri térkép képzik, amelyek adatait hangsúlyosan felhasználják a középkori települések lokalizációja során. A kéziratos úrbéri térképekből ráadásul válogatás is található a kötet függelékében.

A térképészeti források körülmekintő összegyűjtése és használata bőségesen megtértült a szerzők számára, ezek segítségével ugyanis sikerült az eddigieknél megbízhatóbban lokalizálniuk az elpusztult Árpád-kori falvakat. Kutatásuk alapján a mai Berettyóújfalu területén összesen 18 falu létezett az Árpád-korban, igaz ezek száma, lakottsága, de akár földrajzi elhelyezkedése is változott az idők során. A Berettyó északi oldalán fekvő, központi jelentőségű Herpály például középkori története során kétszer is helyet változtatott, még népséget is kibocsátott, s létrehozta Újfalut. A szerzők a régészeti kutatások alapján egyértelműen tatárjárás előtti-ként határozzák meg az utóbbi települést, melynek nevét azzal magyarázzák, hogy a vízrajzi adottságok korlátozta Herpályból hozták létre földesurai egy új, növekedésre és népesedésre alkalmasabb helyen.

Az újkori térképek ugyan segítik az Árpád-kori falvak meghatározását, de ennek alapjait is elsődlegesen a korabeli írott források adják. Bár a régészeti és az okleveles adatok hiányossága tág teret enged a történeti hipotézisek megfogalmazásának, a térképes adatokra hagyatkozás mértéktartó. Például a 18–19. századi Klastrom-sziget, Klastrom-zug mikrotoponimek alapján a szerzők ugyan számolnak egy esetleges tatárjárás előtti nemzeti monostorral Szomajomban, az okleveles említések és régészeti leletek hiányában ennek létét csupán feltételezésként kezelik.

Miként más történeti földrajzi kutatásnál, a Berettyó–Kálló köze esetében is a különböző falvak kapcsán keletkezett, egymásra utaló okleveles adatok *puzzle*-ja adja meg egy-egy település helyét. A feltáró munkát segítették a régészeti feltárások során előkerült objektumok és leletek, valamint a kéziratos térképeken megőrződött dűlőnevek, különösen a *Telek* néven jelöltek. A szerzők a források ütköztetésével nemcsak lokalizálták a korábban bizonytalanabban elhelyezett falvakat, de két feltételezett település (Dusnok és Derzs) létét el is vetették. A tér-

képeket emellett felhasználták Újfalú középkori utcarendszerének rekonstruálása során is, ám a kiindulási pontot természetesen itt is egy kortárs írott forrás, egy 1425. évi birtokosztály képezte, melyből nemcsak Újfalú, de Herpály és más falvak utcaszerkezete is megrajzolható volt.

A települések lokalizációjánál nem jelentett kisebb feladatot a falvak történetének nyomon követése. A szerzők abból a szempontból is teljességre törekedtek, hogy a terület történetét a korai időktől, a szarmata, gepida, majd avar telepektől a honfoglalókon át a középkor végi viszonyokig bemutatják. Tényleges településtörténetről az Árpád-kortól beszélhetünk, a 18. század-kori faluból pedig a középkor végére csupán tíz maradt meg. Ezeknek csak egy része, az északi parti, Újfalut is magába foglaló herpályi uradalom képzett birtoktestet, melynek birtoklásán is többen osztoztak. A déli parti falvak birtoklástörténete még kuszább, s az évtizedek, évszázadok előre haladtával egyre több részirtokos jelent meg a színen. Bár a mai Berettyóújfalú területén fekvő összes falú sorsának bemutatása, az újabb és újabb szövevényes birtoktörténeti rekonstrukciók sora nem különösebben olvasóbarát, egy ilyen birtoktörténeti fejezet megkerülhetetlen, s módszertani szempontból fontos és hasznos is.

A tömény birtoktörténeti rekonstrukciót két átfogó elemző fejezet követi. Az első a térség úthálózatával, kereskedelmi színtereivel foglalkozik, melyben a szerzők bemutatják a jelentős átkelőhelynek számító Bolcs-hida és Szomajom gazdasági szerepét és az ezen átkelőkhöz vezető utakat. Ám itt sem csupán a regionális jelentőségű útvonalakat rekonstruálják, hanem bekötik őket a középkori Magyar Királyság úthálózatába, elhelyezve a Berettyó-vidéket a királyság gazdasági életében. Mindazonáltal az úthálózat-rekonstrukcióhoz mellékelte térkép csupán részben nyújt segítséget, hiányzik az – egyébként ismert – kevésbé jelentős utak és árutak ábrázolása egy, kifejezetten a Berettyó–Kálló közére fókuszáló térképen. Különösen a fennmaradt földesúri egyezségeket fontos szerepet játszó Bolcs–Kékes–Kereki–Bihar útvonalat hiányolom a térképről, mely csak a szöveges részben kapott helyet.

Az úthálózat rekonstrukciójának fontos forrása az 1470. évi Tordai–Pályi egyezmény, melyből kiderül, hogy az említett kékesi utat a Bihar mezővárostól keletre lakó, saját szükségleteikre vásárló utazók (tehát nem a kereskedők) használhatták, míg a Bihartól nyugatra élő útja Szomajomon és Keresztesen át vezetett. A forrásból véleményem szerint az is egyértelműen kiderül, hogy Szentmártonnál nem csupán vásárvámost szedtek – amint azt a szerzők a 192. oldalon állítják –, hanem mivel átkelőhely (*vadium*) is működött itt, ennek használatáért az utazók vámost fizettek. A Bihartól keletre élő, a kékesi úton közlekedő utazók akár Tordai András bolcs-hidai, akár Pályi László fiának szentmártoni átkelőjét használhatták (ahogy a Tisza felől érkező, Váradra tartók is igénybe vehették mindkét átkelő- és vámhelyet, ám nekik innen Szomajomra, az ottani vámhoz kellett tovább menniük). Megjegyzendő az is, hogy az 1493. évi hatalmaskodási panaszban felemlített Tordai–Pázmány egyezés már egy másik megállapodásra utal, melyet érdemes lett volna összevetni az 1470. évvel. Ezt Tordai András valamikor 1490 előtt kötötte Szomajom birtokosával, Pázmány Andrással, lakhelyi megkötés nélkül engedélyezve a kékesi út használatát – a szomajomi vámost megkerülve – minden utazó (de nem a kereskedők) számára.

A társadalomtörténeti fejezet a térség jobbágylakosságával foglalkozik, a jobbágynévsorok alapján keres választ az ezekben a falvakba beköltözők nagyságrendjére, a származási helyek körére, illetve a kézművesek arányára a jobbágyok között. Gulyás László Szabolcs a jobbágy- és polgárnevek történeti forrásértékének jó ismerője, s e kötetben is alaposan kitér a módszertani buktatókra, arra, hogy mire lehet felhasználni az ilyen jellegű adatokat, határozottan elvetve Módy György népességszám-rekonstrukcióját. Igaz, a gazdálkodással kapcsolatos rövid rész az elemzés végén feleslegesnek tűnik a már korábban, a tájféldrajzról szóló fejezetben is olvasható fontosabb megfigyelések miatt.

Ugyancsak kiemelném az épített örökségről szóló fejezetet, mely szintén a szerzők teljességre törekvő hozzáállásáról árulkodik: itt is egységben kezelik a történeti és a régészeti forrásokat. Ezzel a két eltérő jellegű forrástípus együttes használatának nehézségeire is rámutatnak. Ennek legszemléletesebb példája a herpályi Csonkatorony kérdése, melynek jelentőségét híven jelzi, hogy külön alfejezetet szenteltek neki a kutatástörténeti bevezetőben is. A szerzők végigvezetik az olvasót a feltárások és állagmegóvások történetén, amiből kiderül, hogy a 19–20. század folyamán is számos változáson, pusztuláson esett át a mára fennmaradt épületrész. A tatárjárás előtti jelentős „háromhajós, egyenes szentélyzáródású, reprezentatív, nyugati toronypáros nagyméretű kolostortemplom” (255.) története azonban az írott források hallgatása miatt homályba vész. Továbbra is kérdéses, hogy a monostortemplomot ki építette, mikor és milyen rend tagjai lakták; mindenesetre a szerzők ismertetik az ezzel kapcsolatos eltérő kutatói nézeteket. Ám nemcsak a Csonkatorony rejtélye kapott helyet a kötetben, hanem a mai Berettyóújfalu területén fekvő többi középkori eredetű templom, illetve feltárt templommaradvány története is, alaprajzok és fényképek kíséretében.

A *Berettyóújfalu településtörténete a középkorban* tehát jóval több, mint a középkori Újfalu története, lényegében egy történeti földrajzi rekonstrukció a mai Berettyóújfalu határához tartozó területről. A kötet mindezt regionális földrajzi és történeti, illetve országos kontextusba ágyazva tárgyalja, nemcsak a településekre, hanem annak lakosságára és épített örökségére is kitérve. Ez a megközelítés pedig korántsem csupán a berettyóújfaluiak részéről érdemel fokozott figyelmet, hanem a történész- és régészszakma részéről is, hiszen valójában ők a kötet fő célközönsége. A sokoldalú forráshasználat pedig egyértelműen példaértékű és mintaadó a településtörténetet írók számára.

Kádas István

KISEBBSÉGI KÉRDÉSEK A MAGYAR–ROMÁN DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOKBAN (1920–1931)

Dokumentumok

Vál., jegyz., bev. Marchut Réka

HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont – Kronosz Kiadó,

Bp.–Pécs 2022. 728 oldal

Marchut Réka új kötete egy „levéltári források felkutatásán, digitalizálásán, rendszerezésén alapuló alap kutatás” (17.) első eredménye, amelyet egy körülbelül százoldalas kontextualizáló bevezető tanulmány előz meg. A kötet címe egyértelműen jelzi a munka típusát, amely nem más, mint – az 1920 és 1931 közötti magyar–román államközi viszonyt tárgyaló – forráskiadvány annak kötelező kellékeivel: bevezető tanulmánnyal, levéltári dokumentumokkal és függelékkel.

Alapkutatása során a szerkesztő (a kötet borítója szerint a szerző) három levéltárban folytatott forrásfeltárást: a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, ahol a K szekció két fondját (K 63, K 64) nézte át, illetve a román és a német Külügyminisztériumi Levéltárban, ahol szintén két-két gyűjtemény (Fond 28, 71; a budapesti és a bukaresti követség) iratait tekintette át. A kötetben közölt 218 dokumentum 73%-át magyar, 16%-át román, 9%-át pedig német levéltári iratok teszik ki. Erre az elsőre nagyon aránytalanul tűnő válogatásra a szerkesztő is felhívja a figyelmet: míg a magyar követi jelentések döntő többségükben

a romániai magyar kisebbséggel foglalkoztak, valamint állandó volt ezen kérdés tematizálása, addig a román követségi jelentések inkább a magyarországi belpolitikát vették górcső alá, és a magyarországi románsággal kevésbé foglalkoztak. A német követi jelentések arányának alacsonyabb voltát pedig a weimari Németországnak a térség iránt tanúsított „érdektelenségével” magyarázza: „a Wilhelmstrassének nem volt fontos a két kisebbség Romániában, akár másutt együttműködjön, de az fontos volt számára, hogy a határain túl élő németekkel foglalkozzon” (88.).

Emellett hangsúlyozni kell – amint azt a szerkesztő is evidenciaként kezeli –, hogy a román–magyar államközi viszonyban a kisebbségi kérdés mellett a kétoldalú kapcsolatok legfontosabb szempontját Erdély hovatarozása jelentette. A két állam azonban sosem juthatott kompromisszumra, ugyanis – Marchut szerint – egy, a *status quot* elfogadni nem akaró vesztes kisállam, valamint egy, a *status quo* fenntartásában érdekelt középállam nemzetstratégiai célkitűzései ütköztek, Erdély hovatarozása tehát nem képezhette kompromisszum tárgyát. Így a diplomáciai kapcsolatok a két fél párhuzamos elbeszéléseinek kényszerű és sokszor formális érintkezéseire korlátozódtak.

Marchut sikeresen hasznosította a hivatalos magyar külügyi szolgálatot és a romániai magyar kisebbség vezetői közötti kapcsolatrendszer vizsgáló korábbi kutatásokat. Ezeket a szerző a magyar külügyi szolgálat, valamint a román uralkodói és kormányzati körök közötti kapcsolatrendszer áttekintésével bővítette ki.

A bevezető tanulmány ugyanakkor többnyire nem forrásokon alapszik, hanem inkább köztörténeti bevezetőnek tűnik, döntően a szerző által már korábban is tárgyalt témákról. A munka szemlélete így inkább a Fülöp Mihály – Vincze Gábor szerzőpáros *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1945–1947)*, illetve a *Vasfüggöny keleten Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1948–1955)* című munkáival mutat hasonlóságot anynyi különbséggel, hogy Marchut Réka több bukaresti és berlini forrást is felhasznált. Habár az előszóban az szerepel, hogy a szerző a Hornyák Árpád által a magyar állam és a szomszédos országok kapcsolatának vizsgálatára kidolgozott ötös szempontrendszert (határok kérdése; a másik állam súlya az illető állam saját nemzeti érdekeinek érvényesítésében; a kisebbségek súlya az új államban, illetve az anyaország és a kisebbségek viszonya; a két állam gazdasági kapcsolata; a két állam helye a nemzetközi kapcsolatok rendszerében) követi, a bevezető tanulmányban – a feldolgozott témák alapján – sokkal inkább csak az utolsó kérdéskör volt meghatározó az elemzés során. Mindez nem azt jelenti, hogy Marchut nem foglalkozott a romániai magyar kisebbség és a magyarországi román kisebbség súlyának felmérésével és az anyaországok ezen közösségekhez való viszonyával, hanem hogy a bevezető tanulmányban mégis inkább a két állam nemzetközi pozícionálása a hangsúlyos.

A bevezető tanulmány egyik újdonsága a szerző által a magyar és román külügyi és követségi apparátusról készített vázlatos archontológia (ebben főleg a követek, a konzulok és az ügyvivők személyiségjegyeinek felvillantása előremutató). Továbbá a főszövegben és a függelékben közölt táblázatok is jó kiindulópontként szolgálhatnak további, elsősorban a diplomáciai apparátust vizsgáló hálózatkutatásokhoz. Összehasonlítva a magyar és román külügyminiszterek tevékenységét, a szerző kijelenti, hogy a Take Ionescu, Ion Gheorghe Duca és a Nicolae Titulescu által fémjelzett román külügyhöz képest a magyar külügy középszerűnek számított, ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a magyar külpolitika irányítását inkább az államférfíui kvalitásokkal rendelkező Teleki Pál és Bethlen István miniszterelnökök vállalták magukra. A román–magyar diplomáciai kapcsolatokat meghatározó követek szolgálati idejét vizsgálva Marchut megállapította azt is, hogy míg a román külügyet és a követségi apparátust inkább stabilitás jellemezte, addig a magyar követek gyorsabban cserélődtek. A diplomáciai szervezet vizsgálata során jutott arra a következtetésre, hogy míg a külügyminiszterek szintjén a román kormány erősebbnek

bizonyult, addig a diplomaták körében ez az eltérés nem volt jellemző. Emellett azt is hangsúlyozza, hogy a bukaresti követek bár rutinos diplomaták voltak, pályájuknak mégsem a romániai tevékenységük jelentette a csúcspontját, továbbá, hogy a diplomáciai apparátusban történt változások egy-egy szakkérdés kidolgozása közben is érzékenyen érintették az ügyek kimenetelét. Például Hory András bukaresti ügyvivő áthelyezése csökkentette a követség munkatársainak gyors, hatékony és magas színvonalú munkavégzését. Bár „Rubido-Zichy [Iván] továbbra is követ maradt 1926-ig, vonatkozó jelentéseinek gyakoriságán és minőségén érzékelhető Hory hiánya” (76.).

A bevezető tanulmány egyes részein esettanulmányyszerű jelleggel vizsgálja a szerző a román–magyar viszonyt meghatározó kérdéseket, inkább a történeti elbeszélésre, a magyar kisebbséget érintő hátrányos intézkedések számbavételére, mintsem az ebben a témában keletkezett diplomáciai jelentésekre helyezve a hangsúlyt. Tárgyalja például a romániai agrárreformot, az 1918 előtti magyar telepesek földjeit, az optánskérdést, Romániának a Vatikánnal kötött konkordátumát, valamint a kötet egyik fő újdonságaként a regáti magyarok (elsősorban a bukaresti Szent László Társulat története és ingatlanainak) ügyét. Marchut Réka sikeresen bizonyította, hogy a magyar külügy és a bukaresti magyar követség folyamatosan figyelemmel követte a római katolikus és református felekezetű bukaresti magyarság helyzetét is. A templomokért, illetve egyéb ingatlanokért folytatott bírósági eljárásokban igyekeztek segítséget nyújtani az illető felekezeteknek. A bukaresti magyarokról szóló részben ugyanakkor fel lehetett volna használni a Czíkó-testvérekkel (Czíkó Nándorral és Czíkó Lőrincsel) készített interjúkat is, akik bár kommunista mozgalmárokként szocializálódtak a harmincas években, a húszas évekre vonatkozóan rengeteg bukaresti római katolikus eseményt, illetve oktatásügyi kérdést idéztek fel.

Marchut a romániai magyar politikai közösséget megszervező párt (Országos Magyar Párt) kapcsán rámutatott arra is, hogy az OMP vezetésében nemcsak az erdélyi szászokkal, hanem a dobrudzsai (török, tatár, bulgár és orosz) és besszarábiai (orosz és ukrán) kisebbségekkel való együttműködés kérdése is felmerült. Ez szintén új eredménynek számít, ugyanis a két világháború közötti időszakokkal foglalkozó történések az OMP útkeresési stratégiái sorában általában csak a romániai németiséggel való kooperációt vizsgálták.

Ami a forrásokat illeti, a szerző a dokumentumokat kronologikus sorrendben adja közre, a válogatásból mennyiségileg az 1926-os és 1927-es évek jelentései emelkednek ki. Ekkorra nemcsak a konkordátumügy, hanem a bukaresti magyarok ügye is „a magyar külügy szintjére emelkedett” (99.). A kötetben közölt források közül főleg a budapesti román, illetve német követségi jelentések jelentenek újdonságot, ugyanakkor a bukaresti magyar követség nem hivatalos dokumentumai is rávilágítanak egy-egy fontosabb kérdésre. A 31. számú irat felettebb izgalmas abban a tekintetben, hogy a bukaresti magyar követ magánlevélben tájékoztatta külügyminiszterét a budapesti román követtel szemben román kormánykörökben felmerült elégedetlenségről. A magyar követ szerint Bukarestben megunták kollégája „minden hónapban legalábbis egyszer megismétlődő »honmentését«, ami rendszeren abból áll, hogy egy vagy másodrendű dolgot felfúj” (196.). A magyar követ jelentését megerősítik a kötetben közölt, Traian Stîrcea román követ által írt beszámolók is, ugyanis a román követ incidensekről, irredenta akciókról és a magyar propagandáról írt vehemens hangnemben külügyminiszterének. Például az augusztus 20-i ünnepségekről úgy tájékoztattott, hogy a magyar sajtó „irredenta propagandát és a szomszédos országokat célzó gyűlöletkeltést tartalmazó cikkeket” közölt (280.). Ugyanakkor a román követ rámutatott a magyarországi román kisebbséget ért valós atrocitásokra is, például a battonyai ortodox pap elleni feljelentésre és bírósági tárgyalásra (62. irat).

Fontosak azok a bukaresti magyar követségi jelentések is, amelyek az erdélyi magyar politikai vezetők, illetve a román pártok és a román kormány közötti megbeszélésekről, találkozókról szólnak, valamint azok, amelyek az Országos Magyar Párton belüli személyi ellentétekről, párt-

elhagyásról, illetve a követendő politikai irányvonallal kapcsolatos belső vitákról tájékoztatnak. Itt jegyzendő meg, hogy bár több bukaresti követi jelentés is foglalkozott a romániai magyar iskolák helyzetével (például a 86. irat a hétfalusi csángók magyar iskolájának ügyével), a bevezető tanulmány mégsem tért ki a romániai magyar iskolák kérdésére. Üdvözlendő ugyanakkor a – már a bevezető tanulmányban is tárgyalt – bukaresti templomokról és iskolákról szóló 16 követi jelentés közzététele, ugyanis ezekkel a dokumentumokkal bizonyítható, hogy a magyar külügy nemcsak az erdélyi magyarokkal, hanem a „Regátban”, Ó-Romániában élő magyarokkal is foglalkozott.

A kötetben kisebb hibák is elfordulnak, amelyek azonban teljesen természetesek egy ekkora terjedelmű munkában. Így például a 196. irat lelőhelyének leírásából hiányzik az MNL OL rövidítés, illetve az utolsó diplomáciai jelentés esetében (218. irat) a megadott levéltári jelzet (MNL OL 46. cs. 27 t. 847/res. pol. Gépelt másolat) helytelen, ugyanis kimaradt az iratot a levéltári struktúrában elhelyező köztes levéltári szint, a K szekció jelölése.

Végezetül megjegyezném azt is, hogy 2022-ben – az online is elérhető iratok és adatbázisok korában – egy 726 oldalas, fél kilós kötet megjelentetése talán nem kifizetődő megoldás sem a kiadónak, sem pedig a szerzőnek. Előnyösebb lett volna a dokumentumokat egy honlapon publikussá tenni, ott adatbázisba gyűjteni, metaadatokkal és szabadon elérhető fotókra, térképekre, jogszabályokra való hiperhivatkozásokkal ellátni. Sajnálatos, hogy nem készült a forrásokhoz repertórium, csak tárgyszavas mutató van a *Mellékletek*ben. A szerző – ha hiányoztak az adatok – maga látta el az dokumentumokat címmel, dátummal, sőt az iratok tárgyát is meghatározta, ezért is furcsa a repertórium hiánya. A szövegeket egy pár soros összefoglalóval kiegészítve remek repertóriumba lehetett volna rendezni, ez egyszerűsítette és hatékonyabbá tette volna a dokumentumokban való keresést. A repertórium elkészítése alapja lehetne egy olyan jövőbeli online kiadásnak, adatbázisnak, amelyben az irat digitalizált változatára is rá lehetne navigálni.

Antal Róbert-István

Ványai Márton

A MAGYAR 2. HADSEREG DONI KATASZTRÓFÁJA

Szovjet hadműveleti iratok és emlékezések tükrében, 1943. január 12–24.

(Hadiakadémia)

Peko Kiadó, [Keszthely] 2023. 200 oldal + 32 oldal térképmelléklet

A magyar királyi 2. honvéd hadsereg 1942–1943. évi hadműveleti tevékenysége – Budapest ostroma mellett – a honvédség második világháborús szereplésének alighanem legjobb fel-tárt része. Már 1958-ban közöltek forráskiadványt a 2. hadsereg doni harcairól (*A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnán*. Szerk. Horváth Miklós. Bp. 1958), az utóbbi három évtizedben pedig – elsősorban Szabó Péter munkásságának köszönhetően – nem csupán egy három kiadást megélt átfogó monográfiával (Szabó Péter: *Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története [1942–1943]*. Bp. 2019), hanem több alakulattörténettel is gazdagodtunk. Ez a feldolgozottság viszont féloldalasnak tekinthető, hiszen az említett művek jellemzően magyar és német források alapján tárgyalták a hadsereg történetét, és csupán áttételesen jelent meg a szovjet fél perspektívája. Mindez annak ellenére is elmondható, hogy Kornis

Pál szovjet dokumentumokra támaszkodva több tanulmányt is publikált a kérdésről, Szabó Péter Don-kanyarról írott monográfiájának utolsó kiadásában pedig már szovjet forrásokat is felhasznál.

A fentiek tükrében érdeklődéssel tekinthetünk a Peko Kiadó *Hadiakadémia* sorozatában megjelent kötetre, melynek szerzője, Ványai Márton azzal az igénnyel lépett fel, hogy kifejezetten szovjet források alapján dolgozza fel a magyar 2. hadsereg történetét az 1943. januári szovjet áttörés időszakában (1943. január 12–24.). A szerző évek óta – intézményi háttér nélkül – kutatja az Oroszországi Föderáció Védelmi Minisztériuma Központi Irattárának (Centralnij arhiv Minyisztyersztva oboroni Rosszjizskoj Federacii, CAMO) őrizetében lévő, az illetékes minisztérium 2007-es döntése értelmében a minősítés alól feloldott szovjet hadművelési dokumentumokat. Ebben a munkában segítségére van az a körülmény, hogy ezeket a forrásokat az orosz közgyűjtemény 2015-től rendszeresen a „Nagy Honvédő Háború” emlékezetének ápolására létrehozott *Pamjaty Naroda* honlapjára tölti fel. Ványai eddig elsősorban Budapest ostromáról publikált hiánypótló kutatási eredményeket, az utóbbi időben viszont a magyar 2. hadsereggel szembenálló szovjet erők iratainak feltárására is vállalkozott. Ezen munka eredményeképpen született a recenzált könyv.

A kötet hátoldalán olvasható ismertetés által „forrásközpontú műként” meghatározott kiadvány sajátos egyvelegét adja a forráskiadásnak és a szaktudományos feldolgoásnak. A fejezetek döntő részében a szerző – egyfajta keretező forrásközlés jegyében – egy-egy szovjet dokumentum fordítását publikálja hosszabb-rövidebb elemzésekkel társítva azokat. Ezek azonban csak a szovjet csapatok alkalmazására vonatkoznak, a 2. hadsereg állapotáról, az 1943. januári harcok során meghozott magyar és német döntésekről legfeljebb utalásszinten értesülhet az olvasó. Ezért is találhatjuk furcsa döntésnek, hogy miközben a szerző – kimondatlanul – adottnak veszi a magyar csapatok tevékenységének ismeretét, szükségesnek tartotta a könyv kétoldalas előszavában az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásától a doni harcokig tartó eseménysorozat ívének felvázolását. A kötet „szűkszavúsága” a térképmellékletnél okozhat még nehézségeket az olvasónak. A könyv végén található 62 korabeli szovjet katonai térképészlethez ugyan tartoznak (forrásmegjelölés nélküli) képaláírások, azok viszont egy átfogó, az 1943. januári harcokat bemutató térkép hiányában nehezen áttekinthetők.

A kötet erénye, hogy a szerző több alkalommal is felhívja a figyelmet a közölt szovjet dokumentumok forráskritikai korlátaira. A CAMO állományából ugyanis csak egy válogatott irategyüttes érhető el a kutatók számára, egyes ügýtípusok – például bírálatok, fegyelmi kérdések – csupán korlátozottan ismerhetők meg a közölt és feldolgozott források alapján. Másfelől Ványai visszatérően bemutatja, hogyan befolyásolhatták a jelentésírók érdekei az iratok tartalmát. A szerző jól rávilágít például az egyes hadművelési anyagokban felfedezhető belső ellentmondásokra és elhallgatásokra.

A szovjet forrásokból nyert információkat a szerző több alkalommal is összeveti a 2. hadsereg Hadtörténelmi Levéltárban fennmaradt anyagával, viszont eredményeit csak korlátozottan ütközteti a vonatkozó szakirodalommal. Jellemző példája ennek Kornis Pál recepciója. Ványai elismeri Kornis „úttörő jelentőségét” a tekintetben, hogy szovjet források alapján feltárta az osztrogoszszk-rosszosi hadművelet előkészítését és a támadás első napjait, mégis bírálatként fogalmazza meg a hadtörténész irányába, hogy megközelítése „mindenféle kritikai attitűdöt nélkülözött a szovjet féllal szemben”. (21.) Viszont mivel a későbbiekben nem történik utalás Kornis tanulmányaira, a recenzált kötetből nem tudhatjuk meg, hogy hol „árnyalta” a kötet szerzője „a negyven évvel elzelőtt írtakat”. (22.) Ványai hiánypótló vállalkozása lehetett volna az is, hogy az eseményeket ugyancsak szovjet források – valamint magyar és német szákmánnyanyagok – alapján feldolgozó szovjet és orosz történészek következtetéseit méglegre tegye. Ugyan jelentős számban használ szovjet szakirodalmat és forráskiadványokat, érdemes lett vol-

na utalnia arra is, hogy Szergej Ivanovics Filonyenko voronyezsi történészprofesszor a második világháború befejezésének 75. évfordulója alkalmából összeállított egy, a Voronyezsi területen 1942–1943-ban lezajlott harcokat bemutató ötkötetes forráskiadványt (*Vojna na voronyezsszkaj zemlje. 1942–1943 gg. v dokumentah Krasznoj Armii, vermahita i vojszk szatellitov*. T. 1–5. Voronyezs 2014–2019.).

A recenzált kötetet három eltérő szerkezetű és mélységű részre oszthatjuk. Az első öt fejezet a hadműveletek tervezésére vonatkozó dokumentumokat, valamint a szovjet támadásban részt vevő legfontosabb szovjet parancsnokságok (40. hadsereg, 18. lövészhadtest, 3. harcokcsihadsereg, 2. légi hadsereg) hadművelati összefoglaló jelentéseit közli rövid elemzésekkel kiegészítve. A közölt forrásanyag alapján mindenképpen ez az egység tekinthető a kötet legfontosabb részének. Amíg eddig a korabeli magyar és német felderítési eredményekre, valamint a háború után megjelent szovjet tábornoki visszaemlékezésekre támaszkodhattak a kutatók, a jövőben a Ványai által fordított és közölt dokumentumok is fontos forrásként szolgálhatnak a szovjet műveletekre vonatkozóan, mert minden eddiginél részletesebb képet kínálnak a szovjet csapatok tevékenységéről. Így például a Voronyezsi Front offenzívát előkészítő dokumentumaiból nem csupán az offenzíva anyagi-technikai előkészítését, de a frontparancsnokságnak a 25 napos hadműveletre kalkulált veszteség-előrejelzését is megismerhetjük.

A hadművelati szempontokhoz képest a 6. és a 7. fejezet a közkatonák szintjén vizsgálja a doni áttörés történetét. A forrásközlésnek minősülő 7. fejezetben a szerző öt katona – az *iremember.ru* oldalon közzétett – visszaemlékezésének az 1943. januári harcokhoz kapcsolódó részleteit közli. *Az emberi tűrőképesség határán innen és túl* enigmatikus című 6. fejezetben pedig a magyar és szovjet katonák alkoholfogyasztási szokásait próbálja értelmezni. Miközben a szerző a magyar hadtörténeti szakirodalomban valóban hiányzó életmódtörténeti kérdés boncolgatására vállalkozik, ennek megvalósítása több kívánnivalót is hagy maga után. Egyrészt szembevetendő, hogy az itt felsorakoztatott megállapításait elsősorban – preconcepcióktól nem mentes – korabeli magyar forrásokra alapozza, a szovjet források pedig csupán utalás szintjén jelennek meg. (A 8. fejezetben több érdemi információt tudhatunk meg az ittasság miatt indított szovjet eljárásokról és megtett panaszokról, mint ebben a fejezetben.) Másrészt forrásait a szerző nem ütközteti a vonatkozó szakirodalommal. Az orosz/szovjet lakosság alkoholfogyasztási szokásairól, az ezzel kapcsolatos állami invenciókról széleskörű szakirodalom áll rendelkezésre, a szerző azonban – még ha illusztrálásképpen is – csak egy 1942-ben Budapesten megjelent szovjetellenes kurzusmunka (Gergely Ádám: *Itt végződik Európa. A Szovjet*) alapján mutatja be a polgári lakosság szesz italokhoz fűződő viszonyulását. A kötet többi részéhez képest ez a fejezet kidolgozatlanabb, amint azt közhelyes megállapítások is szemléltetik. Például „a háború legalább annyira pusztítja a lelket, mint a testet – és nem válogat győztesek és vesztesek között” (149.); „Kétségkívül méltók a tiszteletre azok, akiket a sors így vagy úgy átkényszerített az emberi tűrőképesség határán, abba a dimenzióba, ahol a második világháború zajlott.” (152.)

Ványai a munkája utolsó két fejezetében és összegzésében szovjet szempontból elemzi a Vörös Hadsereg csapatainak eredményességét és veszteségeit. Ugyan az egykorú szovjet bírálókat bemutató 8. fejezet is forrásközléseken alapul, viszont ezek a részek az első öt fejezethez képest jóval több elemzést tartalmaznak. A leírtak alapján megállapíthatjuk, hogy az egykorú bírálókat egybeestek a Vörös Hadsereg egész háború folyamán jelenlévő strukturális problémáival: a különböző seregtestek közötti együttműködés hiányával, a parancsnokok harcvezetési gondoljaival, a megfelelési kényszer miatti hamis jelentésekből levont téves következtetésekkel, valamint a legénység és a tisztek fegyelmi nehézségeivel.

A szovjet hadvezetés kiértékelésénél Ványai legmarkánsabb megállapítása a 40. hadsereg parancsnokának azon döntéséhez fűződik, melynek értelmében az eredeti tervekkel ellentétben két nappal korábban, január 12-én kezdte meg az offenzívát. A szerző elveti Ungváry Krisztián

azon magyarázatát, miszerint az említett hadsereg korábbi támadása a védők megtévesztésére, valamint ezáltal a magyar ellenállás súlypontjának eltérítésére szolgált. Ezzel szemben Ványai a hadműveletek kezdetének előbbre helyezését a hadsereg parancsnoka, Kirill Szemjonovics Moszkalenko vezérőrnagy magánakciójának tudja be. Eszerint Moszkalenko saját hadseregének jobb érvényesülése érdekében és a seregestnél meglévő hiányok leplezésére vetette be korábban a csapatait, amivel végső soron a csucsjei hídfőből előrenyomuló 18. lövészhadtestet hátráltatta, s többek között ennek is köszönhető, hogy nem jöhetett létre a magyar csapatok sztálingrádi csatához hasonló bekerítése.

A recenzált kötet szerzője korábbi publikációiban is tanúbizonyságot tett arról, hogy a szovjet veszteségi adatok összegzése az erőssége. A jelen kötet alighanem legmaradandóbb, leginkább említésre méltó része a 9. fejezet, amelyben a Vörös Hadsereg személyi állományának veszteségei kerülnek összesítésre. Ványainak a 1943. január 12. és 24. közötti időszakra vonatkozólag hadosztály–ezred szinten sikerült rekonstruálnia a szovjet veszteségeket. Mindez azért jelent fontos előrelépést, mert eddig Grigorij Krivosejevnek köszönhetően csupán a Voronyezsi Front voronyezsi-harkovi támadó hadműveletek 1943. január 13. és március 3. közötti összevont személyi veszteségadatai (33 331 elesett) voltak elérhetők, mely mind időben, mind térben túlmutatott a magyar 2. hadsereg alkalmazásán. Az eddigi kutatások alapján is feltételezhető volt, hogy a magyar veszteségek jelentősen meghaladták a szovjetekét, viszont Ványai adataiból kiderül, hogy a Voronyezsi Fronton elszenvedett szovjet veszteségeknek csak a töredéke származott a magyarokkal szembeni harcokból. Az áttörés időszakában a magyar halottak és eltűntek száma közel kilencszeresen (!) haladta meg a szovjetekét.

A szovjet jelentések a magyar veszteségadatokról is fontos információkkal szolgálhatnak. A magyar hadvezetés a 2. hadsereg 1943. januári személyi veszteségeinek döntő hányadát a harcok jellegénél fogva eltűntként tartotta számon (a Magyar Megszálló Erő Parancsnokság 1943. május 10-i jelentésében a veszteségként nyilvántartott 96 013 főből 67 972 főre tette az elesettek és eltűntek számát). Ezen belül az elesettek és a fogságba esettek számára vonatkozólag viszont máig is csak becslésekkel rendelkezünk. A Voronyezsi Frontról tájékoztató, Ványai által idézett szovjet jelentés alapján január 12. és 23. között 38 650 magyar katona esett szovjet fogságba. Ez jelentősen meghaladja a Szabó Péter (27–28 ezer) és a Varga Éva Mária (31 299) által kalkulált fogolylétszámokat. A szerző ugyancsak fontos – bár részletesen ki nem fejtett – összefüggésre hívja fel a figyelmet akkor is, amikor rámutat arra, hogy míg az arcvonal északi részén 2:1 arányban találhatjuk a magyar elesettek és fogságba esettek számát, addig az arcvonal déli részén fordított volt az arány.

Munkájában Ványai fontos forrásokat és adatokat közöl az 1943. januári harcok történetéből, ezért a későbbi kutatásokhoz hasznos segítséget nyújthat majd a kiadvány. Viszont míg a hátsó borító azt ígéri számunkra, hogy az 1943. januári harcok kapcsán felmerülő kérdések („Hogyan harcoltak a szovjetek a magyarok ellen, hogy működött a szovjet hadvezetés, hogyan tervezett, majd hogyan értékelte a saját teljesítményét közvetlenül a hadművelet után [...]?”) megválaszolására „nem kell tovább várni”, a válasznak inkább „csak” az első – bár rendkívül fontos – lépéseit jelenti ez a kiadvány. Összességében a magyar 2. hadsereggel szemben harcoló szovjet csapatok tevékenységének máig megírásra váró monografikus feldolgozásához kiindulási alapot és inspirációt nyújthat Ványai Márton kötet.

Fóris Ákos

ČESKOSLOVENSKÁ ZAHRANIČNÍ POLITIKA PO OSVOBOZENÍ 1945

(Dokumenty československé zahraniční politiky, sv. C/1)

Főszerk. Jan Němeček

Historický ústav, Praha 2022. 647 oldal

Tavaly egy újabb forrásgyűjteménnyel folytatódott a hazánkban talán kevésbé ismert és használt *Dokumenty československé zahraniční politiky* [‘A csehszlovák külpolitika dokumentumai’] című sorozat, amely a *Diplomáciai Iratok Magyarország Külpolitikájához* (DIMK) csehországi változatának tekinthető. Egy jelentős különbség van azonban a két forrásgyűjtemény-sorozat között: a magyarországi sajnálatos módon megszakadt az 1941-es év felénel, a csehországi pedig 1945 végéig tár elénk a csehszlovák diplomáciával kapcsolatos dokumentumokat. Jelen sorozat harminc éve indult útjára: 1994-ben látott napvilágot az első rész, amely a csehszlovák államiség 1918-as kezdeteire vonatkozó iratokat közölt. A sorozat eleinte a cseh külügyminisztérium által alapított Nemzetközi Kapcsolatok Intézete (Ústav mezinárodních vztahů), majd a Cseh Tudományos Akadémia Történeti Intézete (Historický ústav Akademie věd České republiky) – 2004-től mint tár-, 2015-től pedig mint egyedüli kiadó – gondozásában jelent meg. A szerkesztők egymástól jól elkülöníthető sorozatokba rendezték a munkákat: az A sorozat 1918 és 1938, a B 1938 és 1945 közötti dokumentumokat tartalmaz. Ehhez a külalak is igazodik: az A sorozat kék, a B zöld árnyalatú fedőlapokkal jelent meg: a korszakhatárokhoz közeli kötetek pedig – utalva a folytonosságra – kékeszöld színűek. Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy a dokumentumgyűjtemények megjelenései nem követték a publikált iratok időrendjét. Erre példa, hogy a *Československo na pařížské mírové konferenci 1918–1920* [‘Csehszlovákia a párizsi békekonferencián 1918–1920’] első kötete 2001-ben, a második viszont csak tíz évvel később, 2011-ben látott napvilágot – ezalatt pedig nemcsak a kisantant létrejöttére, hanem a csehszlovák emigráns kormány 1942-es külpolitikai tevékenységére vonatkozó kötetek is kiadásra kerültek.

Recenzióm témája a 2022-ben megjelent harmadik kötet [‘Csehszlovák külpolitika a felzabadosulás után, 1945’], amely a C sorozat kezdete, ezért zöldből vörösbe hajló a borító színe. A cím világosan megjelöli a válogatott dokumentumok keletkezésének évét, ami pedig az időhatárokat illeti, az első irat egy 1945. május 16-án keltezett londoni távirat, mely a brit kormány álláspontját ismerteti a Németországgal beállt hadiállapot megszűnéséről. Az utolsó (236.) pedig szintén egy távirat 1945. december 30-i dátummal, mely Csehszlovákia Szent-székkal történő ismételt diplomáciai kapcsolatfelvételéről tájékoztat.

A közölt dokumentumok tehát a második világháború utáni csehszlovák külpolitika kifejezetten mozgalmas első bő fél évét mutatják be. A magyar olvasó számára elsősorban az tűnhet fel, hogy a csehszlovák diplomaták és politikusok számára nemcsak a magyar és német nemzetiségű lakosság kitelepítésének, illetve kicserélésének ügye létezett, hanem számos más problémával, feladattal is foglalkoztak. Ez egyáltalán nem meglepő, mivel a kötetben szereplő dokumentumok egyrészt Prága szemszögéből mutatják be az 1945-ös év második felét, másrészt a szerkesztők kifejezetten törekedtek annak szemléltetésére, hogy milyen sokrétű feladatai voltak ebben az időszakban a csehszlovák külügyminisztériumnak.

Ezekre a feladatokra részletesen kitér a bevezető tanulmány, amely a szerkesztőbizottságban helyt kapó Jan Kuklík és Jan Němeček egy korábbi művén alapszik. A csehszlovákiai magyarságot érintő, kétségtelenül hangsúlyos – és a magyar történeti irodalomban alaposan feldolgozott – intézkedések, tervek mellett a külügyminisztériumnak foglalkoznia kellett többek között az egyes államokkal való kapcsolatok fenntartásával, azok felvételével (lásd az előbb említett Vatikánt), valamint rendezésével (erre példa a tššini, kladskói határ kérdése miatt

elmérgesedő csehszlovák–lengyel viszony); a Csehszlovákiát érintő katonai kérdésekkel vagy éppen a külföldi segélyek ügyével. Mindezek mellett a szaktárcának a saját ügyeivel is törődnie kellett, többek között az apparátus Londonból Prágába költöztetésével, illetve a káderállomány megfelelő személyekkel való feltöltésével.

A műben szereplő iratok a magyar történészek számára is hasznosak: mélyebb kontextust biztosítanak a prágai vezetés csehszlovákiai magyarokkal szembeni bánásmódjának vizsgálatához, továbbá bemutatják az intézkedések külföld felé történő kommunikációját. Abban az esetben is hasznosíthatók, ha egy kutató arra kíváncsi, hogy milyen nehézségekbe ütközött egy győztes „kishatalom” akaratának érvényesítése a második világháború utáni időszakban. Ehelyütt ismét csak a magyar kisebbség példáját lehet említeni: kitelepítésükhöz az angolszász nagyhatalmak nem járultak hozzá, ezért Prága a Szovjetuniótól várt támogatást. Bár (néhány angol, horvát és lengyel nyelvű dokumentumot leszámítva) a forrásgyűjtemény cseh és kisebb részben szlovák nyelvű, az A és B sorozatban alkalmazott eljárást követve a szerkesztők minden publikált iratról elhelyeztek a kötet végén egy angol nyelvű összefoglalót.

Ha pedig az A és B sorozat ismét szóba került, akkor meg kell említeni egy, a 20. századi csehszlovák–magyar viszony történetéről szóló munkák esetében sajnos általánosnak mondható problémát. A C sorozat bevezetőjében a szerkesztők hivatkoznak ugyan a DIMK V. kötetére (67.) mint hasonló tematikájú magyar forráskiadványra, azonban más magyar nyelvű szakmunka vagy dokumentumgyűjtemény említésre sem kerül. Csupán Eva Irmanová egy 2017-ben megjelent, a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetét is érintő tanulmányára történik hivatkozás (19.: 51. jegyzet).

Jelen kötet esetében a magyar féltől származó iratok hiánya azért is zavaró, mert az államközi kapcsolatok kutatásához a Magyarországon őrzött dokumentumok is forrásként szolgál(hat)nak. Csehszlovákia és Magyarország közvetlen kapcsolatfelvételét, kapcsolattartását nehezítette a Szövetséges Ellenőrző Bizottság működése. Prága František Dastich tábornok személyében 1945-ben delegátust küldött Budapestre, akit a felügyelő szervezet mellé osztottak be. 1945-ben a budapesti kormányzat is küldött diplomáciai képviselőt Prágába Rosty-Forgách Ferenc személyében, akit elfogadott a csehszlovák külügyi vezetés. Őt személyesen Arnošt Heidrich, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője fogadta, akivel feladatairól és címeről egyeztetett. Rosty-Forgáchnak a történekről Budapestre küldött jelentése a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára gyűjteményében megtalálható, szabadon kutatható. Valószínűsíthető, hogy Heidrich is jelentett a találkozóról feletteseinek, azonban ez nem lelhető fel a forrásgyűjteményben. Mivel a magyar diplomata jelenléte, működése igencsak hatással volt a csehszlovákiai magyarságot érintő prágai (belügyi és külügyi) elképzelésekre, érdemes lett volna Heidrich jelentése után nyomozni és azt publikálni.

A csehszlovák külügy és Rosty-Forgách kapcsolattartása bemutatásának hiánya azért is hat furcsán, mert a szerkesztőket egyébként érdekelték a csehszlovák és a külföldi diplomaták tapasztalatai és a fogadóországgal való kapcsolatai. A kötet ugyanis több olyan iratot is tartalmaz, amelyben egyfelől egy adott csehszlovák diplomata arról tájékoztatja saját külügyminisztériumát, hogy állomáshelyén miként viselkedik vele a fogadó ország, másfelől a prágai központ munkatársai jelentenek arról, hogy milyen témában folytattak megbeszélést egy, a csehszlovák fővárosba akkreditált külföldi diplomatával. A hiány – visszatérve itt korábbi megállapításomra – fő oka az lehet, hogy a kötet szerkesztői nyelvismeret hiányában nem tudták munkájuk során felhasználni a vonatkozó magyar szakirodalmat (amely kifejezetten bőséges a csehszlovákiai magyarság második világháború utáni meghurcolásával kapcsolatban) és a már publikált forrásokat. Nota bene, az állítás fordítva is igaz: a magyarországi történészek részéről – szintén a nyelvtudás hiánya miatt – kihasználatlan az itt vizsgált sorozat, pedig a kötetekben szereplő iratok számos esemény kapcsán szolgálhatnának új információval a csehszlovák–magyar viszonyra vonatkozóan.

A C/1 számot viselő kötetben tehát leginkább olyan iratokat publikáltak „magyar ügyekben”, amelyek egyoldalúan, csak a csehszlovák kormánzatnak egy harmadik fél (jellemzően az angol-szász nagyhatalmak és a Szovjetunió) számára megfogalmazott óhajait mutatják be. Szerepel ugyanakkor olyan Magyarországra vonatkozó jelentés is a válogatásban, amely nem minősíthető szigorúan külügyi dokumentumnak: ezt ugyanis a csehszlovák belügyminisztérium politikai hírszerző osztálya állította össze, és nem a Külügyminisztérium Levéltárában (Archiv Ministerstva zahraničních věcí), hanem az Államfői Hivatal Levéltárában (Archiv Kanceláře prezidenta republiky) őrzik. A jelentés röviden összefoglalta az aktuális magyarországi eseményeket, így szó esik benne a németek kitelepítéséről, illetve a háborús bűnösök felelőssége vonásáról; az eredeti dokumentumban a növekvő inflációról is szerepelt egy passzus, azonban ezt a kötet szerkesztői kihúzták, csupán lábjegyzetben hivatkoznak rá (507.). Helyet kapott a forrásgyűjteményben egy olyan magyar vonatkozású távirat is, amelyet több csehszlovák külképviselet is megkapott tájkoztatóként a magyar kormánydelegáció 1945. decemberi prágai tárgyalásának eredményeiről. A fentebb említett Arnošt Heidrich értesítése szerint a csehszlovák tárgyalófél Vladimír Clementis külügyminiszter-helyettes vezetésével területi kompenzáció helyett csak lakosságcsere útján orvosolná a magyar kisebbség helyzetét (501–503.). Érdemes lett volna ugyanakkor az egyeztetésről szóló részletes jelentést (vagy magát a jegyzőkönyvet) is közölni, hogy a csehországi kutatók jobban megismerhessék a magyar fél álláspontját a csehszlovák diplomácia számára fontos ügy kapcsán.

Összességként a kötetről elmondható, hogy – magától értetődően – Prága szemszögéből mutatja be a csehszlovák külügyminisztérium 1945. évi feladatait, működését. A válogatott dokumentumok alapján a csehszlovák diplomácia számára fontos teendő és egyben kihívás volt az országban élő magyar kisebbség helyzetének rendezése. Az ügy jelentőségéből adódóan, a szerkesztők számára nem lett volna utolsó szempont – a nyelvi nehézségek ellenére is –, ha felhasználják a vonatkozó magyar szakirodalmat, illetve legalább a már kiadott forrásokat. A magyar olvasóközönség remélhetőleg másként fog eljárni, és – bár kevés a közvetlen csehszlovák–magyar érintkezésre vonatkozó dokumentum (például tárgyalási jegyzőkönyvek, jelentések magyar diplomáttákkal, politikusokkal való egyeztetésekről) az alapvetően cseh perspektívából készült válogatásban – érdeklődéssel fogja forgatni a kötetet, amely az angol nyelvű összefoglalóknak köszönhetően a cseh nyelv ismeretének hiányában is használható.

Látatlanban is csak bízhatunk abban, hogy a sorozat hamarosan folytatódni fog a C/2-es kötettel, amelynek valószínűleg még inkább vörösbe hajló színű borítója lesz (utalva ezzel a kommunista párt 1948. „győzedelmes februári” csehszlovákiai hatalomátvételére). Esetleg: Magyarországról nézve pedig reméljük, hogy a következő kötetben a szerkesztők a csehszlovák–magyar viszony alakulásával kapcsolatban gazdagabb forráskínálatot tárnak majd az olvasók elé.

Miklós Dániel

Zoran Janjetović

KONFRONTACIJA I INTEGRACIJA

Nacionalne manjine u Srbiji 1944–1964

Insitut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2022. 792 oldal

Zoran Janjetović munkái hosszú évek óta jelen vannak a történetírás nemzetközi világában, de Szerbia Modernkori Történeti Intézetének (Institut za noviju istoriju Srbije) tudományos főmunkatársa számos szálon kötődik Magyarországhoz is. Legfontosabb kutatási területe Jugoszlávia, illetve Szerbia nemzeti kisebbségeinek és második világháborús időszakának története.

Munkái nemcsak német nyelvterületen ismertek, de számos tanulmányát olvashatjuk magyar folyóiratokban, emellett rendszeres résztvevője hazai történetészkonferenciáknak is.

Az itt recenzált, Jugoszlávia 1944 és 1964 közé eső korszakának nemzetiségi politikájáról teljes képet kínáló, 'Konfrontáció és integráció' főcímet viselő kötet szerzője nemcsak széleskörű levéltári kutatásokat végzett, de ugyanilyen alaposággal építette be munkájába a vonatkozó publikált forrásokat is. Elismeréssel és megszorító jelző nélkül írhatjuk le, hogy hiánytalanul ismeri nemcsak a különböző délszláv nyelveken megjelent szakirodalmat, de a német és az angol nyelvű munkákat is, köztük a magyar történészek idegen nyelveken megjelent írásait. Jól tükrözik ezt a kötet már-már zavaróan bőbeszédű hivatkozásai. A lábjegyzetek gyakran egy-egy oldal felét, sőt háromnegyedét teszik ki, elvonva az olvasó figyelmét a főszövegről. Hivatkozásai, utalásai ugyanakkor pontosak, jól igazítanak el a téma egyes kérdéseiben.

A vizsgált időszak kezdetét a Tito vezette partizánok hatalomra kerülése, vagyis az 1944. esztendő jelenti, záró éve pedig 1964, a Kommunista Szövetség (JKSZ) VIII. kongresszusa. Ez a kongresszus indította el a föderáció átalakítását célzó folyamatokat, amelyek a föderáció deatizációjához, s mint a szerző megállapítja, később Jugoszlávia széteséséhez vezettek. Vizsgálódásának földrajzi keretei azonban – mint a könyv címe is jelzi – az akkor még egységes állam helyett a jelenlegi Szerbia területére terjednek ki, beleértve a függetlenségét 2008-ban egvoldalúan kikiáltó, Szerbia által mai napig el nem ismert Koszovót is. Ezt a számunkra szakmailag értehetetlen döntését azzal indokolja, hogy a mai Szerb Köztársaság területén élt a hajdani Jugoszlávia nemzetiségeinek 70 %-a.

A kötet 12 fejezetből áll, s míg szerkezeti felépítése döntően kronologikus, az utolsó két részben a tematikus rendezőelv a meghatározó. Ezekben az utolsó fejezetekben a nemzeti kisebbségek oktatásügyéről, kulturális életéről, sajtójáról, kiadói tevékenységéről, valamint vallási közösségeik helyzetéről olvashatunk. A könyv tíz kisebbség történetével foglalkozik: a németekkel, a magyarokkal, az albánokkal (siptárokkal), a románokkal, a törökökkel, a csehekkel és a szlovákokkal (akkori nevükön: csehszlovákokkal), a ruszinokkal (ruténekkal), a cincárokkal, a vlahokkal és a bolgárokkal.

A szerző az előzményekkel, azaz a királyi Jugoszlávia (Szerb-Horvát-Szlovén Királyság) kisebbségpolitikájának összefoglalásával és a háború időszakával indít, négy fejezetet szentelve e korszakoknak. Az 1918 és 1941 között fennálló állami-politikai keretet találóan a nemzetiségek „hideg otthonának” (37.) nevezi, mivel ez a korábban nem létező, nemzetileg heterogén, egységes délszláv állam unitarista nemzeti elvre épült, amelyet már a maga korában is sokan „kiterjesztett Szerbiának” (39.) neveztek.

A szerző szerint a két világháború között a nemzeti, nemzetiségi probléma Jugoszlávia Kommunista Pártja (JKP) számára – a Komintern mindenkori utasításait követve – csak „gyalogbábu” (695.) volt a társadalmi forradalom sakkjáráján. Annak ellenére, hogy nem ismerték el az első világháborút lezáró „imperialista” békét, és Jugoszlávia szétverése mellett foglaltak állást, a JKP-nak nemcsak az össztársadalmi, de a nemzetiségekre gyakorolt hatása is minimális volt. Erre utal, hogy az ország 1941 és 1945 közötti feldarabolása döntően a volt nemzetiségek helyzetének javulását eredményezte (lásd például a délvidéki magyarok helyzetét), ezért közülük a Jugoszlávia egységének visszaállításáért küzdő kommunisták vezette partizánmozgalomhoz csak igen kevesen csatlakoztak. A szerző egyenesen úgy fogalmaz, hogy mivel a partizánok többsége szerb volt, „a kommunisták hatalomra kerülését a szerb uralom visszaállításaként élték át” (185.).

Janjetović részletesen ír arról, hogy a háború idején a már korábban is jelentős nemzetiségi ellentétek tovább mélyültek, és a nemzetiségek meghirdetett egyenjogúsága – különösen az új hatalom első éveiben – csupán üres propaganda szólam volt, mivel a nemzetiségek többségét súlyos retorziók érték a bevonuló partizánok részéről. Sőt, az ország akkoriban legnagyobb

létszámú nemzetiségét, a németeket elűzték szülőföldjükről, illetve hazai táborokban semmisítették meg, egy részüket pedig átadták a Szovjetuniónak.

A megtorlás magyar áldozatairól szóló nemzetközi szakirodalmat, köztük a magyart is, nemcsak részletesen ismerteti a szerző, de alaposan elemzi is az azokban található meglehetősen ellentmondásos adatokat. E sokat vitatott korszak kapcsán nem is az áldozatok létszámára vonatkozó adatokat idézem fel, hanem a monográfia talán legfontosabb szemléleti erényére szeretnék utalni: Janjetović számára nincs „egy okság”, nemcsak a fehér és a fekete színeket ismeri. A jugoszláv kommunista hatalom nemzetiségekkel kapcsolatos politikáját bonyolult hatalmi, gazdasági, kulturális hatások és törekvések eredőjeként írja le, amely egy-egy nemzetiség esetében nemcsak korszakonként, de a különböző nemzetiségek között egymáshoz viszonyítva is finom árnyalatokat mutatott. Példaként említi, hogy míg 1944 kora őszén úgy tűnt, hogy a németekre és a magyarokra azonos sors vár, november végétől ez megváltozott, december elsejétől megkezdődött a magyarok táborokból történő szabadon bocsájtása. A magyarokkal szembeni megtorló politika változása azonban – hangsúlyozza a szerző – korántsem volt lineáris: a magyarok sorsát illetően még 1945 tavaszán is ingadozott az új hatalom, még 1945 májusában is több ezer magyar volt táborokban, és a kitelepítés veszélye sem múlt el teljesen. Ezzel kapcsolatban Janjetović kiemeli, hogy mindmáig tisztázatlan, vajon Rákosi Mátyás 1945 április eleji belgrádi látogatása gyakorolt-e pozitív hatást a magyarok helyzetére.

A magyarok társadalmi integrációját azért tartották lehetségesnek – ellentétben a németekével –, mivel a korabeli felfogás szerint „kevésbé voltak bűnösök” (239.) mint a németek, és Magyarországot nem tartották olyan veszélyesnek Jugoszláviára nézve, mint Németországot. Fontos szempont volt az is, hogy Magyarország a szovjet befolyási övezetbe tartozott, és társadalmi berendezkedése a jugoszláviaihoz hasonlóan, szocialista irányba mozdult el.

Az új hatalom nemzetiségekkel kapcsolatos politikáját a szerző szerint több tényező formálta, amelyek azonban nem egyformán hatottak az egyes nemzetiségekhez fűződő viszonyra. Ilyen volt a történelmi gyökerű és a háború által felkorbácsolt nemzeti gyűlölet, a helyi, sőt az egyéni bosszú; a visszaszerzett területek délszláv (szerb) etnikai összetételének biztosítása, a kisebbségek, főleg a németek újabb „imperialista” célokra történő felhasználásának feltételezett veszélye; az új állam politikai hatalmának megszilárdítása és gazdasági, kulturális integrációjának szükségessége, valamint a különböző külpolitikai megfontolások. Ebben a kontextusba helyezve elemzi Janjetović az albánok (siptárok) helyzetét is. A háború végén Koszovó-Metohijában – ellentétben Szerbia északi területeivel, ahol a németek és a magyarok csak passzívan álltak ellen az új hatalomnak – erős albán fegyveres ellenállás bontakozott ki. Emiatt a JKP Koszovói Területi Bizottsága 1944. november végén elrendelte a terület katonai megtisztítását, a fegyverek elkobzását a lakosságtól, majd az albán lakosság katonai mobilizációját is. A mindezek hatására kibontakozó fegyveres lázadás elfojtására 1945 februárjában katonai közigazgatást vezettek be. Komoly gondot okozott – írja a szerző –, hogy a megtorlás megnehezítette a hatalom elsődleges törekvését, az albánok új államba történő integrálását. E cél elérése érdekében igyekeztek korlátok között tartani a terrort (például itt folytatták le a legkevesebb pert vélt háborús bűnösök ellen), és kezdettől fogva politikai eszközökkel is próbálkoztak. Külön problémát okozott az is, hogy a koszovói szerbek többsége nem Tito követője, hanem Mihailović-párti („csetnik”) volt.

A további fejezetek az 1945 utáni időszak nemzetiségpolitikáját elemzik. A szerző önálló szakaszként határozza meg az 1945 és 1948 közötti, szovjet minta másolására törekvő időszakot. A Sztálinnal történő szakítás 1948-ban nemcsak Jugoszlávia külpolitikai helyzetét változtatta meg drasztikusan – írja –, de a nemzetiségekkel kapcsolatos politikáját is.

A Tájékoztató Iroda kitagadó határozatára Jugoszlávia kezdetben erőteljes propagandával és a politikai elnyomás fokozásával (többek között letartóztatásokkal, a szovjetbarát, „keményfejű

kommunisták” esetében a Goli otokon létesített átnevelő táborral, a párton és állami szerveken belüli tisztogatásokkal, erőszakos kollektivizálással) válaszolt, amely a szerző véleménye szerint a nemzetiségek vonatkozásában enyhébb volt, mint a korábbi kutatások alapján sok külföldi szerző állítja. Bizonyítékként részletesen elemzi a represszió nemzetiségekre vonatkozó adatait, majd az ország külpolitikájának és belső felépítésének megváltoztatására hozott intézkedéseket (önigazgatás, a piaci viszonyok részleges bevezetése, demokratizálás), illetve azok nemzetiségekre gyakorolt hatását. Az 1953-as alkotmány azonban decentralizációs elemei ellenére sem hozta meg a várt eredményt, sőt a köztársaságok között, de Szerbián belül is éles ellentétekhez vezetett, mivel felerősítette a regionális, helyi érdekeket, és felkorbácsolta a szerb nacionalizmust, mondván, az alkotmány gyengítette Szerbia egységét. A szerző által közölt sok-sok adat (például a párttagok nemzetiségi összetételére vonatkozó adatok vagy az egyes nemzetiségek szövetségi és a helyi állami, igazgatási szervekben betöltött szerepe) azonban ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítja. De Janjetović szerint nemcsak a nemzetiségek pártban és hatalmi szervekben történő alacsony részvételi aránya utal a sikertelen integrációra, de a csehek, szlovákok, törökök, bolgárok, olaszok, a maradék németek és a zsidók nagyarányú kivándorlása, valamint az Aleksandar Ranković vezette belügyi szervek (UDB) az albánok iránti „kitüntető figyelme” (542.) is ezt látszik alátámasztani. Ha azonban a kötet iskoláztatásról, kultúráról, könyvkiadásról és sajtóról szóló fejezeteit olvassuk, a helyzet a nehézségek és a zsákutcás kísérletek ellenére sem tűnik olyan rossznak, elsősorban a magyarok, illetve a bolgárok, a ruszinok, a románok és a szlovákok vonatkozásában.

Az összegző fejezetnek a szerző a *Testvériség, egység, avagy Babel tornya* címet adta, utalva Szerbia nemzetiségi politikájának kettőségére, mely az integráció és a hatalmi represszió fogalompárosával írható le. A maximum, amit az új hatalmi szervek kezdetben el tudtak érni – tudjuk meg a szerzőtől –, a nemzetiségek „passzív lojalitása” (702.) volt. Az 1960-as évekre kiderült, hogy az anyanyelvű (és a két tannyelvű) oktatás szűk anyagi keretei akadályozták az iskolahálózat további bővítését, így a fejlesztés félévön megrekedt. Ez vonatkozik a kétnyelvű adminisztráció bevezetésére is. A nemzetiségek, különösen az albánok, nem tanulták meg köztársaságuk hivatalos nyelvét, a szerbet, ami korlátozta integrációjukat, szűkre szabta munkavállalásuk országban belüli lehetőségeit. Ez aztán a szerb hatalom diszkriminatív és kizsákmányoló magatartásához vezetett. A modern albán értelmiség (zömmel világi tanítók, egyetemi diákok) nem az állam felé orientálódtak, hanem egyre erősebb nacionalista csoportokká szerveződtek.

Janjetović könyve végén levonja a következtetést, miszerint a jugoszláv kommunista rendszer 1945 és 1964 közötti korszaka „nem volt elegendő ahhoz, hogy átnevelje a nemzetiségeket és belőlük jugoszláv szocialista hazafiakat neveljen” (709.). Ellenkezőleg: a nacionalizmus vált egyre meghatározóbbá a nemzetiségek világlátásában.

Ha a kötet helyét a nemzetközi historiográfiában próbáljuk kijelölni, azt kétségkívül a téma azon kisszámú, összegző, szemléletükben jellemzően az összehasonlító módszert követő monográfiái között találhatjuk meg, amelyek alapos forrásfeltáráson, valamint a vonatkozó szakirodalom imponáló ismeretén és kritikai elemzésén alapulnak.

A. Sajti Enikő

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

A. Sajti Enikő az MTA doktora, professor emerita
SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Antal Róbert-István PhD, levéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Fóris Ákos PhD, egyetemi adjunktus, kutató
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest; Erőszakkutató Intézet,
Budapest

Kádas István PhD, tudományos munkatárs
HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Kiss László PhD, tudományos munkatárs
HUN-REN TK CSS-RECENS Kutatócsoport, Budapest

Miklós Dániel PhD, levéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Molnár Péter a történettudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs
ELTE BTK Filozófia Intézet, Budapest

Ring Orsolya PhD, tudományos munkatárs, egyetemi adjunktus
HUN-REN TK Politikatudományi Intézet, Budapest; ELTE
BTK Történeti Intézet, Budapest

Sárai Szabó Katalin PhD, tudományos főmunkatárs
DRE Ráday Gyűjteménye, Budapest

Somogyi Szilvia PhD, tudományos munkatárs, az MTA Bolyai János Kutatási
Ösztöndíj ösztöndíjasa
HUN-REN BTK Moravcsik Gyula Intézet, Budapest

Tóth Ágnes az MTA doktora, kutatóprofesszor
HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest

Tóth Kelemen, PhD-hallgató
ELTE BTK TDI Atelier Interdiszciplináris történeti Doktori Program,
Budapest

Unger Gabriella, PhD-hallgató, referens
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest

Vukman Péter PhD, egyetemi docens
SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

SOCIAL CHALLENGES – CHANGING FEMALE ROLES

- Katalin Sárai Szabó*: Between Girlfriends. The Female Relations of Mrs József Hampel (née Polyxena Pulszky) From the 1870s to the Early 1900s 807
- Gabriella Unger*: Female Leaders at the Political Police Between 1956 and 1962 in the Mirror of Their CVs 843
- László Kiss – Orsolya Ring*: The Introduction of Childcare Allowance and its Impact on the Situation of Women in the Labour Market Between 1967 and 1985 877

ARTICLES

- Péter Molnár*: The Last Chapters (ch 229–235) of the Dubnic Chronicle: Author's Profile and Methods 895
- Kelemen Tóth*: Overblown Public Taste or Growing Self-Esteem? The Abuse and Defence of Honour in the Light of Post-1867 Crime Statistics 919
- Péter Vukman*: The Southern Slavs Living in the Baja Triangle and Changing Hungarian–Yugoslav Relations (1944–1956) 951
- Ágnes Tóth*: East-German–Hungarian Cultural Relations (1949–1973) 979

BOOK REVIEWS

- Barabás Gábor*: A pápai delegált bíróság az Árpád-kori Magyarországon. Püspökök – prépostok – pápai káplánok (*Szilvia Somogyi*) 1001
- Bocsi Zsófia – Gulyás László Szabolcs*: Berettyóújfalu településtörténete a középkorban (*István Kádas*) 1004
- Marchut Réka (ed.): Kisebbségi kérdések a magyar–román diplomáciai kapcsolatokban (1920–1931). Dokumentumok (*Róbert-István Antal*) 1007
- Ványai Márton*: A magyar 2. hadsereg doni katasztrófája szovjet hadműveleti iratok és emlékezések tükrében, 1943. január 12–24. (*Ákos Fóris*) 1010
- Jan Němeček (ed.): Československá zahraniční politika po osvobození 1945 (*Dániel Miklós*) 1014

<i>Zoran Janjetović: Konfrontacija i integracija. Nacionalne manjine u Srbiji 1944–1964</i> <i>(Enikő A. Sajti)</i>	1016
AUTHORS OF THIS ISSUE	1021